

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि
बालसंरक्षणसम्बन्धी तालिम

बालकबलका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण
भाग-६

नेपाल सरकार
महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
केन्द्रीय बालकल्याण समिति

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि
बालसंरक्षणसम्बन्धी तालिम

बालकलबका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण
भाग-६

नेपाल सरकार
महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
केन्द्रीय बालकल्याण समिति

प्रकाशक: केन्द्रीय बालकल्याण समिति, हरिहरभवन, ललितपुर

सहयोग: प्लान इन्टरनेशनल नेपाल, श्रीमहल, ललितपुर,
सेभ द चिल्ड्रेन, सिनामङ्गल, काठमाडौं,
तेरे दे जोम्स फाउन्डेसन, पुल्चोक, ललितपुर,
युनिसेफ नेपाल, पुल्चोक, ललितपुर,
वर्ल्ड भिजन इन्टरनेशनल नेपाल, सानेपा, ललितपुर ।

प्रथम संस्करण: सेप्टेम्बर, २०१५

लेखन तथा सम्पादन: चन्द्रिका खतिवडा
सहयोग: सुरेन्द्र रेग्मी, निना महर्जन, शिव थापा र कृष्णप्रसाद सुवेदी
(इन्स्टिट्युट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सी, लाजिम्पाट, काठमाडौं)

चित्र: केशव खनाल

आकृतिविन्यास: रमेश दाहाल

प्रस्तुत निर्देशिका केन्द्रीय बालकल्याण समितिले इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपको सहयोगमा तयार गरेको हो । निर्देशिका तयार गर्दा प्लान इन्टरनेशनल नेपाल र वर्ल्ड भिजन इन्टरनेशनल नेपालको आर्थिक सहयोग रहेको थियो भने सेभ द चिल्ड्रेन, तेरे दे जोम्स फाउन्डेसन र युनिसेफ नेपालको प्राविधिक सहयोग रहेको थियो ।

शुभकामना

बालबालिकाको अधिकार र बालसंरक्षणको विषय वर्तमानमा सबैका लागि एक प्राथमिकताका रूपमा रहिआएको छ । यसैलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्थानीयदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म बालसंरक्षणका संरचनाहरूको विकास गरी एक व्यवस्थित बालसंरक्षण प्रणाली स्थापित गर्ने प्रारम्भिक कार्यको थालनी भएको छ ।

प्रत्येक बालबालिकाको समृद्ध जीवनको परिकल्पना गर्दै बालबालिकालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर धेरै सरकारी निकाय एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रि संघ संस्थाहरूले नेपालमा विगत धेरै लामो समयदेखि बालसंरक्षणको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आइरहेका छन् । सबैको सहयोग र सहकार्यमा केन्द्रीय बालकल्याण समिति एवं जिल्ला बालकल्याण समितिले समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरू मार्फत बालसंरक्षणको अवधारणाको विकास, बालसंरक्षणका सवालहरूको पैरवी तथा बालसंरक्षणसम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गर्ने क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन् ।

बालसंरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका औपचारिक वा अनौपचारिक संरचनालाई सशक्त बनाउन यी संरचनाहरूमा रहेका सरोकारवालाहरूबीच बालसंरक्षणको आधारभूत अवधारणा, बालसंरक्षणका मुद्दाहरू, बालसंरक्षण कार्यसँग सम्बन्धित सीपहरूबारेमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु जरूरी छ ।

उपर्युक्त आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेगरी केन्द्रीय बालकल्याण समितिको अगुवाइमा साभेदार इन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य संस्था तथा निकायहरूको सहयोग एवं सहकार्यमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणसम्बन्धी प्रशिक्षण दिन यी तालिम निर्देशिकाहरू तयार पारिएका हुन् ।

यी निर्देशिकाहरू सरल भाषामा तयार भएका छन् र यिनमा गाउँ-समुदायस्तरमा बालसंरक्षण कार्यका लागि आवश्यक सीप, आधारभूत अवधारणा, मुद्दा र भिन्नभिन्न संरचनाहरूका भूमिकालाई प्रस्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

यसको तयारीमा लाग्नु हुने सबैलाई विशेष धन्यवाद दिदै यी निर्देशिकाहरूमा आधारित भएर दिइने तालिमले गाउँ-समुदायस्तरमा रहेका बालसंरक्षण संरचना तथा सरोकारवालाहरूलाई बालसंरक्षण कार्य गर्न सहज हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेको छु ।

डिल्लीराम गिरी

अध्यक्ष

केन्द्रीय बालकल्याण समिति

प्राक्कथन

बालबालिकाको संरक्षणका लागि घरपरिवारपछि उनीहरूको वरिपरिको समुदायको अहम् भूमिका रहन्छ । समुदायमा नै बालबालिकाले विभिन्न प्रयोजनका निम्ति आफ्नो महत्वपूर्ण समय व्यतीत गरिरहेका हुन्छन्, अन्तर्क्रिया गरिरहेका हुन्छन् र जीवनोपयोगी शिक्षा पाइरहेका हुन्छन् । समुदायमा आधारित भएर क्रियाशील अभिन्न एवं महत्वपूर्ण संरचनाहरूमा विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, बालसंरक्षण समिति, सामुदायिक प्रहरी, आमा समूह, बालक्लब लगायतका थुप्रै संरचनाहरू पर्दछन् ।

विद्यालय शिक्षा आर्जन गर्ने थलो मात्र नभएर बालअधिकार प्रवर्द्धन एवं बालसंरक्षणमा कार्य गर्ने एक महत्वपूर्ण निकाय पनि हो । स्वास्थ्य प्रवर्द्धनका लागि केन्द्रित समुदायतहका स्वास्थ्य संस्था तथा स्वास्थ्यकर्मी अर्का महत्वपूर्ण संयन्त्रहरू हुन् भने समुदायका आमा समूहहरूले पनि बालसंरक्षणमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् । समुदायमा अथवा विद्यालयमा आधारित बालक्लबहरूमा आबद्ध भएर बालबालिकाले आफ्नो हकअधिकार प्रवर्द्धन गर्नुका साथै बालसंरक्षणबारे चेतना जागरणमा उल्लेख्य भूमिका खेल्दै आएका छन् । बालबालिका पीडित हुन पुगेका घटनाको अनुसन्धान गरी पीडितलाई कानुनी उपचार तथा न्याय दिलाउन स्थानीय तथा समुदाय तहका प्रहरीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । साथै, बालसंरक्षणमा कार्य गर्ने अख्तियारीसहित गठित गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उप-समिति समेत स्थानीयस्तरका बालसंरक्षणका सवालहरूको सम्बोधन गर्नका लागि रोकथाममूलक कार्यका साथै घटनाको द्रुत-सम्बोधन तथा तत्काल उद्धार एवं पुनर्स्थापना लगायतका काममा क्रियाशील रहेका पाइन्छन् ।

समुदायमा आधारित यी संयन्त्रहरू बालबालिका तथा परिवारको सबैभन्दा नजिक रहेर बालसंरक्षणका सवालहरूमा सक्रिय हुन्छन् । समुदायमा बालबालिकामाथि हुने कुनै पनि प्रकारका हिंसा, दूर्व्यवहार, शोषण, विभेद, हेलेचेक्रयाइँ अनि हानिकारक अभ्यासहरूबारे यी संयन्त्रहरूका सदस्यहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जानकार हुन्छन् । यसर्थ नेपालको राष्ट्रिय बालसंरक्षण प्रणालीमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई एक महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । अतः यी संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणमा सक्रिय बनाउन यिनका सदस्यहरूको ज्ञान, सीप तथा दक्षता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक देखिएको छ, ताकि समुदायस्तरमा बालसंरक्षणका सवालहरूलाई रोकथाम गर्ने अनि सकेसम्म चाँडो तिनलाई सम्बोधन गरी बालबालिकालाई पुनर्पीडित हुनबाट जोगाई उनीहरूलाई सुलभ एवं उपयुक्त न्याय प्रदान गर्न सकियोस् । यस सन्दर्भमा विभिन्न संघ-संस्था तथा निकायहरूले आ-आफ्नै शैलीमा यस्ता समुदायमा आधारित संयन्त्रहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम कार्यशालाहरू गर्दै आएका छन् । तर सबैको सम बुझाइका निम्ति क्षमता अभिवृद्धिका सन्दर्भमा प्रयोग गरिने सामग्रीहरूमा एकरूपता ल्याई एक समानस्तर कायम गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिएकाले नै बालसंरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील तथा यस समितिका साभेदारका रूपमा रहँदै आएका ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य संस्था तथा निकायहरूसँगको सहकार्यमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई लक्षित यो तालिम निर्देशिका तयार गरिएको हो । यसबाट आगामी दिनहरूमा सबैका तर्फबाट यसैलाई आधार मानी एकै प्रकारका तालिम कार्यशालाहरू सम्पन्न भई एकरूपता कायम हुने विश्वास गरिएको छ ।

यस तालिम प्याकेजमा जम्मा आठवटा निर्देशिकाहरू छन् । निर्देशिकाको भाग १ देखि ३ सबै समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि उपयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ । तिनमा बालसंरक्षणका आधारभूत अवधारणा, पद्धति, संरचनाहरू, मुद्दाहरू तथा आवश्यक आधारभूत सीपहरू जस्ता पक्षहरूलाई समेटिएको छ । भाग ४ देखि ८ कुनै संयन्त्र विशेषको लागि निर्दिष्ट छ र तत्तत् बालसंरक्षण संयन्त्रको भूमिकामा आधारित भएर छुट्टै तालिम सञ्चालन गर्न सहयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ । भाग ४ विद्यालयको तहमा बालसंरक्षणका निम्ति, भाग ५ समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति, भाग ६ बालक्लबका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति, भाग ७ आमा समूहका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति र भाग ८ समुदायस्तरमा क्रियाशील प्रहरीहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षणका निम्ति केन्द्रित गरी तयार गरिएका छन् ।

यी तालिम निर्देशिकाहरूले समुदायमा आधारित विभिन्न बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको क्षमता विकास गरी बालसंरक्षण कार्यलाई अभै

प्रभावकारी बनाउने अपेक्षा गरेको छु । अनुभवले के देखाएको छ भने समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई सुदृढ एवं दक्ष बनाउन सकिनेमा मात्र बालसंरक्षण कार्यमा अपेक्षित परिणाम पाउन सकिन्छ ।

बालसंरक्षण कार्यमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका भूमिका अनुरूप उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न संस्था तथा निकायहरूले प्रयोग गर्दै आएका सामग्रीहरू समेतलाई एकीकृत गर्दै समानस्तर कायम गर्ने अभिप्रायले तयार गरिएका यी निर्देशिकाहरू तयार गर्नुहुने बालअधिकारकर्मी श्री चन्द्रिका खतिवडा तथा उहाँको टिमलाई धेरै धन्यवाद दिन्छु । विभिन्न चरणमा भएका छलफलमा सक्रिय सहभागी भई पृष्ठपोषण गर्नुहुने केन्द्रीय तथा जिल्ला बालकल्याण समिति एवम् अन्य संघसंस्था तथा निकायका मित्रहरू सबै धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । केन्द्रीय बालकल्याण समितिको यो अभियानलाई साकार गर्न लेखन तथा प्रकाशनमा आर्थिक सहयोग गर्ने प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल र वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाललाई धेरै धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । साथै, निर्देशिकाको समग्र खाका तयार गर्न तथा यसका विषयवस्तुमा आफ्नो सुभावा, कार्यक्षेत्रमा सँगालेका अनुभवहरू तथा स्रोत-सामग्री उपलब्ध गराएर प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका अन्य सदस्यहरू युनिसेफ नेपाल, सेभ द चिल्ड्रेन र तेरे दे जोम्स फाउन्डेसनलाई म हृदयदेखि नै धन्यवाद दिन्छु ।

अब यो हामी सबैको साझा सामग्रीको रूपमा रहेको छ । समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सबैबाट यी निर्देशिकाहरूको प्रयोग गरी त्यसबाट प्राप्त व्यवहारिक सुभावहरूलाई समावेश गरी आवश्यकताअनुरूप आगामी दिनहरूमा यिनमा नियमित परिमार्जन गरिने नै छ ।

धन्यवाद !

तारक धिताल

कार्यकारी निर्देशक

केन्द्रीय बालकल्याण समिति

मन्तव्य

बालबालिकाको अधिकारको सुनिश्चितता र बालसंरक्षण वर्तमानमा विश्वकै प्रमुख सवालको रूपमा उठदै आइरहेको छ । नेपालमा पनि बालसंरक्षणका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्थानीयदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म बालसंरक्षणका संरचनाहरूलाई सक्रिय गराई एक बालसंरक्षण प्रणालीको विकास गर्न प्रारम्भिक कार्यको थालनी भएको छ । राष्ट्रिय बालसंरक्षण प्रणालीमार्फत बालबालिका र समुदायको प्रतिरोधात्मक क्षमतामा अभिवृद्धि तथा बालसंरक्षणका सवालहरूको पैरवीको कार्य समुदायस्तरदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म हुँदै आइरहेको छ ।

प्रत्येक बालबालिकाको समृद्ध जीवनको परिकल्पना गर्दै बालबालिकालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल, प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल, सेभ द चिल्ड्रेन, युनिसेफ नेपाल र तेरे दे जोम्स फाउन्डेसनलगायत अन्य संस्थाहरूले नेपालमा लामो समयदेखि बालसंरक्षणको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आइरहेका छन् । हामी ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा निकायहरूले आ-आफ्नो प्रयासबाट केन्द्रीय बालकल्याण समिति एवं जिल्ला बालकल्याण समितिको साभेदारीमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूमार्फत बालसंरक्षणको अवधारणाको विकास, बालसंरक्षणका सवालहरूको पैरवी तथा बालसंरक्षणसम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गर्ने क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् ।

बालबालिकालाई समृद्ध जीवन जीउन सक्षम बनाउन उनीहरूको अधिकार तथा संरक्षणको सुनिश्चितता हुन जरूरी छ र यसका लागि समुदायदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म बालबालिकाको संरक्षणको जिम्मेवारी पाएका बालसंरक्षण संरचनाहरूको सबलीकरण गर्न जरूरी छ । हामी बालकेन्द्रित अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा निकायहरू त्यसलाई अत्यन्त आवश्यक एवं महत्वको कार्य ठान्दछौं । यी संरचनाहरूमा रहेका सरोकारवालाहरूको बालसंरक्षणको आधारभूत अवधारणा, बालसंरक्षणका मुद्दाहरू, बालसंरक्षण कार्यसँग सम्बन्धित सीपहरू बारेमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु जरूरी ठान्दछौं ।

उपर्युक्त आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेगरी केन्द्रीय बालकल्याण समितिको अगुवाइमा वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल र प्लान ईन्टरनेशनल नेपालको आर्थिक सहयोग एवं ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपको सदस्य संस्था तथा निकायहरूको प्राविधिक सहयोगमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणसम्बन्धी प्रशिक्षण दिन यी तालिम निर्देशिकाहरू तयार पारिएका हुन् । आउटवटा भागहरूमा प्रस्तुत गरिएका यी निर्देशिकाहरू समुदायका छुट्टाछुट्टै बालसंरक्षण संयन्त्रहरू: गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उपसमिति, विद्यालय, स्वास्थ्यकर्मी, आमा समूह, बालक्लबहरू तथा स्थानीय प्रहरीहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि सहयोग पुऱ्याउनेगरी तयार गरिएका छन् । यी निर्देशिकाहरू सरल भाषामा तयार भएका छन् र यिनमा गाउँ-समुदायस्तरमा बालसंरक्षण कार्यका लागि आवश्यक सीप, आधारभूत अवधारणा, मुद्दा र भिन्नभिन्न संरचनाहरूका भूमिकालाई प्रस्टरूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

यी निर्देशिकाहरू तयार पार्ने क्रममा केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति र ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपको सदस्य संस्था तथा निकायहरूको साथै अन्य सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी पृष्ठपोषण लिइएको थियो । अतः यी निर्देशिकाहरूमा आधारित भएर दिइने तालिमले समुदायस्तरमा रहेका बालसंरक्षण संरचना तथा सरोकारवालाहरूलाई बालसंरक्षण कार्य गर्न सहज हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेका छौं ।

अन्त्यमा, यी तालिम निर्देशिकाहरू प्रकाशनका लागि आर्थिक सहयोग गर्ने वर्ल्ड भिजन, यु.के. र प्लान नर्वेलाई विशेष धन्यवाद दिन्छौं । यी तालिम निर्देशिकाहरू तयार पर्दा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नुहुने ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सबै सदस्यहरूका सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई पनि धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं । साथै, यी निर्देशिकाहरूको लेखनको अभिभारा लिनुहुने श्री चन्द्रिका खतिवडा र उहाँको सम्पूर्ण टिम तथा चित्राङ्कन र लेआउट डिजाइन गर्नुहुने ईको नेपालको टिमलाई समेत विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं ।

माटियस ब्रायन्सन
राष्ट्रिय निर्देशक
प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल

दलैलाह (लाला) बोरजा
राष्ट्रिय निर्देशक
सेभ द चिल्ड्रेन

डा. सेबाप्रियान चुग
देशीय प्रतिनिधि
तेरे दे जोम् - लोजान (टिडिएच)

तोम होजुमी
देशीय प्रतिनिधि
यूनिसेफ नेपाल

लिजा साटो
राष्ट्रिय निर्देशक
वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल

कृतज्ञता

गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उप-समितिलगायत समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि सिलसिलेवाररूपमा तालिम सञ्चालन गर्न निर्देशिकाको आवश्यकता बोध भएपछि केन्द्रीय बालकल्याण समिति र ईन्टर-एजेन्सी वर्किङ्ग ग्रुपका सदस्य संस्था वा निकायहरूको तर्फबाट संयुक्तरूपमा तीन चरणको तालिमको पाठ्यक्रम तर्जुमा गरियो । सोहीअनुरूप इन्स्टिच्यूट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सीका तर्फबाट हामीले निर्देशिकाको प्रारम्भिक लेखन कार्य थाल्यौं । निर्देशिकाको भाग १, २ र ३ को लेखन कार्य सम्पन्न भएपछि समुदायमा क्रियाशील विद्यालय, स्वास्थ्यकर्मी, स्थानीय प्रहरी, आमा समूह र बालकलबहरूलाई लक्षित गरी थप सामग्रीसहित खासखास निर्देशिकासमेत तयार गर्ने निर्णय भयो । त्यसैअनुरूप निर्देशिकाहरू ८ भागमा तयार भएका हुन् । भाग १ देखि ३ सम्म सबै समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि सञ्चालन हुने तालिममा आवश्यकताअनुरूप उपयोग गरिनुपर्दछ भने अन्य भागहरू निर्दिष्ट लक्षित समूहको तालिमका लागि उपयोगी हुनेछन् ।

यी निर्देशिकाहरूको लेखन तथा सम्पादनका क्रममा हामीले धेरै महानुभावहरूको सहयोग पाएका छौं । समुदायतहमा बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई तालिम दिन खासगरी प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल, वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल र सेभ द चिल्ड्रेनले उपयोग गर्दै आएका सामग्री तथा बालसंरक्षण कार्यमा खासगरी समुदायतहमा कार्यरत महानुभावहरूका अनुभव तथा सिकाइलाई आवश्यकताअनुसार निर्देशिकामा समावेश गरिएको छ । त्यस्तै निर्देशिकाको मस्यौदा तयार भएपछि जिल्ला बालकल्याण समिति, प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल र वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपालका कर्मचारी/पदाधिकारी तथा साभेदार संस्थाका कर्मचारीहरूलाई आमन्त्रित गरी परीक्षण तालिम सञ्चालन गरिएको थियो । ती तालिमहरूबाट आएका सुभाबको आधारमा निर्देशिकामा आवश्यक परिमार्जन गरिएको थियो । यस निर्देशिकालाई यसरूपमा ल्याउन योगदान पुऱ्याउनुहुने सबै महानुभावहरूप्रति म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

निर्देशिकाको अवधारणा, पाठ्यक्रम तर्जुमा तथा मस्यौदामाथि सुभाब प्रदान गर्नुहुने:

केन्द्रीय बालकल्याण समितिका श्री तारक धिताल, श्री नमूना भुषाल र श्री नीता गुरूङ्ग ।

प्लान ईन्टरनेशनल नेपालका श्री मधुवन्ती तुलाधर र श्री सुभाषा श्रेष्ठ ।

वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपालका श्री अर्पणा रोगोन, श्री दिलिप गिरी र श्री भविन्द्र राई ।

सेभ द चिल्ड्रेनका श्री कीर्ति थापा र श्री मदन गोतामे ।

युनिसेफ नेपालका श्री ब्रिजिट र श्री इभान राई ।

तेरे दे जोम्स फाउन्डेसनका श्री नवजीत कर्माचार्य ।

निर्देशिकाको परीक्षण प्रशिक्षणका सहभागी तथा प्रशिक्षकहरू:

प्लान ईन्टरनेशनल नेपालको आयोजनामा बुढानीलकण्ठ, काठमाडौंमा सम्पन्न पहिलो चरणको तथा हेटौंडा मकवानपुरमा सम्पन्न दोस्रो चरणको तालिमका सहभागी प्लान ईन्टरनेशनल नेपाल र साभेदार संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीज्यूहरू,

वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपालको आयोजनामा धुलिखेल, काभ्रेपलाञ्चोकमा सम्पन्न तालिमका सहभागी वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल र साभेदार संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीज्यूहरू,

वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल, सुनसरीको आयोजनामा ईटहरीमा सम्पन्न तालिमका सहभागी वर्ल्ड भिजन ईन्टरनेशनल नेपाल र साभेदार संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीज्यूहरू तथा सुनसरी जिल्लाका गाउँ बालसंरक्षण तथा संवर्द्धन उपसमितिका सदस्यज्यूहरू,

केन्द्रीय बालकल्याण समितिले चितवन र ललितपुरमा सम्पन्न गरेको तालिमहरूमा सहभागी बालकल्याण अधिकारीज्यूहरू, जिल्ला बालकल्याण समितिका पदाधिकारीज्यूहरू तथा बालअधिकार अधिकृतज्यूहरू,

निर्देशिकाको परीक्षण प्रशिक्षण कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने :

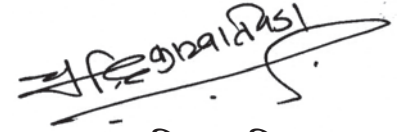
नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानका वरिष्ठ अध्ययन निर्देशक श्री भरत थापा, स्वतन्त्र विज्ञ श्री उद्धवराज पौड्याल, स्वतन्त्र विज्ञ श्री प्रकाश कोइराला, स्वतन्त्र विज्ञ श्री प्रल्हाद ढकाल, इन्स्टिच्यूट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सीका श्री सुरेन्द्र रेग्मी, श्री शिव थापा, श्री कृष्णप्रसाद सुवेदी र निना महर्जन ।

लेखन तथा सम्पादन कार्यमा सहयोग :

श्री शिव थापा, श्री सुरेन्द्र रेग्मी, श्री निना महर्जन र श्री कृष्णप्रसाद सुवेदी ।

निर्देशिकाको चित्रलेखन गर्नुहुने श्री केशव खनाल र आकृतिविन्यास गर्नुहुने श्री रमेश दहाल ।

सबैलाई धेरै धेरै धन्यवाद !

चन्द्रिका सतिवडा

निर्देशक, इन्स्टिच्यूट फर लिगल रिसर्च एण्ड कन्सल्टेन्सी,
काठमाडौं, नेपाल

निर्देशिकाको परिचय

सुरक्षित वातावरणसहित आफ्नो संरक्षणको सुनिश्चितता पाउनु सबै बालबालिकाको अधिकार हो । यस अधिकारलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, राष्ट्रिय कानून र बालबालिकासम्बन्धी नीति, २०६९ तथा नेपालले अनुमोदन गरेको संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ तथा यसका दुईवटा इच्छाधीन आलेखहरू^१ (बालबालिकाको बेचबिखन, बालवेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणविरुद्ध तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोगविरुद्धका इच्छाधीन आलेखहरू, २०००) ले सुनिश्चित गरेका छन् । यसर्थ, बालबालिकाविरुद्ध हुने कुनै पनि प्रकारका हिंसा, दूर्व्यवहार, शोषण, भेदभावलगायतका हानिहरूबाट जोगाउन सम्भव सबै प्रयत्न हुनु जरूरी छ ।

बालबालिकाको संरक्षणको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रमुख दायित्व राज्यको हो । यस कार्यमा बाबुआमा, अभिभावक एवं समुदायका प्रत्येक सदस्य र स्वयं बालबालिकाको सहभागिता र सहकार्य आवश्यक हुन्छ । त्यसरी नै समुदायमा आधारित भएर बालसंरक्षणका लागि क्रियाशील महत्त्वपूर्ण संरचनाहरूमा विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, बालसंरक्षण समिति, स्थानीय प्रहरी, आमा-समूह, बालक्लबलगायतका संरचनाहरू पर्दछन् ।

समुदायमा आधारित यी संयन्त्रहरू बालबालिका तथा परिवारको सबैभन्दा नजिक रहेर बालसंरक्षणका सवालहरूमा सक्रिय हुन्छन् । समुदायमा बालबालिकामाथि हुने कुनै पनि प्रकारका हिंसा, दूर्व्यवहार, शोषण, विभेद, हेलचेक्रयाइँ अनि हानिकारक अभ्यासहरूबारे यी संयन्त्रहरूका सदस्यहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा जानकार हुन्छन् । यसर्थ नेपालको राष्ट्रिय बालसंरक्षण प्रणालीमा महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई स्वीकार गरिएको छ । अतः यी संयन्त्रहरूलाई बालसंरक्षणमा सक्रिय बनाउन यिनका सदस्यहरूको ज्ञान, सीप तथा दक्षता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक देखिएको छ ताकि समुदायस्तरमा बालसंरक्षणका सवालहरूलाई रोकथाम गर्ने अनि सकेसम्म चाँडो तिनलाई सम्बोधन गरी बालबालिकालाई पुनर्प्राप्त हुनबाट जोगाई उनीहरूलाई सुलभ अनि उपयुक्त न्याय प्रदान गर्न सकियोस् ।

नेपाल सरकारले बालअधिकार संरक्षण तथा सम्वर्द्धन कार्यक्रम निर्देशिका, २०६५ लागु गरी गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा सम्वर्द्धन उप-समिति र जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्वर्द्धन उप-समिति (यी समितिलाई 'भिसीपिसी', 'एमसीपिसी' र 'डिसीपिसी' भनेर पनि चिनिन्छ) को गठनको व्यवस्था गर्नुका साथै तिनका भूमिका तथा कार्यहरू तय गरेको छ ।

गाउँ/नगरस्तरमा गठन भएका बालसंरक्षण समितिलगायत समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको कार्यमा सहयोग पुऱ्याई खासगरी समुदायतहमा बालसंरक्षण कार्यको प्रभावकारिता बढाउन बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका सदस्यहरूको क्षमता बढाउन आवश्यक छ । त्यसरी नै बालसंरक्षणमा क्रियाशील व्यक्ति, संस्था तथा निकायहरूको विषयगत ज्ञान, सीप र दक्षता अभिवृद्धि गर्न समेत आवश्यक देखिएको छ । यही निर्दिष्ट लक्ष्यका साथ यी निर्देशिकाहरू तयार गरिएका हुन् । अनुभवले के देखाएको छ भने समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूलाई सुदृढ एवं दक्ष बनाउन सकिएमा मात्र बालसंरक्षण कार्यमा अपेक्षित परिणाम पाउन सकिन्छ ।

प्रस्तुत 'समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि बालसंरक्षणसम्बन्धी तालिम निर्देशिका' लाई आठवटा अलग-अलग पुस्तकको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

भाग १	:	बालसंरक्षणसम्बन्धी आधारभूत अवधारणा, पद्धति एवम् संरचनाहरू,
भाग २	:	बालसंरक्षणसँग सम्बन्धित स्थानीय मुद्दाहरू,
भाग ३	:	बालसंरक्षण कार्यसँग सम्बन्धित आधारभूत सीपहरू,
भाग ४	:	विद्यालयको तहमा बालसंरक्षण,
भाग ५	:	समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण,
भाग ६	:	बालक्लबका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण,
भाग ७	:	आमा-समूहका सदस्यहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण,
भाग ८	:	समुदायस्तरमा क्रियाशील प्रहरीहरूका लागि बालसंरक्षण प्रशिक्षण

१ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को तेस्रो इच्छाधीन आलेख अर्थात् उजुरी प्रक्रियासम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २०११ ले भने बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि तथा यसका दुईवटा इच्छाधीन आलेखहरूले प्रदत्त गरेका हकअधिकारहरूको हनन भएको सन्दर्भमा राज्यस्तरबाट कुनै उपचार नपाएको अवस्थामा संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार समितिमा गर्न सकिने उजुरीको अधिकार बालबालिकालाई प्रदान गरेको छ । तर नेपालले आजसम्म यो इच्छाधीन आलेखमा हस्ताक्षर वा अनुमोदन गरिसकेको छैन ।

यी आठवटै निर्देशिकाहरूमा विषयगत रूपमा तालिम सत्रहरू र सोसँग सम्बन्धित जानकारी (अर्थात अध्ययन-सामग्री) उपलब्ध गराइएको छ । निर्देशिकाको प्रत्येक भागहरूमा उल्लिखित विषयवस्तुलाई समेटि सिलसिलेबारे रूपमा प्रशिक्षण सञ्चालन गर्नु जरुरी छ । त्यसैले प्रत्येक भागका विषयवस्तुबारे प्रशिक्षण सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू तथा लाग्ने समयविधिबारे पनि सम्बन्धित भागहरूमा नै उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै ती सत्रहरू सञ्चालन गर्न सहजकर्ता/प्रशिक्षकले गर्नुपर्ने आवश्यक तयारी तथा सत्र सञ्चालनका क्रममा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू समेत सत्रको वर्णनमा उल्लेख छ ।

निर्देशिकाको भाग १ देखि ३, सबै समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूका लागि उपयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ जसमा बालसंरक्षणका आधारभूत अवधारणा, पद्धति, संरचनाहरू, मुद्दाहरू तथा आवश्यक आधारभूत सीपहरू जस्ता पक्षहरूलाई समेटिएको छ । अनि, भाग ४ देखि ८ कुनै संयन्त्र विशेषको लागि निर्दिष्ट छ र तत्तत् बालसंरक्षण संयन्त्रको भूमिकामा आधारित भएर छुट्टै तालिम सञ्चालन गर्न सहयोगी हुनेगरी तयार गरिएको छ ।

अतः यी निर्देशिकाहरूले समुदायस्तरमा बालसंरक्षण कार्यमा संलग्न व्यक्ति, संस्था तथा निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा एक औजारका रूपमा सहयोग पुऱ्याउनेछ र बालसंरक्षण कार्यलाई अभै प्रभावकारी बनाउनेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ । निर्देशिकाको व्यवहारिक कार्यान्वयनबाट प्राप्त हुने अनुभवहरूबाट सिक्दै यसलाई समयसापेक्षरूपमा परिमार्जन गर्दै लगिनेछ ।

निर्देशिका प्रयोगका सन्दर्भमा प्रशिक्षक तथा सहजकर्तालाई केही सुझावहरू

- प्रशिक्षक/सहजकर्ताले प्रशिक्षणअघि नै यस निर्देशिकाको आठवटै भागहरूको गहन अध्ययन गर्नु जरुरी छ । पर्याप्त तयारीबिना प्रशिक्षणमा जानुहुँदैन ।
- यस निर्देशिकाअनुरूप सञ्चालन हुने तालिममा समुदायमा रहेका बालसंरक्षण संयन्त्रहरूमा विभिन्न पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरूको संलग्नता हुने भएकोले प्रशिक्षण सञ्चालन गर्दा उपलब्ध समयलाई हेक्का राख्दै विषयवस्तुको प्राथमिकीकरण गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- तालिममा सहभागी हुने सहभागीहरूको विषयप्रतिको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई तालिम सत्र सञ्चालन गर्नुअगावै बुझ्ने कोशिस गर्नुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन-सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- आवश्यकतानुसार मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्युजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस्, जसलाई सत्र सञ्चालनको क्रममा सहभागीहरूलाई विषयबारे बुझाउन सजिलोसँग प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- यस निर्देशिकाको प्रत्येक सत्रमा एक निश्चित प्रक्रिया र विधिहरू तय गरिएको छ । खासगरी प्रशिक्षार्थीको सिकाइलाई व्यवस्थित गर्न सकियोस् भनी त्यसो गरिएको हो । प्रशिक्षक/सहजकर्ताले यहाँ दिइएको विधि, प्रक्रिया सञ्चालन गर्न अभ्यस्त हुनुपर्दछ र/वा त्यसको विकल्पमा अर्कै कुनै विधि वा प्रक्रिया उपयोग गर्ने हो भने त्यसबारेमा विश्वस्त हुनु जरुरी छ ।
- यस निर्देशिकामा उल्लेख गरिएका सत्रको प्रक्रियाहरू स्थानीय परिवेशसँग मिल्दो भएनभएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यदि कुनै विधि र प्रक्रिया व्यवहारिक नभएको पाइएमा त्यसलाई प्रशिक्षक/सहजकर्ताले परिवर्तन गरी उपयोगी विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
- यस निर्देशिकाको प्रत्येक सत्रको लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको जोहो तालिम स्थलमा जानुपूर्व नै गर्नुपर्दछ । तालिमका सहभागीहरूको सङ्ख्याअनुसार आवश्यक सामग्री व्यवस्थापन गर्नु प्रशिक्षक/सहजकर्ताको जिम्मेवारी हो ।
- तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन तालिम कक्षको भौतिक व्यवस्थापनले महत्त्व राख्दछ । त्यसैले प्रशिक्षक/सहजकर्ताले तालिमको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने सबै पक्षहरूको चेकलिष्ट तयार गरी तालिम अगावै आयोजकसँग सरसल्लाह गरी सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी, प्रशिक्षक/सहजकर्ताले तालिमका लागि चाहिने उपकरण तथा मसलन्द एवम् लजिस्टिकको अग्रिमरूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

प्रशिक्षक/सहजकर्ताका लागि केही व्यवहारिक सीपहरू

सत्र वा प्रस्तुतीकरणको तयारीको क्रममा

- सहजकर्ता/प्रशिक्षकले सँधै आफ्ना श्रोता को हुन् भन्ने कुराबारे जानकारी राख्नुपर्दछ । साथै, सहजकर्ता/प्रशिक्षकले समूह गतिशीलता (Group Dynamics) को बारेमा पनि जान्न जरुरी हुन्छ, जसको कारणले प्रस्तुतीकरणको क्रममा सबै

सहभागीहरूका स्वभाव बुझेर उनीहरूलाई साथै लिई प्रस्तुतीकरण गर्न सहजकर्ता/प्रशिक्षकका लागि सहज हुन्छ ।

- आफूले किन प्रस्तुति गर्दै हुनुहुन्छ, अर्थात सो प्रस्तुतिको उद्देश्य के हो भन्ने कुरा पनि राम्ररी मनन गर्नुहोस् ।
- आफूले कहाँ अनि कहिले अर्थात कुन स्थान, परिवेश अनि परिस्थितिमा प्रस्तुति गर्दै हुनुहुन्छ, त्यसको हेक्का राख्नुहोस् तथा त्यसैअनुरूप आफ्नो भेषभुषा अनि प्रस्तुतीकरणको तयारी गर्नुहोस् ।
- आफ्नो प्रस्तुतिको लागि कति समय दिइएको छ, त्यसलाई ध्यानमा राख्नुहोस् त्यति समयमा आफ्नो विषयवस्तुलाई कसरी सहभागी सुहाउँदो भाषामा प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुति गर्ने हो, त्यसको तयारी गर्नुहोस् ।
- सत्र सञ्चालन गर्ने स्थान तथा तालिम हलमा उपलब्ध सुविधाहरूको आधारमा आफूले प्रस्तुतिको क्रममा प्रयोग गर्ने विधिको निर्धारण गर्नुहोस् । उदाहरणको लागि यदि आफूले प्रस्तुति गर्न लागेको स्थानमा विद्युत उपलब्ध छैन वा आफ्नो प्रस्तुतिको समयमा लोडसेडिङ्गको कारणले विद्युत उपलब्ध हुन सक्दैन भने एल.सी.डी. प्रोजेक्टरजस्ता विद्युतीय उपकरणहरूको प्रयोग गर्ने विधिहरू अनुपयुक्त हुन सक्दछन्, अतः वैकल्पिक विधिहरू निर्धारण गर्नुहोस् ।
- आफूले के-कस्ता विषयवस्तुहरू आफ्नो प्रस्तुतिमा समावेश गर्न चाहनुहुन्छ, त्यसलाई सहभागीहरूको आवश्यकता तथा ज्ञान र बुझाइको स्तरअनुसार प्राथमिकीकरण गर्नुहोस् ।
- आफूले प्रयोग गर्ने सहायक सामग्रीहरू (पावरप्याइन्ट प्रिजेन्टेशन, महत्त्वपूर्ण बुँदाहरू, अध्ययन-सामग्री हातेपत्र) बारे जानकारी राख्नुहोस् ।
- साथै प्रस्तुतीकरणको क्रममा आफूलाई आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरूको जोहो पनि तयारीको क्रममा नै गर्नुहोस् ।

प्रस्तुतीकरण गर्नुअघि

- प्रस्तुतिको सुरुवातको क्रममा सहभागीहरूलाई आफ्नो परिचय दिनुहोस् । त्यसपश्चात आफूले के-के प्रस्तुति गर्दैछु भन्ने कुरा जानकारी गराउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई तालिम हल कक्षाकोठा नरहेको तथा आफू शिक्षक नभई प्रशिक्षक/सहजकर्ता हूँ भन्ने कुरा जानकारी गराउनुहोस् । यसर्थ, आफू र सहभागीहरूको स्तरमा कुनै अन्तर नरहेको कारण सहभागीहरूलाई खुला रूपले प्रस्तुतीकरणमा सहभागी हुन आह्वान गर्नुहोस् ।
- सहभागीहरूमा आफू सबैभन्दा जान्नेसुन्ने हूँ भन्ने भाव कहिले पनि प्रकट नगर्नुहोस् तर सो विषयसँग सम्बन्धित सहभागीहरूका जिज्ञासा मेटाउनका लागि भने आफू जसरी पनि तयार हुने कुरा भने दर्शाउनुहोस् । आफूसँग भएको ज्ञान नपुग्दो भएको अवस्थामा पनि आफूले अन्य ज्ञानका स्रोत प्रयोग गर्नसक्ने जानकारी भने दिनुहोस् ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा सहभागीहरूले आफ्नो कुनै प्रश्न वा जिज्ञासा रहेको स्थितिमा कुनै पनि बेला सहजकर्ता/प्रशिक्षकलाई रोकेर आफ्नो अभिव्यक्ति राख्न सक्ने कुरा बताउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई आफूले अब प्रस्तुतीकरण सुरु गर्दैछु भन्ने कुरा जानकारी गराउनुहोस् र प्रस्तुतीकरणका लागि अनुमति मागेर प्रस्तुतीकरण थाल्नुहोस् ।

प्रस्तुतीकरणको क्रममा

- सहजकर्ता/प्रशिक्षकले भन्न लागेको कुरा सहभागीहरूको लागि नयाँ विषय हो वा होइन भन्ने यकीन गर्नुहोस् । यसका लागि सहभागीहरूसँग सो विषयमा के-कस्तो ज्ञान छ भन्ने कुरा जान्ने प्रयत्न गर्नुहोस् ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा सदैव उत्साही हुनुहोस् र सकेसम्म माफी नमाग्नुहोस् ।
- डर स्वभाविक हो भन्ने कुरा सोच्नुहोस् र आफूलाई देखिने र सुनिने बनाउनुहोस् । साथै, सबै सहभागीहरूसम्म आँखाको माध्यमबाट पुग्नुहोस्, अर्थात Eye Contact गर्नुहोस् ।
- आफ्नो विषयलाई संक्षिप्त तथा सरल तरिकाले तार्किक रूपमा प्रस्तुतीकरण गर्नुहोस् । विस्तृत रूपरेखाहरू दिइरहनु केबल समयको बर्बादी हो, त्यसको साटो पर्याप्त उदाहरणहरू दिनुहोस् ।

- सम्भव भएसम्म आफ्नो प्रस्तुतिलाई अन्तर्क्रियात्मक बनाउनुहोस् । अन्तर्क्रियात्मक बनाउने क्रममा सकेसम्म सबै सहभागीहरूलाई संलग्न गराउनुहोस् । समूहमा छिट्टै आफ्ना विचारहरू राख्न नसक्ने सहभागीहरूलाई आफ्ना विचारहरू राख्न उत्प्रेरित गर्नुहोस् । तर यसो गर्दा ती सहभागीहरूलाई हीनताबोध नहोस् भन्ने कुरामा सहजकर्ता/प्रशिक्षकले विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा सकेसम्म प्राविधिक जानकारीहरूलाई कम गर्नुहोस् । यदि प्राविधिक जानकारीहरू दिनै परेको स्थिति छ भने पनि तिनलाई सरल भाषामा सहभागीहरूलाई बुझ्न सहज हुनेगरी प्रस्तुति गर्नुहोस् ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा प्रश्नहरू आउनु राम्रो हो । ती प्रश्नहरूको आफ्नो ज्ञान र क्षमताले भ्याएसम्म उत्तर दिनुहोस्, तर यस क्रममा आफूले दिएको जानकारी सत्य तथ्यपरक छ भन्ने कुराको यकीन भने अवश्य गर्नुहोस् । साथै त्यसभन्दा बढी जानकारी सहभागीहरूले कहाँ पाउन सक्दछन् भन्ने स्रोत पनि सहभागीहरूलाई बताउनुहोस् ।
- सँधै समयको परिपालना गर्नुहोस् । आफूलाई दिइएको समयभित्र नै आफ्नो प्रस्तुतीकरण सिध्याउनुहोस् ।
- मौखिक (शब्द, विषयवस्तु, भाषा) अर्थात, सहजकर्ताले जे बोल्छ, त्यसले ७ प्रतिशत, आवाज (उत्साह, आत्मविश्वास, गति) अर्थात जसरी भनिन्छ, त्यसले ३८ प्रतिशत र दृष्य (अनुहारको हावभाव, शरीरको हावभाव, इसारा, आँखाको चाल) अर्थात सहजकर्ताले जसरी हेर्छ र व्यवहार गर्छ, त्यसले ५५ प्रतिशत सहभागीहरूमा प्रभाव पार्दछ । यसर्थ, प्रस्तुतीकरणमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भनेकै सहजकर्ताको अमौखिक सञ्चार हो । त्यसैले आफ्ना अमौखिक सञ्चारहरूमा सहजकर्ता/प्रशिक्षकले ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।
- प्रस्तुतीकरणको क्रममा कुनै विधि प्रयोग गर्दै हुनुहुन्छ भने, त्यसलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोग गर्नुहोस् ।
- प्रस्तुतिपछि सारांशमा पुनः आफूले भनेका कुराहरू दोहोऱ्याउनुहोस् ।
- अभ्यासले मानिसलाई उत्तम बनाउँछ । प्रस्तुतीकरणपछि सहभागीहरूसँग केही प्रश्नहरू छन् भने सोध्ने अवसर दिनुहोस् । त्यसपछि सबै सहभागीहरूलाई ध्यानपूर्वक आफ्ना कुराहरू सुनिदिएकोमा धन्यवाद दिनुहोस् ।

विषय-सूची

बालक्लबको परिचय	१
सत्र १: बालबालिकाका अधिकारहरू	७
सत्र २: बालबालिकाका कर्तव्यहरू	१०
सत्र ३: बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान	१७
सत्र ४: साथी-सहयोग संयन्त्रको विकास	२२
सत्र ५: बालक्लब: बालबालिका एकअर्काका लागि	२७
सत्र ६: जोखिम नक्साङ्कन	२९
सत्र ७ : समुदायमा बालदूर्यवहार र दूर्यवहारको जोखिमको अवस्थाको विश्लेषण	३५
सत्र ८ : बालदूर्यवहारका घटनाको व्यवस्थापन	३९
सत्र ९ : बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता	४६
सत्र १० : बालसंरक्षण कार्यमा बालसंरक्षण संयन्त्रहरू र तिनका भूमिका	५३
सत्र ११ : बालबालबालिका माथि हुने दूर्यवहारको रोकथाम गर्न बालबालिकाको भूमिका	५९
सत्र १२ : विपद् तथा आपतकालीन अवस्थामा बालसंरक्षणको पूर्व-तयारी	६३
सत्र १३ : आकस्मिक अवस्थामा साथी शिक्षा वा साथी-सहयोग	६९
सत्र १४ : घटना व्यवस्थापनमा बालक्लब सदस्यको भूमिका	७४
सत्र १५: किशोरावस्थामा आउने परिवर्तनहरूबारे आत्मजागरण	७८
सत्र १६ : वैदेशिक रोजगारलाई कसरी सुरक्षित बनाउने	८४
सत्र १७ : सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीका लागि बालक्लबको भूमिका	८६
सत्र १८ : बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी सामान्य परिचय	९९

बालक्लबको परिचय

बालक्लबको ऐतिहासिक विकासक्रम

संयुक्त राष्ट्रसंघले बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिलाई सन् १९८९ को नोभेम्बर २० तारिखमा सर्वसम्मतरूपमा पारित गर्‍यो । यस महासन्धिलाई नेपालले सन् १९९० को सेप्टेम्बर १४ तारिखमा अनुमोदन गर्‍यो । त्यसपश्चात् नेपालमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ आएको हो । बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा १२ मा बालबालिकालाई उनीहरूको विचार राख्न पाउने अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । यस धाराको प्रावधानलाई सजिलोसँग बुझ्न बालसहभागिताको अधिकार पनि भन्ने गरिन्छ । बालसहभागिता, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिका चारवटा सिद्धान्तहरूमध्ये एक हो । त्यसैगरी धारा १३ को प्रावधानले बालबालिकालाई अर्काको अधिकार हनन नहुनेगरी जानकारी प्राप्त गर्ने र आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । त्यस्तै धारा १५ को प्रावधानले अर्काको अधिकारको उल्लंघन नहुने गरी अरुहरूसँग भेटघाट गर्न पाउने र संघसंस्था खोल्न पाउने बालअधिकारको व्यवस्था गरेको छ । धारा १७ ले सार्वजनिक सञ्चारमाध्यमबाट बालबालिकाको सामाजिक, आध्यात्मिक र नैतिक हितका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूबाट जानकारी प्राप्त गर्न पाउनु बालबालिकाको अधिकार हो भनी स्पष्ट तोकेको छ भने धारा ३१ मा आराम गर्ने, खेल्ने तथा सांस्कृतिक र कलात्मक गतिविधिहरूमा भाग लिन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ ।

बालक्लब भनेको के हो ?

१८ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिका समावेश गरी गठन गरिएको विद्यालय तथा समुदायस्तरको समूहलाई नै बालक्लब भन्ने गरिन्छ । नेपालका कतिपय ठाउँमा बालबालिकालाई एकै ठाउँमा भेला गराई प्रतियोगिता तथा प्रतिस्पर्धा गराउन बालक्लब गठन भई सञ्चालनमा रहेका छन् । केही बाल केन्द्रित संस्थाहरूले बालकदेखि बालकसम्म कार्यक्रम सञ्चालन गरेपछि बालबालिकालाई बालसमूहमा सङ्गठित भई क्रियाशील हुन प्रेरणा दिएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा बालकदेखि बालकसम्मको अवधारणाले पनि बालक्लबहरू स्थापना हुन सघाएको पाइन्छ । बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९लाई नेपालले अनुमोदन गरेपछि बालसहभागिता प्रवर्द्धन गर्न विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरू सक्रिय भएको पाइन्छ । परिणामस्वरूप सन् १९९५ देखि नेपालमा बालक्लबहरूको गठन द्रुततर गतिमा प्रोत्साहित गरिएको पाइन्छ । सुखसुखमा विद्यालयस्तरका वा शैक्षिक क्रिकलापहरूमा मात्र सीमित रहेका बालक्लब/समूहहरू हाल आएर विद्यालय तथा समुदायस्तर दुवै क्षेत्रमा गठन भई क्रियाशील रहेका छन् ।

बालक्लबको लक्ष्य

बालबालिकाको आफ्नो तथा परिवार र समुदायमा शिक्षा, स्वास्थ्य प्रवर्द्धन गर्न तथा लैङ्गिक विभेद आदि विषयमा सकारात्मक सुधार ल्याउन प्रोत्साहित गर्ने मुख्य लक्ष्यका साथ बालक्लबको स्थापना भएको हो ।

उल्लिखित लक्ष्य हासिल गर्नका लागि बालक्लबहरू सक्रिय भएका देखिन्छन् :

- समुदायमा बालबालिकाको अधिकारबारे चेतना बढाउन,
- बालबालिकामा सामाजिक र एकताको भावना जागृत गराउन,
- बालबालिकालाई समूहसँग बसेर छलफल गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न,
- बालबालिकामा नेतृत्व क्षमता र आत्मविश्वासको भावना विकास गराई उनीहरूलाई समाजमा आफू र आफ्ना दौतरीको हक अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने खालका विभिन्न क्रियाकलापहरूमा उनीहरूको सहभागिता जुटाउन,
- बालबालिकाको भविष्यनिर्माण गर्ने परिस्थितिहरूमा सानैदेखि अभ्यस्त गराउन,
- बाल्यकाल मानवजीवनको निष्क्रिय अवस्था हो भन्ने मान्यतालाई चुनौती दिई सानै उमेरदेखि बालबालिकालाई सक्रिय बनाई अधिकारका लागि परिचालन गर्न,
- समाजमा बालबालिका, परिवार तथा समुदायका लागि उपयोगी हुने सामाजिक विषयहरूमा जनचेतना बढाउन,
- बालअधिकारका सैद्धान्तिक पक्षहरूलाई व्यवहारमा उतार्न र समुदायमा परिवर्तन ल्याउन बालबालिकाको योगदानलाई प्रेरित गर्न,
- बालबालिकालाई बालअधिकार हननका समस्या केलाउन र सोको समाधान गर्नतिर केन्द्रित गर्न, गराउन,
- बालअधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरूमा अर्थपूर्ण बालसहभागिताको अभ्यास गर्ने थलोको रूपमा बालक्लबलाई विकास गर्न, गराउन, आदि ।

बालक्लब कसरी ? (गठन विधि तथा प्रक्रिया)

बालक्लब वा बालबालिकाको समूह सामान्यतया निम्न विधि वा तरिकाबाट गठन गर्न सकिन्छ :

- आवश्यकताको पहिचान,
- गाविसस्तरीय अभिमुखीकरण,
- सेवा क्षेत्र तोक्ने,
- सेवा क्षेत्रका बालबालिका समेट्ने गरी बालभेला,
- तदर्थ समिति गठन,
- सदस्यता वितरण,
- कार्यसमिति गठन,
- कार्ययोजना निर्माण,
- योजना कार्यान्वयन,
- सदस्यता नवीकरण/वितरण,
- पुनर्गठन ।

बालक्लबले के-कस्ता विषयमा कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न सक्दछन् ?

बालअधिकार प्राप्तिका लागि सहयोग पुऱ्याउने अर्थात् बालबालिकाका अधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरुमा बालक्लबले विभिन्न कार्यक्रमका माध्यमबाट सचेतना अभिवृद्धि गर्न सक्दछन् । यस अर्थमा बालक्लबले बालअधिकार प्राप्तिको लागि सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् । बालक्लबले सञ्चालन गर्न सक्ने विषयवस्तु र तिनका क्रियाकलापहरु तल दिइएको छ । तर यस्ता मुद्दाहरु स्थानीयरूपमा बालअधिकारको अवस्थालाई ध्यानमा राखी बालक्लब आफैले छनौट गर्दछन् र छनौट गर्नुपर्दछ ।

बालबचावटको अधिकारका लागि:

- शिशुहरुले निःशुल्क खोप तथा स्वास्थ्य सेवा नपाएको अवस्था भए,
- पोषण र स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी तथा बालबालिकाका निम्ति आमाको दूधलगायत पोषिलो खानाबारे अभिभावकहरुमा जानकारीको अभाव देखिएमा,
- बालबालिकाको उपयुक्त हेरचाह, स्याहार-सुसार, मौसमअनुसारका लत्ताकपडा र बासको अवस्था नाजुक भएमा, आदि ।

त्यस्ता विषयहरुमा बालक्लबले घरदैलो भेटघाट कार्यक्रम गर्ने, तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, कुनै पनि विषयको असर एवम् प्रभावहरुबारेमा छलफल गर्ने, सडक नाटक, गीत, न्याली, नृत्य प्रदर्शन, बालभित्तिपत्रिकामा सूचनाजानकारी प्रकाशनजस्ता विविध चेतनामूलक क्रियाकलापहरु गरी बालबालिकाका बाबुआमा, संरक्षक, अभिभावक र सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको ध्यान आकृष्ट गराई अवस्थामा सुधार ल्याउन सक्दछन् ।

बालविकासको अधिकारका लागि :

- समुदायका सबै बालबालिकाले शिक्षा नपाएको अवस्था भए,
- पढाइ, खाना, अवसर, स्वास्थ्य स्याहार, मनोरञ्जन, खेल आदि सबै बालबालिकाले प्राप्त नगरेको तथा छोरा र छोरीबीचको विभेद भएको अवस्था भए,
- घरपरिवार, समुदाय र विद्यालयको वातावरणको अवस्था बालबालिका अनुकूल नभएको भए (सरसफाइ, मेलमिलाप, भेदभावरहित वातावरण तथा घरपरिवार र समुदायमा उपयुक्त पारिवारिक वातावरण),
- बालबालिकाको स्याहारसुसार र हेरचाह, पौष्टिक आहार तथा उपयुक्त स्वास्थ्य सेवा प्राप्त नगरेका तथा बालबालिकाले स्वच्छ पिउने पानी प्राप्त नगरेको स्थिति भए, आदि ।

त्यस्ता विषयहरूमा खासगरी समुदायका दलित, मुस्लिम, अन्य विपन्न वर्गका परिवा, बालिका, श्रमिक, अपाङ्गता भएका बालबालिकालगायत समुदायका अन्य बालबालिकाको अधिकार प्राप्तिमा लागि बालकलबले सम्बन्धित विषयमा घरदैलो भेटघाट कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, कुनै विषयको असर एवम् प्रभावहरूकोबारेमा छलफल गर्ने, सडक नाटक, गीत, न्याली, नृत्य प्रदर्शन गर्ने, बालभित्तेपत्रिकामा सम्बन्धित विषयको प्रकाशन तथा प्रचारप्रसारजस्ता विविध चेतनामूलक क्रियाकलापहरू गरी बालबालिकाका बाबुआमा, संरक्षक, अभिभावक र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको ध्यान आकृष्ट गराउन सक्दछन् । साथै, विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गराउन सहयोग गर्ने, स्टेशनरी सामग्री तथा पोशाकहरू नभएका साथीहरूलाई सो कुराको खोजी गर्न सहयोग गर्ने संघसंस्थाहरूसँग समन्वय गर्ने तथा वितरणको व्यवस्था मिलाउने कार्य गर्न सक्दछन् । त्यसरी नै विद्यालय भर्ना भएका साथीहरू नियमितरूपमा विद्यालय गए नगएको अनुगमन गरी नगएको भए कारण पत्ता लगाई विद्यालय ल्याउन सहयोग गरी समुदायमा सबै बालविकासको अधिकार प्राप्तिमा सहयोग गर्न सक्दछन् ।

बालसंरक्षणको अधिकारको लागि :

- बालबालिकामाथि घर, विद्यालय र समाजमा यातना, कुटपिट र दूर्व्यवहार हुने गरेको भए,
- द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग भइरहेको भए वा द्वन्द्वमा संलग्न बालबालिका घरफिर्ती भएका भए,
- विस्फोटक पदार्थहरूबारे समुदायमा जानकारीको अभाव भएको भए वा सोबाट बालबालिकामा शारीरिक, मानसिक प्रभाव परेको भए,
- समुदायमा बालबालिकाको बेचबिखन, अपहरण, श्रमशोषण र यौनशोषणको अवस्था विद्यमान भए,
- समुदायमा बालविवाह गर्ने र दाइजोको प्रचलन हालसम्म पनि रहिरहेको भए,
- सबै बालबालिकाको जन्मदर्ता नभएको भए (जातजाति, दलित, पछाडि पारिएको वर्ग समुदाय आदि समेत),
- लैङ्गिक, जातीय, वर्गीय तथा क्षेत्रीय आधारमा भेदभावको अवस्था विद्यमान भए,
- श्रममा बालबालिकाको प्रयोग भइरहेको भए,
- समुदायमा कमलरी, छाउपडी आदि हानिकारक परम्परागत अभ्यासहरू विद्यमान भए,
- एच.आई.भी र एड्सकोबारेमा जनचेतनाको अभाव भए, आदि ।

यस्ता विषयहरूमा बालकलबले घरदैलो भेटघाट गर्ने, बालबालिकासँग प्रत्यक्ष भेटघाट/छलफल गर्ने, तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, कुनै पनि विषयको असर एवम् प्रभावहरूकोबारेमा छलफल गर्ने, पीडित बालबालिका तथा परिवारलाई परामर्शको लागि सम्बन्धित निकाय वा संस्थाहरूमा समन्वय गर्ने, पीडित बालबालिकाको पक्षबाट प्रहरीप्रशासन र अदालतमा उजुरी गर्न सम्बन्धित निकायलाई सघाउने जस्ता कार्यहरू गर्न सक्दछन् । त्यसरी नै समुदायमा बालसंरक्षणको जोखिमी अवस्थामा रहेका बालबालिका, पीडित बालबालिकालाई बालकलबमा आबद्ध गराउने र त्यस्ता बालबालिकाको अवस्थाबारे स्थानीय बालसंरक्षण समितिलाई जानकारी दिने कार्य गर्न सक्दछन् । समुदायमा बालसंरक्षणको जोखिमी अवस्था र त्यसका कारकलाई सम्बोधन गर्नका लागि सडक नाटक गर्ने, गीत, न्याली, नृत्य प्रदर्शन गर्ने, बालभित्तेपत्रिकामा सम्बन्धित विषयको प्रकाशनजस्ता विविध चेतनामूलक क्रियाकलापहरू गरी बालबालिकाका बाबुआमा, संरक्षक, अभिभावक र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको ध्यान आकृष्ट गराई अवस्थामा सुधार ल्याउन सक्दछन् ।

बालसहभागिताको अधिकारको प्रवर्द्धनको लागि

- बालबालिकासँग सम्बन्धित भएको नीति-निर्णय, योजना तथा कार्यान्वयनको प्रक्रियामा बालबालिकाको सहभागिता नरहेको अवस्था भए, (घरपरिवार, विद्यालय, समुदाय, स्वास्थ्यचौकी, वडा, गाविस, नगरपालिका, जिल्ला बालकल्याण समिति, जिल्लाविकास समिति, स्वास्थ्य कार्यालय आदिमा),

- धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक कार्यहरूमा बालबालिका सहभागी हुन वञ्चित गरिएको भए,
- बालबालिकाको विचार र भावनाको कदर साथै स्याबासी र हौसला नपाएको अवस्था भए,
- बालकलबहरूको सञ्चालनमा सबै लिङ्ग, जाति, वर्ण, धर्मका बालबालिकाको सहभागिता नभएको भए,
- बालबालिकाको हकअधिकारका विषयसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा भाग लिन पाउने अवसर सबै बालबालिकाले समानरूपमा प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था भए,
- विनारोकतोक पत्रिकाहरू प्रकाशन गर्न पाउने, भेला हुन पाउने, सूचना लिने र दिने अवसरहरू स्थानीयस्तरदेखि नै प्राप्त नगरेको अवस्था भए,

माथि उल्लेख गरिएका मुद्दाहरूमा सचेतना अभिवृद्धि गर्न तथा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन बालबालिका बालकलबहरूमार्फत् विभिन्न रचनात्मक क्रियाकलापमा सहभागी हुन सक्दछन् । जस्तै:

- बालकलबहरूमा अर्थपूर्ण बालसहभागिताको अभ्यास गर्न गराउन सबै वर्ग, लिङ्ग, अपाङ्गता भएका, जातजाति, भाषाभाषीका बालबालिकाको समुचित प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था मिलाउने,
- विभिन्न कार्यक्रमहरूमार्फत् अर्थपूर्ण बालसहभागिताको अभ्यास गर्ने गराउने,
- बालभित्तेपत्रिका प्रकाशन गर्ने साथै बालकलबलाई बालबालिकाको स्वतन्त्र संस्थाको रूपमा विकास गर्दै लैजाने, र
- बालकलबका सबै सदस्यहरू र समुदायका सबै बालबालिकाले स्याबासी र हौसला पाउने वातावरणको सिर्जना गर्ने, गराउने, आदि ।

समग्रमा भन्नुपर्दा, बालसहभागिताको अर्थपूर्ण अभ्यासले माथि उल्लेखित बालबचावट, बालविकास र बालसंरक्षणको अधिकार प्राप्तिमा बालकलबलाई सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

बालकलबका गतिविधि तथा क्रियाकलापहरूबाट भएका उपलब्धिहरू :

- बालबालिकाको क्षमता अभिवृद्धि हुनु र उनीहरू बोल्न सक्ने हुनु,
- स्वास्थ्य शिक्षा र सचेतनामा बालबालिकाको पहुँच वृद्धि हुनु,
- बालकलबको सदस्य सङ्ख्यामा वृद्धि हुनु,
- समाजमा रहेका कुरीति, अन्धविश्वास, भेदभावको पहिचान भई त्यसकोबारेमा आवाज उठ्नु,
- समुदायका बालबालिकाको अवस्था विश्लेषण गर्ने कार्यको थालनी हुनु,
- शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गर्नु र विद्यालय भर्नादर बढ्नु,
- भर्ना भएका बालबालिका विद्यालय गएनगएको अनुगमन स्वयम् बालकलबका सदस्यहरूले गर्न थाल्नु,
- स्थानीय अभिभावकहरूमा चेतना अभिवृद्धि भई समुदायमा जन्मदर्ताको सङ्ख्यामा वृद्धि तथा बालविवाहको सङ्ख्यामा कमी आउनु,
- बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको साथी-सम्बन्धमा अभिवृद्धि हुनु र आपसी सहयोगको वातावरण बन्नु,
- बालबालिकाका बालअधिकारसँग सम्बन्धित लेखरचनाहरूसहित बाल-भित्तेपत्रिका प्रकाशन हुनु,
- बालकलबका पदाधिकारीहरूप्रति समुदायको सम्मानजनक व्यवहार हुनु,
- बालबालिकाको संरक्षणका लागि (जस्तै: बालविवाह रोक्नु, हिंसा कुटपिट, दूर्व्यवहार कम हुनु, आदि) सचेतना अभिवृद्धिमा सहयोग पुग्नु,
- बालकलबहरूको पहुँचमा अभिवृद्धि हुनु तथा बालकलबले आफ्नो पहिचान बनाउन सफल हुनु,
- बालकलबहरूको सहभागिता हरेक क्षेत्रमा बढ्न थाल्नु र बालबालिकाले आफ्ना समुदायमा बालअधिकार हननका मुद्दाहरू खोजी गरी त्यसबारे चेतना अभिवृद्धि गर्न सक्नु,
- सरोकारवालाहरूबीच सहकार्य गर्ने र एक अर्काको क्षमता पहिचानको वातावरण बन्नु,
- स्थानीयस्तरका सरोकारवालाहरूमध्ये गाविसलाई प्रमुख सरोकारवालाको रूपमा पहिचान गरी बालअधिकार प्रवर्द्धनका लागि गाविसबाट बजेट विनियोजन हुन थाल्नु, आदि ।

सत्र १: बालबालिकाका अधिकारहरू^१

१ घण्टा

१.१. सत्रको परिचय :

सहभागीहरूलाई बालअधिकारबारे जानकारी दिनु र बालबालिका/किशोरकिशोरीको अधिकारजस्तै अरु (वयस्क तथा अभिभावक) को पनि अधिकार हुन्छ भन्नेबारे छलफल गर्नु यो सत्रको उद्देश्य हो ।

१.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्तमा सहभागीले,

- अधिकारको अवधारणासम्बन्धी ज्ञान प्राप्त गरी छलफल गर्न सक्नेछन् ।
- बालबालिकाको अधिकारबारे जानकारी हासिल गर्नेछन् ।
- बालबालिका/किशोरकिशोरीको जस्तै वयस्क तथा अभिभावकहरूका पनि अधिकार हुन्छन् र तिनलाई सबैले सम्मान गर्नुपर्दछ भन्ने थाहा पाउनेछन् ।

१.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, मास्किङ टेप आदि ।

१.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया :

क्रियाकलाप १: अधिकारबारे छलफल (समय २० मिनेट)

- एउटा न्यूजप्रिन्ट पेपरलाई भित्तामा टाँस्ने र 'अधिकार' शब्द लेखी यो शब्दको अर्थ के होला वा यस शब्दबाट हामी के बुझ्न सक्दछौं भनी प्रश्न गर्नुहोस् ।
- सहभागीबाट आएका उत्तरलाई सहजकर्ताले न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिपोट गर्नुहोस् । सहभागीबाट कुनै जवाफ नआएको खण्डमा सहजकर्ताले केही उत्प्रेरक विचारहरू दिएर छलफललाई अगाडि बढाउनुहोस् ।
- सहभागीबाट आएका विचारलाई सान्दर्भिक बनाउँदै समग्रमा अधिकारलाई निम्नअनुसार भन्न सकिन्छ भन्नेर प्रस्तुति गर्नुहोस् ।

सहजकर्ताका लागि

अधिकार

- व्यक्तिको आधारभूत आवश्यकताहरू जस्तै गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि पाउनु नै अधिकार हो ।
- अधिकार मानिस-मानिसबीच र नागरिक र राज्यका निकायबीच आपसी सम्बन्ध निर्माण गर्ने आधार हो । जस्तै बाबुआमा-छोराछोरी, शिक्षक-विद्यार्थी, सरकार-नागरिक आदि । यसखालका सम्बन्धले उनीहरूबीच एकसँग अधिकारको दाबी गर्ने हक र अर्को पक्षमा ती अधिकारलाई परिपूर्ति गर्ने दायित्व बनेको हुन्छ ।
- अधिकारको अर्थ जीवनको स्वतन्त्रता हो । तर स्वतन्त्रताको सीमा हुन्छ । जस्तै बोल्न, हिँड्न पाउने सबै व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता हुन्छ भने जे पायो त्यही बोल्ने र जताततै हिँड्ने गर्नुहुदैन ।
- सम्मानपूर्वक र निर्धक्क भई बाँच्नको लागि चाहिने आधारभूत कुराहरूको परिपूर्ति नै अधिकार हो ।
- अधिकार भनेको 'केही कुरा वा वस्तु वा हक पाउन' को लागि हकदार र 'दिनको' लागि जिम्मेवार व्यक्तिबीचको नियम कानूनसम्मत लिनेदिने प्रक्रिया पनि हो ।
- अधिकार समयअनुसार परिवर्तन हुन्छ । व्यक्तिको उमेर, लिङ्ग (महिला र पुरुष) अनुसार अधिकार फरकफरक हुन सक्दछ ।
- देशको कानूनसँग नबाफिने गरी कुनै खास व्यक्ति वा समूहलाई विशेष अधिकार दिन सकिन्छ ।
- 'अधिकार' सामान्यतया 'कर्तव्य'सँग गाँसिएको हुन्छ । यसर्थ पनि अधिकार र कर्तव्यलाई 'एक सिक्काका दुईवटा पाटा' भनेर भन्ने गरिन्छ । जस्तै पढ्न पाउनु बालबालिकाको अधिकार हो भने विद्यालयमा नियमित गएर पढ्नु, लेख्नु बालबालिकाको कर्तव्य हो । (कर्तव्यकाबारेमा यसपछिको सत्र (सेसन)मा छलफल गर्नेछौं भन्ने ।)

क्रियाकलाप २: बालअधिकार (समय २० मिनेट)

- सहजकर्ताले 'बालबालिका को हुन् ?' भनी प्रश्न गर्ने र सहभागीहरूबाट आएका कुराहरूमाथि छलफल गर्नुहोस् ।
- त्यसरी नै बालबालिकालाई के-कस्ता अधिकारहरू आवश्यक हुन्छन् भनी सहभागीहरूलाई प्रश्न गर्नुहोस् ।
- सहभागीबाट आएका कुरालाई क्रमशः न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिपोट गर्नुहोस् ।
- सहभागीलाई उनीहरूको विचारका लागि धन्यवाद दिँदै समग्रमा बालअधिकारलाई तल दिइएको जानकारीको आधारमा छलफल गर्नुहोस् ।

सहजकर्ताका लागि

- बालबालिका सानो उमेरका मानिसहरू हुन् । तर उनीहरू आधा मानिस होइनन् ।

- नेपालको कानूनअनुसार सामान्यतया १६ वर्ष र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार १८ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका भन्ने गरिन्छ ।
- गर्भावस्थादेखि नै वयस्क नहुँदासम्मका व्यक्तिलाई आवश्यक पर्ने सबै अधिकारहरूको समग्र रूपलाई बालअधिकार भन्न सकिन्छ । यसअन्तर्गत गर्भवती अवस्थामा आमाको स्याहारसुसारदेखि सुरक्षित जन्म, खोप, गाँस, बास, शिक्षालगायतका अधिकारहरू पर्दछन् ।
- संयुक्त राष्ट्रसंघ (विश्वका सबै देशहरूको साभा सङ्गठन) ले सन् १९८९ को नोभेम्बर २० तारिखमा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिलाई सर्वसम्मतरूपमा पारित (पास) गरेको थियो । यो महासन्धि बालबालिकाको अधिकारलाई परिभाषित गर्ने एक अत्यन्तै महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय कानून हो । यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेपछि कुनै पनि देश त्यसमा लेखिएका बालअधिकार लागु गर्न बाध्य हुन्छ । नेपालले यस महासन्धिलाई सन् १९९० को सेप्टेम्बर १४ तारिखमा अनुमोदन गरेको हो ।
- यस महासन्धिमा भएका प्रावधानहरू (बालअधिकार)लाई बुझ्न सजिलो होस् भनी निम्नअनुसार चारवटा समूहबाट राखेर हेर्न सकिन्छ ।

<p>बाँच्न पाउने अधिकार</p> <ul style="list-style-type: none"> ● पौष्टिक आहार पाउने अधिकार, ● खोप, औषधि-उपचार पाउने अधिकार, ● सुरक्षित जन्म, जन्मदर्ता गरिनुपर्ने अधिकार, ● सफा पानी पिउन पाउने अधिकार, आदि 	<p>संरक्षणको अधिकार</p> <ul style="list-style-type: none"> ● गाली, कुटपिट, हेला, शोषणबाट संरक्षण, ● धेरै काम तथा यौनशोषणबाट संरक्षण, ● युद्ध, भगडा, बेचबिखनबाट संरक्षण, ● लागुपदार्थ, हत्या, अपहरणबाट संरक्षण, आदि
<p>विकासको अधिकार</p> <ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा पाउने अधिकार, ● खेलकूद, मनोरन्जनको अधिकार, ● जीवनोपयोगी सीप तथा कला सिक्ने अधिकार, ● स्वास्थ्य उपचार तथा सबै क्षेत्रको विषयमा जानकारी पाउने अधिकार, आदि 	<p>सहभागिताको अधिकार</p> <ul style="list-style-type: none"> ● आफ्नो जीवनमा प्रभाव पार्ने निर्णयमा विचार राख्न पाउनु । सो विचारले उचित कदम र मान्यता पाउनु । निर्णयप्रक्रियामा भाग लिन पाउनु, ● विभिन्न सभा सम्मेलनमा भाग लिन पाउनु र समाजको हित हुने सामाजिक कार्यमा तथा सांस्कृतिक गतिविधिमा भाग लिन पाउनु, ● बालबालिकाको सङ्गठन खोल्न पाउनु आदि

अन्त्यमा. (समय ५ मिनेट)

- समग्रमा अधिकारलाई हामी यसरी पनि बुझ्न सकिन्छ भनी सहभागीलाई तल उल्लेखित बुँदाहरूबारे बताउनुहोस् ।

- हामीले जहिले पनि 'मेरो जस्तो अधिकार अर्को व्यक्तिलाई पनि छ' भनेर बुझ्नुपर्दछ ।
- 'मेरो मात्र अधिकार छ र अरुहरूको कुनै अधिकार छैन' भनेर बुझियो भने त्यो बुझाई सही हुन सक्दैन ।
- यसैले आफ्नो अधिकारको कुरा गर्दा वा त्यसको उपयोग गर्दा त्यसमा अरुको पनि अधिकार छ भन्ने सम्झनुपर्दछ । र,
- जहिले पनि "मेरो अधिकार छ, तिम्रो अधिकार छ अनि हाम्रो अधिकार छ" भनेर 'अधिकार'लाई बुझ्नुपर्दछ ।

सत्र २: बालबालिकाका कर्तव्यहरू^१

४५ मिनेट

२.१. सत्रको परिचय

सहभागी बालबालिकालाई आ-आफ्ना कर्तव्यबारे जानकारी दिने र विद्यालय, परिवार र समुदाय तथा अन्य बालबालिकाप्रतिको उनीहरूका दायित्वबारे छलफल गर्नु यस सत्रको उद्देश्य हो ।

२.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- अधिकार र कर्तव्य एकै सिक्काको दुई पाटो भनेर बुझ्नेछन् ।
- आफ्नो लागि, परिवार, विद्यालय र समुदाय तथा अन्य दौतरी बालबालिकाको लागि कर्तव्य के-के हुन् भन्नेबारे छलफल गर्नेछन् ।
- छलफल गरिएका कर्तव्य पूरा गर्न आ-आफूले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाबारे जानकारी हुनेछ ।

२.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

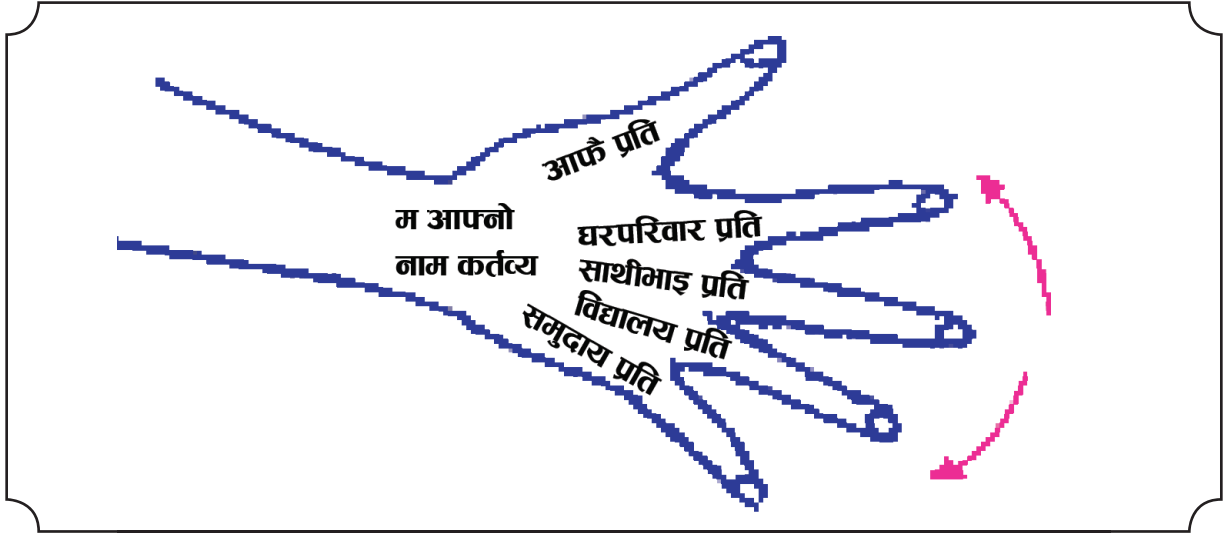
सेतो कागज, पेन्सिल र कलर पेनहरू, न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, मास्किङ टेप, आदि ।

२.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया

- यस क्रियाकलापका लागि सबै सहभागीलाई एक एकवटा सेतो कागज, पेन्सिल र कलर दिनुहोस् ।
- सहभागीलाई सेतो कागजमाथि बायाँ हत्केला राखी पेन्सिलले हत्केलाको रेखाङ्कन उतार्न लगाउनुहोस् । यसो गर्दा हत्केलाका सबै औंलाहरू फराकिलो गरी स्पष्ट आउनुपर्दछ ।
- सबै सहभागीलाई प्रत्येक औंलामा नङ बनाउन लगाउनुहोस् र कलर पेनको प्रयोग गरी आफूलाई मन लाग्ने रङ्गले नङमा रङ्ग लगाउन भन्नुहोस् (यसले गर्दा सहभागीहरू रमाइलो मान्छन् र उनीहरूले यस कार्यमा निपूणता भएको पनि थाहा पाइन्छ) ।
- अब सबै सहभागीलाई हत्केलामा आफ्नो नाम लेख्न लगाउने र त्यसको मुनि 'कर्तव्य' लेख्न लगाउनुहोस् ।
- यसअनुसारको प्रत्येक औंलामा 'आफैंप्रति', 'घरपरिवार', 'साथीभाइ', 'विद्यालय' र 'समुदाय' लेख्न लगाउनुहोस् ।

^१ प्रस्तुत सत्र लू: निभा: बालसरोकार समूहले प्रकाशन गरेको शिक्षामा बालसहभागिता: तालिम सहयोगी पुस्तक (सम्पादक: चन्द्रिका खतिवडा) बाट साभार गरिएको हो ।

- यस प्रक्रियाबाट निम्नअनुसारको चित्र तयार हुनेछ ।

- ☞ अब, सबै सहभागीलाई आफ्ना प्रत्येक औंलाको साइडमा तत्तत् सन्दर्भमा आफूले गर्न सक्ने २, २ वटा कामहरू लेख्न लगाउनुहोस् ।
- ☞ यस बीचमा सहजकर्ताले ५ वटा न्यूजप्रिन्ट पेपरमध्ये प्रत्येकमा आफैँप्रतिको कर्तव्य, घरपरिवारप्रतिको कर्तव्य, साथीभाइप्रतिको कर्तव्य, विद्यालयप्रतिको कर्तव्य र समुदायप्रतिको कर्तव्यहरू लेख्नुहोस् र यी न्यूजप्रिन्ट पेपरहरू सहभागी भएकै स्थानमा एकातिरबाट एक-एक गर्दै क्रमशः दिदै जानुहोस् ।
- ☞ सबै सहभागीले आफूहरूले भिन्न भिन्न सन्दर्भमा गर्ने कामहरू नदोहोरिने गरी अलगअलग न्यूजप्रिन्ट पेपरमा मार्करले उतार्न (दोहोरिएका कुराहरू नलेख्न) भन्नुहोस् ।
- ☞ सबैले सबै समूहहरू (आफैँ, घरपरिवार, साथीभाइ, विद्यालय र समुदाय) न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेखेपछि यसलाई एक ठाउँमा टाँस्ने र एकपटक सहजकर्ताले ती कुराहरू सस्वर वाचन गर्नुहोस् । यसमा सहजकर्तालाई कुनै थप मन लागेमा सहभागीसँग छलफल गरी लेख्न सकिन्छ ।
- ☞ अब सहभागीलाई हामीले गर्नुपर्ने कर्तव्य यी रहेछन् भनी जानकारी गराउनुहोस् ।
- ☞ यो क्रियाकलापबाट हामीले के-के सिक्थौं भनी सबै सहभागीलाई पालैपालो भन्न लगाउनुहोस् ।

बालअधिकार र कर्तव्य

अधिकार

सामान्यरूपमा अधिकारलाई कुनै एक व्यक्तिको अर्को व्यक्तिसँग वा कुनै निकाय (खासगरी राज्य वा जिम्मेवार सरकार) सँग 'आपसी सम्बन्ध' का रूपमा हेर्न सकिन्छ । यस्तो आपसी सम्बन्धमा एक पक्ष (वा व्यक्ति) ले कुनै कुरामा 'मागदाबी' गरिरहेको हुन्छ भने अर्को पक्ष (व्यक्ति, निकाय वा संस्था) सँग उक्त 'मागदाबी पुरा गर्ने जिम्मेवारी वा उत्तरदायित्व' हुन्छ ।

अधिकार आधारभूत स्वतन्त्रता हो । स्वतन्त्रता भनेको मानिस भएर जन्मिएको प्राकृतिक आधारमा नै स्वभाविकरूपमा उपभोग गर्न पाउने हक हो । मानिसको बोल्न, हिडडुल गर्न, एक अर्कासँग सम्बन्ध गाँस्ने लगायतका कुराहरूलाई आधारभूत स्वतन्त्रताको रूपमा लिन सकिन्छ । तर, सबैले आफ्ना स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दा अरुहरूसँगको सम्बन्धलाई पनि हेक्का राख्नुपर्दछ । आफ्नो स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दा अरुहरूको अधिकार वा स्वतन्त्रतामा बाधा (असर) पुऱ्याउन पाइँदैन । यसर्थ, स्वतन्त्रता कहिल्यै पनि निर्वाध (एकलै हेरिएको) हुँदैन । यो समय, परिस्थिति र पक्षहरूको आवश्यकताअनुसार परिवर्तन हुन सक्दछ

सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा के हो भने

अधिकार मागदाबी गर्ने व्यक्ति वा पक्षले 'मेरो जस्तो अधिकार अर्को व्यक्तिलाई पनि छ' भनेर बुझ्नुपर्दछ । 'मेरो मात्र अधिकार छ र अरुहरूको अधिकार छैन' भनेर बुझियो भने त्यो बुझाई पूर्ण हुँदैन । आफ्नो अधिकारको मागदाबी गर्दा वा त्यसको उपयोग गर्दा त्यो अरुको पनि अधिकार हो भनिठान्नुपर्दछ । र, जहिले पनि "मेरो अधिकार छ, तिम्रो अधिकार छ अनि हाम्रो अधिकार छ" भनेर 'अधिकार'लाई बझ्नुपर्दछ । किनभने आफ्नो अधिकार प्राप्ति वा त्यसको सम्मान गर्नु भनेको अरुको कुनै पनि अधिकारलाई हनन हुन नदिनु पनि हो ।

सबै अधिकारहरू मानिसको आवश्यकतामा आधारित हुन्छन् । तर मानिसका सबै आवश्यकताहरूमा भने अधिकार बन्न सक्दैन । किनभने फरकफरक व्यक्तिको फरकफरक रुचि, चाहना र आवश्यकताहरू हुने गर्दछ । कुनै व्यक्तिलाई हातमा लगाउने घडी आवश्यक हुनसक्छ भने कोहीलाई फोन वा मोबाइल आवश्यक हुनसक्छ । र, कुनै बालबालिकाहरू राम्रोसँग खान र विद्यालय नै जान नपाएका हुन्छन् तथा उनीहरूलाई खाना र शिक्षाको आवश्यकता हुनसक्दछ । यसरी हामीले आवश्यकताहरू नियाल्दा कुन अधिकार हुन्छ र कुन आवश्यकता मात्र हो भन्ने कुरा ज्यादै ख्याल गर्नुपर्दछ ।

२ यो अध्ययन सामग्री श्री चन्द्रिका खतिवडाले लेख्नुभएको र नेपाल स्वास्थ्यको लागि पानी (नेवा) ले प्रकाशित गरेको 'खानेपानी, सरसफाइ र स्वास्थ्य तथा बालअधिकारसम्बन्धी सन्दर्भ पुस्तकको पृष्ठहरू २-४ र ६-८ बाट साभार गरी तयार पारिएको हो ।

बालअधिकार

बालबालिका सानो उमेरका मानिसहरू हुन् । संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा १ मा बालबालिकालाई १८ वर्षभन्दा कम उमेरका मानिसहरू भनेर परिभाषित गरिएको छ ।

बालबालिका साना उमेरका मानव भएकोले समग्र मानवअधिकारका हकदार हुन्छन् । साथसाथै, आफ्नो बढ्दो उमेर र परिपक्वताका कारण बालबालिका थप विशेष अधिकारका समेत हकदार हुन्छन् । यस्ता विशेष अधिकारहरूले खासगरी बाल्यावस्थामा नै बालबालिकालाई चाहिने विशेष स्याहार र संरक्षण तथा उनीहरूको शारीरिक, मानसिक वा संवेगात्मक, बौद्धिक तथा सामाजिक विकासको लागि आवश्यक पर्ने अवसरहरूलाई बढोत्तरी गर्न सहयोग गर्ने पक्षमा जोड दिन्छ । एउटा बालक वा बालिका जन्मनु अघि र जन्मेपछि पनि विशेष हेरचाह र स्याहारको आवश्यकता अनि उचित कानुनी संरक्षणको खाँचो पर्दछ ।

यसरी हेर्दा, बालबालिकाको उमेर अनि बढ्दो शारीरिक र मानसिक अवस्थाअनुरूप बाल्यकालका आधारभूत आवश्यकता नै बालअधिकार हुन् भनेर बुझ्न सकिन्छ । बालबालिकाका यी विशेष आवश्यकताहरू पूरा गर्न बालबालिका छँदा नै उनीहरूले उचित स्याहारसुसार, माया-ममता, शिक्षा-दीक्षा प्राप्त गर्नुका साथै ज्ञान, सीप र दक्षता हासिल गर्ने अवसर पाउनुपर्दछ ।

समग्रमा, बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार, दीर्घ जीवन र विकास गर्न पाउने अधिकार, सबै प्रकारका दूर्व्यवहार, शोषण, भेदभाव, हेला, उपेक्षा र तिरस्कारबाट संरक्षण पाउने अधिकार अनि आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्ने एवम् आफूसँग सरोकार राख्ने विषयसम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने एवम् सामाजिक गतिविधिहरूमा भाग लिन पाउनेलगायत अधिकारहरू नै बालअधिकार हो ।

परिवारले आफ्ना सम्पूर्ण सदस्यहरू र बालबालिकाको विकास र कल्याणका लागि चाहिने प्राकृतिक वातावरण प्रदान गर्दछ । सबै बालबालिकाले आफ्नो व्यक्तित्व विकासको लागि पारिवारिक वातावरणमा खुशी, मायाममता र समझदारीको वातावरणमा हुर्कन पाउने हक अधिकार प्रदान गरेको छ । एउटा स्वाभाविक अवस्थामा परिवारले आफ्ना सबै सदस्यहरू र बालबालिकाको हकअधिकार पूरा गर्नका लागि काम गर्दछ । तर अन्य कतिपय अवस्थामा विभिन्न कारणहरूले गर्दा परिवारले आफ्ना यी दायित्वहरू पूरा गर्न सकेका हुदैनन् । यस्तो स्थितिमा खासगरी बालबालिकाको हकअधिकार सुनिश्चित गर्न परिवारलाई राज्यका तर्फबाट आवश्यक संरक्षण र सहयोग प्रदान गरिनुपर्दछ ।

यद्यपि विश्वका सबै बालबालिकाले सुखद बाल्यकाल उपभोग गर्न पाइरहेका छैनन् । विश्वका सबै देशहरूमा केही बालबालिका अति कठिन अवस्थामा बाँच्न बाध्य छन् । यी बालबालिकालाई विशेष ध्यान दिएर उनीहरूका अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्ने आवश्यकता छ । धेरैसमय अघिदेखि (सन् १९१९ देखि) बालबालिकाका मानवअधिकारका सन्दर्भमा विश्वभर थुप्रै आवाज उठेका र अनेकौं प्रयासहरू भएका पाइन्छन् । त्यसको परिणामस्वरूप आज समाजमा बालबालिकालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा केही परिवर्तन आएको छ, नयाँ दृष्टिकोण विकास भएको छ । सन् १९८९ को नोभेम्बर २० मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि सबैको सहमतिमा तयार भइ पारित भएको थियो । यसले बालबालिकाका लागि आवश्यक सबैजसो अधिकारहरूलाई समेटेको छ । यस महासन्धिलाई नेपाल सरकारले पनि सहमत जनाइसकेको छ । यसकारण पनि हामी नेपाली बालबालिकालाई समेत यसमा लेखिएका अधिकारहरू पाउने हक छ ।

बालबालिकाको कर्तव्यहरु

उमेर, शिक्षा, क्षमताका आधारमा स्थान, परिस्थिति, समय, भूमिकाअनुसार एकै व्यक्तिले फरकफरक किसिमले आफ्नो तर्फबाट कर्तव्य निभाउनुपर्ने हुन्छ ।

“अधिकार (जहिले पनि) कर्तव्य र जिम्मेवारीसँग गाँसिएको हुन्छ । यसकारण पनि अधिकार र कर्तव्यलाई ‘एक सिक्काका दुईवटा पाटा’ भनेर प्रष्ट्याउने गरिन्छ । ‘कर्तव्य’लाई यहाँ दुईवटा सन्दर्भसँग सम्बन्धित बनाएर हेर्न सकिन्छ: क) अधिकारको मागदाबी गर्ने व्यक्ति वा पक्षसँग गाँसिएको कर्तव्य, र ख) जिम्मेवारी वा उत्तरदायित्व वहन गर्ने व्यक्ति, निकाय वा पक्षसँग गाँसिएको कर्तव्य । बालबालिकाको शिक्षाको अधिकारलाई उदाहरणको रूपमा लिने हो भने पढ्न पाउनु बालबालिकाको अधिकार हो र राज्यले बालबालिकाको यो अधिकार पूरा गर्न विद्यालयको व्यवस्था गर्नुपर्दछ, शिक्षक, पाठ्यक्रम अनि पाठ्यपुस्तकलगायत आवश्यक सबै

कुराहरुको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी अधिकारको मागदाबी गर्नेले पनि कर्तव्य पालना गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा उसको मुख्यरूपमा दुईवटा जिम्मेवारी हुन्छन्: क) आफ्नो सो अधिकारको लागि आफैँले गर्नुपर्ने काम गर्ने अर्थात् विद्यालय गएर पढ्ने, र ख) आफ्नो त्यस अधिकारको उपभोग गर्दा अरुहरुको त्यस्तै अधिकारलाई आघात नपुऱ्याउने ।”^२

समूहगत कार्यमा सहभागीहरुबाट आउनसक्ने विचारहरु

क) मेरो लागि मेरा कर्तव्यहरु

- शिक्षकले भनेको कुरा ध्यान दिएर सुन्नु
- नजानेका तथा नबुझेका कुराहरु जान्ने व्यक्तिसँग सोध्नु
- राम्रोसँग मन लाएर पढ्नु
- शैक्षिक सामग्री (किताब, कापी, कलम आदि) तथा विद्यालय पोशाकको जतन गर्नु
- अनुशासनमा रहनु वा विद्यालयका नियमहरु पालना गर्नु
- विद्यालयले आयोजना गरेका कार्यक्रमहरु तथा अतिरिक्त वा सह-शैक्षिक क्रियाकलापहरुमा भाग लिनु
- आफ्नो स्वास्थ्य, सरसफाइमा ध्यान दिनु, समयमा खाना खाने

२ खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइ तथा बालअधिकारसम्बन्धी सन्दर्भ पुस्तक (लेखक: श्री चन्द्रिका खतिवडा), नेपाल स्वास्थ्यको लागि पानी (नेवा), २०१०, पेज २ ।

- आफ्नो सुरक्षामा ध्यान दिनु (रातबिरात नहिँड्ने, खतरा ठाउँमा नजाने, दूर्व्यवहार हुन सक्ने अवस्थाबाट सचेत रहने, आदि)
- नराम्रा गतिविधि (खराब साथीको सङ्गत नगर्ने, कुलतमा नलाग्ने, आदि) मा नलाग्नु र असल बन्नु
- आवश्यक सूचना/जानकारीका लागि समय मिलाएर रेडियो सुन्नु, टि.भी. हेर्नु तथा पत्रपत्रिका पढ्नु, आदि ।

ख) परिवारप्रति मेरा कर्तव्यहरू

- आफ्नो पढाइ र विकासमा असर नपर्ने गरी घरपरिवारको काममा सघाउनु र काम सिक्नु
- आफूले जानेको कुरा भाइबहिनीहरूलाई माया गरी सिकाउनु
- मान्यजनलाई आदर गर्नु
- खानेकुरा नफाली बाँडीचुँडी खानु वा खाने बेला भगडा नगर्नु
- घरको सरसफाइ, सामानहरूको संरक्षण, भाइबहिनीको सुरक्षा, संरक्षण गर्नु ।
- घरमा भाइबहिनी, आमाबुबा तथा परिवारका अन्य सदस्यसँग भैभगडा नगर्नु
- आफ्नो कारण परिवारका अन्य सदस्यलाई गाह्रो भएको छ कि भनेर विचार गर्नु
- घरमा विस्वा, फूल, खेतीपाती, जनावर छन् भने त्यसको ख्याल गर्नु, आदि ।

ग) साथीभाइ र अन्य बालबालिकाप्रति मेरा कर्तव्यहरू

- जातजाति, धनीगरिब, लिङ्ग, क्षमताका आधारमा हेर्ना, दूर्व्यवहार, भेदभाव नगर्नु
- अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई सहयोग गर्नु र भएका सुविधाहरूको सदुपयोग गर्नु
- सबै साथीहरूलाई खेलमा, सिक्ने अवसरमा समान सहभागी गराउनु
- भै-भगडा नगरीकन मिलेर बस्नु र जानेका कुरा सिकाउनु
- साथीसँगैलाई कुलतमा लाग्न नदिन सचेत गर्नु
- कसैले विद्यालय छाडेमा वा विद्यालय जाने उमेरका भाइबहिनीहरू विद्यालय नगएमा खोजी गर्ने र विद्यालय भर्नाका लागि पहल गर्नु
- पढाइमा कमजोर साथीलाई सहयोग गर्नु
- बालविवाह, बालशोषण, भेदभावविरुद्ध सामुहिक आवाज उठाउनु, अदि ।

घ) विद्यालयप्रति मेरा कर्तव्यहरू

- जहाँतहाँ फोहर नपार्नु र सरसफाइ कार्यमा सघाउनु
- निश्चित समय, अवधि र स्थानमा खेल्नु, रमाइलो गर्नु, खेलिसकेपछि सामानहरू सही ठाउँमा राख्नु
- विद्यालयका सम्पत्ति, स्रोतसाधन, फर्निचर, शैक्षिक सामग्रीको हेरचाह तथा संरक्षण गर्नु

- अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षामा समावेश गराउन भौतिक सुविधाका लागि आवाज राख्नु
- कसैले दूर्व्यवहार गरेमा विश्वासिलो साथी, शिक्षक तथा प्रधानाध्यापकलाई खबर गर्नु
- बालसंरक्षणसम्बन्धी एवम् दूर्व्यवहारबाट बच्ने उपायबारे छलफल कार्यक्रम चलाउनु र सबैलाई सहभागी हुने मौका दिनु
- भयरहित, बालमैत्री वातावरणको संरक्षण गर्न सबै बालबालिका मिलेर कार्य गर्नु, आदि ।

ड) समुदायप्रति मेरा कर्तव्यहरू

- समुदायका सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु, हानि नपुऱ्याउनु, मर्मत सम्भारमा सहभागी हुने
- जथाभावी फोहोर नफाल्ने र सरसफाइ अभियान चलाउने
- समुदायका सबै घरघरमा चर्पीको व्यवस्थाका लागि छलफल गर्ने, सामुहिकरूपमा पहल गर्ने
- स्वस्थ, हराभरा वातावरणका लागि आवश्यक वृक्षारोपणलगायतका क्रियाकलापमा सहभागी हुने
- समुदायको कोही बालबालिका विद्यालयभन्दा बाहिर छ कि त्यसको पहिचान गर्ने र विद्यालय आउने वातावरण बनाउने
- बालबालिकाको अधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि समुदायले के-कस्ता कार्यहरू भइरहेका छन् त्यसको जानकारी लिने
- विद्यालय तथा समुदायमा पुस्तकालयको स्थापनाका लागि प्रयास गर्ने, आदि ।

सत्र ३: बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान

१ घण्टा ३० मिनेट

३.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य बालकलबका सदस्यहरूलाई आफ्नो र आफ्ना साथीहरूले भोगेका बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान गरी आवश्यक पर्ने साथी-सहयोग दिने तथा सम्बन्धित संस्थामा सीफारिस गर्नसक्ने बनाउनु हो । यो सत्रमा बालबालिकाले आफू स्वयंले वा आफ्ना साथीहरूले भोगेका समस्याहरूको पहिचान कसरी गर्न सक्दछन् भन्ने (सूचक)बारे विस्तृतरूपमा छलफल गर्ने अवसर पाउनेछन् ।

३.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न कुरा/पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामा देखिने शारीरिक वा व्यवहारगत परिवर्तन के-कस्ता हुन्छन् भनी बताउन ।
- दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकाको पहिचान गर्ने तरिकाबारे बताउन ।

३.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर आदि ।

३.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया :

- सहभागी सबैलाई स्वागत गरी आफूतिर ध्यानाकर्षण गर्नुहोस् । र 'अब हामी बालसंरक्षणका सवाल वा मुद्दाहरूको पहिचान के-कसरी गर्न सकिन्छ भन्नेबारे केहीबेर छलफल गर्नेछौं' भनी भन्नुहोस् ।

क्रियाकलाप १: पीर पर्दा आउने व्यवहारगत परिवर्तनको स्व-मूल्याङ्कन

- 'यस सत्रको सुरुवातमा हामी पीर पर्दा आउने व्यवहारगत परिवर्तनको स्व-मूल्याङ्कन गर्नेछौं' भनी जानकारी दिनुहोस् ।
- यसपछि सबै सहभागीहरूलाई आ-आफ्नो कापीमा 'तपाईं पीडामा हुँदा वा दुःखित हुँदा तपाईंले नबताए पनि अरुले कसरी चिन्न सक्छन् त ? सोको चिन्ह वा सूचकहरू वा तपाईंको व्यवहारगत परिवर्तन के-कस्ता हुन्छन् ?' सोको सूची तयार पार्न लगाउनुहोस् । (यसका लागि ५ मिनेटको समय दिनुहोस् ।)
- सबैले लेखिसके पछि पालैपालो विचार नदोहोरिने गरी सबैलाई एक एकवटा बुँदा भन्न लगाउनुहोस् ।
- सहभागीले भनेका सबै बुँदाहरूलाई नदोहो-न्याईकन बोर्ड वा न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिप्दै जानुहोस् ।
- सबै सहभागीले आफूले लेखेका कुराहरू सकिए नसकिएको सुनिश्चित गर्नुहोस् ।

- अन्त्यमा 'सामान्यतया मानिसलाई पीर पर्दा उसको व्यवहारमा देखिने गरी नै परिवर्तन आएको हुन्छ । यो सामान्य प्राकृतिक प्रक्रिया हो' भनी बताउनुहोस् ।
- 'तर कुनै पनि हिंसाका परेका बालबालिकाको यी व्यवहारले उनीहरूका दैनिक जीवनमा नै असर गरेको हुन्छ जस्तो खानपीन, पढाइ वा अन्य गतिविधि नियमित हुनसकेका हुँदैन । यसबारे अब हामी छलफल गर्दछौं ।' भनी भन्नुहोस् ।

क्रियाकलाप : २ हिंसामा परेका बालबालिकाको पहिचानका सूचकबारे छलफल

- अब हिंसामा परेका बालबालिकाको पहिचानका सूचकबारे छलफल गरौं भनी जानकारी गराउनुहोस् ।
- उपस्थित सहभागीलाई बराबर सङ्ख्यामा विभाजित हुनेगरी दुई वा बढीमा तीनवटा समूह बनाउनुहोस् ।
- अब प्रत्येक समूहलाई न्यूजप्रिन्ट पेपर दिनुहोस् । त्यस न्यूजप्रिन्ट पेपरमाथि एक जना बालक वा बालिका सुत्न लगाई हात खुट्टालगायत शरीरको आकार आउनेगरी नक्साङ्कन गर्न लगाउनुहोस् ।
- मानव शरीरको नक्साङ्कन गरिसकेपछि उक्त बालक वा बालिकालाई उठ्न लगाई सहभागीबीच निम्न प्रश्नमा छलफल गराउनुहोस् ।
 - बालबालिकामाथि दूर्व्यवहार तथा हिंसा भयो भने कस्ता खालका व्यवहारिक, मानसिक वा शारीरिक परिवर्तन (चिन्ह) हुन्छन् तत्सम्बन्धी अङ्कहरूको नजिक लेख्न लगाउनुहोस् ।
- यस कार्यका लागि १० मिनेटको समय दिनुहोस् ।
- सबै समूहले समूह-कार्य सकिसकेपछि फरकफरक ठाउँमा टाँस्न लगाउनुहोस् ।
- अब प्रत्येक समूहलाई एकअर्काको समूह-कार्य अवलोकन गर्न भन्नुहोस् । र, अवलोकनको क्रममा कुनै कुरा थप भए समूहगतरूपमा छलफल गरी टिप्पण समेत भन्नुहोस् ।
- अब, सहभागीलाई कुनै पनि दूर्व्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकाको पहिचानसम्बन्धी शारीरिक, स्वास्थ्य र व्यवहारगत सूचकहरूलाई एक एक गरी छलफल गर्दै प्रस्तुति गर्नुहोस् । (पाठ्य-सामग्रीमा रहेको सूचकहरूको जानकारी सहयोग लिनुहोस्)
- सत्रको अन्त्यमा सहभागीलाई सत्रको मूल्याङ्कन गरी हालसम्म गरिएका छलफलका शीर्षकबारे संक्षेपीकरण गर्नुहोस् । सत्रमा सक्रियतापूर्वक सहभागी भएकोमा धन्यवाद दिँदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान

बालबालिकाले देखाउने व्यवहार तथा लक्षणहरूको विचार गरी कुनै बालक वा बालिका दूर्व्यवहार तथा हिंसामा परेका छन् कि भनेर बुझ्नुलाई बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान भनिन्छ । बालबालिकामाथि हुनसक्ने संभावित दूर्व्यवहार तथा हिंसा कस्ता खालका हुन्छन् ? कस्ता कस्ता परिस्थितिका बालबालिका बढी जोखिममा रहन्छन् ? र, दूर्व्यवहार तथा हिंसामा परेका बालबालिकामा के-कस्ता संकेतहरू देखिन्छन् भन्ने कुरा मात्र ध्यान दिँदा पनि बालबालिकामाथि हुनसक्ने दूर्व्यवहार तथा हिंसालाई धेरै हदसम्म न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।

बालबालिकामाथि हुनसक्ने दूर्व्यवहार तथा हिंसामाथि हुनसक्ने कारण बालबालिकामा के-कस्ता असरहरू परिरहेका छन् ?

बालबालिकालाई दूर्व्यवहार तथा हिंसामाथि हुनसक्ने स्थान र समुदायमा बालबालिकामाथि दूर्व्यवहार तथा हिंसा हुन सक्दछन् । विद्यालयमा भोगेको दूर्व्यवहार तथा हिंसाको असर घरपरिवार र घरपरिवार तथा समुदायमा भोगेका दूर्व्यवहार

तथा हिंसाको असर विद्यालयमा पनि देखिन सक्दछ । त्यसको असरस्वरूप बालबालिकाको सहज र स्वाभाविक बाल्यकाल अनुभूति गर्न पाइरहेका हुँदैनन् । दूर्व्यवहार तथा हिंसा भोगेका बालबालिकाको साथीहरूसँग गर्ने व्यवहार पनि परिवर्तन भएको हुनसक्ने हुनाले आफूले कुनै साथीमा त्यस्तो परिवर्तन देखेमा वा महसुस गरेमा त्यो किन भएको छ त भनी बुझ्ने कोशिस गर्नुपर्दछ ।

बालबालिकामाथि हुने दूर्व्यवहार तथा हिंसाको पहिचान गर्ने सूचकहरू धेरै हुन सक्दछन् । बालबालिकाले देहायमा उल्लिखितमध्ये कुनै लक्षण देखाए भने उनीहरूमाथि दूर्व्यवहार तथा हिंसा भएको हुनसक्दछ :

- बढी रिसाउने, कुनै पनि कुराको विरोध गर्ने अथवा बढी कडा स्वभाव देखाउने;
- वयस्कसँग बढी डराउने तथा उनीहरूको नजिक पर्न नचाहने;
- बिना प्रसङ्गको कुरा गरिरहने, भर्कने, अथवा विरोधाभाषपूर्ण बोली, व्यवहार र कार्यहरू गर्ने;
- विद्यालय समयभन्दा अति चाँडो विद्यालय आउने अथवा विद्यालयबाट ढिलो घर फर्कने;
- अति जोखिमयुक्त कार्यमा पनि निडरता देखाउने;
- आफूलाई दुर्घटना वा समस्या भेल्ल सक्ने व्यक्तिका रूपमा चिनाउने;

- टग्ने, चोर्ने, वा भुटो बोल्ने;
- पढाइ/सिकाइमा प्रगति गर्न नसक्ने;
- गर्मी महिनामा पनि पुरै शरीर ढाक्ने लुगा लगाउने (सांस्कृतिक तथा भौगोलिक पक्ष पनि विचार पुऱ्याउनुपर्दछ है);
- साथीहरूसँग राम्रो सम्बन्ध कायम राख्न नसक्ने;
- अपरिपक्व व्यवहार देखाइरहने;
- कसैले पनि छोएको मन नपराउने (छोएर दिइने स्याबासीसमेत सहन नसक्ने); आदि ।

बालबालिकाले आफ्नो साथीहरूले देखाएको व्यवहारगत परिवर्तन वा उसको शरीरमा देखिने विभिन्न लक्षणहरूले उनीमाथि दूर्व्यवहार तथा हिंसा भएको हुन सक्ने सम्भावना छ भन्ने जनाउँदछ । दूर्व्यवहार तथा हिंसाका लक्षणहरूलाई सजिलोसँग बुझ्न शारीरिक, स्वास्थ्य, र व्यवहारगतरूपमा देखिने लक्षणहरूलाई देहाय बमोजिम छुट्ट्याएर हेर्न सकिन्छ ।

शारीरिक रूपमा देखिने चिन्हहरू

- घाउ, खत, सुन्निएको, टोकेको चिन्ह, कपाल लट्पटिएको वा खसेको;
- हात खुट्टा भाँचिएको, काटेको वा चिथोरेको दाग;
- उमेरअनुसार शारीरिक र मानसिक विकास नहुनु;
- अल्छीपन बढ्नु;
- भित्री कपडा च्यातिएको वा रगत लागेको हुनु, आदि ।

स्वास्थ्यमा देखिने चिन्हहरू

- उपचार नभइरहेको अवस्था;
- बिग्रदो स्वास्थ्य अवस्था;
- छिटो थाक्ने;
- यौनाङ्ग तथा घाँटीमा दुख्ने वा चिलाइरहने;
- हिँड्न, बस्न, शौचालय प्रयोग गर्न असहज महसुस गर्ने;
- तीव्र तौल बढ्ने, वा कम हुने;
- लगातार पिसाब तथा दिसाको सङ्क्रमण;
- लगातार पेट वा टाउको दुख्ने;
- लागुऔषध सेवन गर्ने, आदि ।

व्यवहारमा देखिने चिन्हहरू

- अधिक डर, चिन्ता, तनाव;
- नाटकीयरूपमा व्यवहार परिवर्तन;
- उत्कर्षका व्यवहारहरू देखाउने जस्तै: अति निष्क्रिय वा अति आक्रामक, अति अन्तर्मुखी वा शान्त, अति नजिकिने;
- अति गुनासो वा जिज्ञासु;
- कसैले छोएको वा नजिक आएको मन नपराउने;
- घर जान मन नगर्ने;
- विद्यालयमा लगातार अनुपस्थिति (गयल) भइरहने;
- आफ्नै चरम अवमुल्यन गर्ने;
- अस्वभाविकरूपमा यौनगतिविधिप्रति आशक्ति देखाउने;
- कुनै व्यक्ति वा अवस्थसँग अस्वभाविक डर देखिने आदि ।

सत्र ४: साथी-सहयोग संयन्त्रको विकास

१ घण्टा ३० मिनेट ।

४.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य बालबालिकालाई आफूले र आफ्ना साथीहरूले भोगेका बालसंरक्षणसम्बन्धी जोखिमकाबारेमा के-कसरी छलफल गर्ने र साथीहरूबीच सहयोग कसरी लिने-दिने भन्नेबारे छलफल गर्नु हो । यो सत्रबाट सहभागी बालबालिकाले साथी-सहयोगको महत्व, कसरी आफ्ना कुरा साथीहरूसँग छलफल गर्ने र सहयोग लिने-दिने क्रममा के-कस्ता कुराहरूमा ध्यान पन्याउने भन्नेबारे विस्तृतरूपमा छलफल गर्ने अवसर पाउनेछन् ।

४.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- साथी-सहयोगको महत्व बताउन ।
- साथी-सहयोगको संयन्त्र तयार पार्न ।
- दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका वा बालसंरक्षणको जोखिममा रहेका बालबालिकालाई आवश्यक र सम्भव भएको सहयोग प्रदान गर्न समन्वय गर्न ।

४.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर, बेलुनहरू ।

४.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया:

- 'यस सत्रमा साथी (दौतरी) सहयोग संयन्त्रको विकासबारे छलफल गर्नेछौं' भनी सहभागीलाई विषयवस्तुतिर ध्यानार्पण गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बेलुन फुटाउने खेल (३० मिनेट)

- निम्न विधिअनुसार बेलुन फुटाउने खेल खेलाउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई तीन समूहमा विभाजन गर्नुहोस् ।
- सबै जना आ-आफ्नो समूहमा बसेपछि, खेलको नियम बताउनुहोस् । नियमहरू बताउँदा एउटा समूहको निर्देशन अर्को समूहले नसुन्नेगरी बताउनुहोस् ।
 - एक नम्बरको समूहको खुट्टामा फुलाएको बेलुन बाँधिनेछ ।

- दुई नम्बरको समूहले बेलुन फुटाउने कोशिस गर्नेछ ।
 - तीन नम्बरको समूहले बेलुन फुटाउन नदिन एक नम्बरको समूहलाई सहयोग (रक्षा) गर्नेछ ।
 - एक नम्बरको समूहको खुट्टामा फुलाएको बेलुन बाँधिसकेपछि, प्रशिक्षकले "खेल सुरु" भनेपछि सुरु हुनेछ । र "खेल समाप्त" भनेपछि खेल समाप्त हुनेछ ।
 - खेलमा अत्यधिक बलको प्रयोग गर्न वा धकेल्न पाइनेछैन ।
- एक नम्बरको समूहको खुट्टामा फुलाएको बेलुन बाँधिसकेपछि "खेल सुरु" भन्नुहोस् ।
 - सबै बेलुन फुटेपछि वा अब फुटाउने क्रम रोकिने सम्भावना भएपछि "खेल समाप्त" भन्नुहोस् ।
 - खेल खेलाइसकेपछि सहभागीहरूलाई निम्न प्रश्नहरू सोध्नुहोस् :
 - तपाईंलाई खेल कस्तो लाग्यो ?
 - प्रत्येक समूहको के-कस्तो भूमिका रह्यो ?
 - यस खेलबाट के कुराको सिकाइ भयो ?
 - सहभागीहरूलाई पालैपालो आ-आफ्ना विचार व्यक्त गर्न दिनुहोस् । ती विचारहरूलाई बुँदागतरूपमा बोर्ड वा न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिप्नुहोस् ।
 - यी बुँदाहरूका आधारमा बालसंरक्षणमा साथी-सहयोगको महत्त्वबारे केही बेर छलफल गर्नुहोस् । खेलमा सहभागिताको लागि र विचारका लागि सबै सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : साथी सहयोगमा बालबालिकाले कार्य र आवश्यक संयन्त्रबारे छलफल (५० मिनेट)

- तलको बाकसमा दिइएको कथा पढेर सुनाउनुहोस् र तल सोधिएका प्रश्नहरूमा सहभागीहरूबीच छलफल गराउनुहोस् ।

श्यामनारायण कक्षा ८ का विद्यार्थी हुन् । कक्षाका राम्रा विद्यार्थीको रूपमा चिनिने श्यामनारायणको पढाइ अचेल त्यति राम्रो छैन । उनी पढाइमा त्यति चासो पनि लिँदैनन् । साथीहरूसँग खेल्न पनि उति मन गरेको देखिदैन । एकदिन उनको साथी बिकलले उनलाई, "तिमीलाई आजभोलि के भएको छ है" भनेर सोध्दछन् । साथी बिकलको प्रश्नले श्यामनारायण रिसाएको भाव देखाउँछन् । तर जवाफमा भने श्यामनारायणले खासै केही पनि बताउँदैनन् । बरु श्यामनारायण भन्छन् "तिमीलाई बताएर के पो हुन्छ र !" त्यसपछि पनि बिकलले श्यामनारायणलाई यही प्रश्न दोहो-याइरहन्छन् । र, श्यामनारायणले पनि हरेक पटक यस्तै भन्दै कुरा टार्न मात्र खोज्दछन् ।

- छलफलका लागि प्रश्नहरू:
 - श्यामनारायणलाई के भएको छ होला ?
 - साथी बिकलको व्यवहार तपाईंलाई कस्तो लाग्यो ?
 - बिकललाई श्यामनारायणले किन केही बताउन चाहेनन् होला ?
 - के गरियो भने श्यामनारायणको कुरा साथीहरूले थाहा पाउन सक्दछन् होला त ? श्यामनारायणलाई आफ्नो कुरा बताउन सक्ने बनाउन बालकलबका सदस्यहरूले के-कस्तो वातावरण वा परिस्थिति सिर्जना गर्न सक्दछन् ?
- सबै सहभागीबाट आएका कुरालाई बुँदागतरूपमा टिप्नुहोस् ताकि सबैले आफूले व्यक्त गरेको विचारमा सहजकर्ताले उचित ध्यान वा महत्त्व दिएका छन् भन्ने महसुस गर्न सक्न् ।

- सहभागिहरूलाई 'के भयो भने बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई आफ्ना कुरा खुलेर भन्न सजिलो हुन्छ ?' भनी सोध्नुहोस् । अर्को तरिकाले भन्दा 'तपाईं श्यामनारायणको अवस्थामा हुनुभएको भए, आफूमाथि परेका बालसंरक्षण जोखिमी अवस्थाकाबारे कसलाई भन्न मनपराउनुहुन्छ ?' भनी सोध्नुहोस् ।
- सहभागीलाई आ-आफ्नो कापीमा बुँदा टिप्पिका लागि केही समय दिनुहोस् ।
- अब पालेपालो सहभागीलाई आ-आफ्ना विचारहरू भन्न दिनुहोस् र सहभागीले भनेका सबै कुराहरू छोटकरीमा टिप्पै जानुहोस् ।
- तपाईंलाई समस्या पर्दा आफ्नो साथीहरूसँगबाट कस्तो सहयोगको आशा गर्नुहुन्छ ? भनी सहभागीहरूलाई केही बेर छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- पाठ्य-सामग्रीमा भएको साथी-सहयोगसम्बन्धी बुँदाहरू एक एकगरी छलफल गर्दै हामीले दौतरीहरूलाई सहयोग गर्न के-कस्तो संयन्त्रको विकास गर्न सकिन्छ त भन्ने सम्बन्धमा टिपोट बनाउँदै जानुहोस् ।
- बालक्लबस्तरीय साथी-सहयोग संयन्त्रको ढाँचालाई सबै सहभागीहरूसँग छलफल गर्दै र सहमतिमा पुग्दै अन्तिम रूप दिँदै जानुहोस् ।
- आफूलाई समस्या पर्दा र साथीहरूलाई समस्या पर्दा यस्तो संयन्त्रको विकास, परिमार्जन र प्रयोग गर्दै प्रतिबद्धता लिनुहोस् ।
- अन्त्यमा सहभागीलाई यस विषयमा सक्रियतापूर्वक सहभागी भएकोमा धन्यवाद दिँदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

साथी-सहयोग संयन्त्रको विकास

बालबालिकाले अधिकांश समय घरपरिवार र साथीसङ्गीहरूसँग बिताउँदछन् । विद्यालय जाँदा होस् वा विद्यालय बाहिर रहँदाको समयमा बालबालिका उनीहरूको साथीहरूको नजिकमै रहिरहेका हुन्छन् । बालबालिकाले एकवर्षको उमेरबाट नै समयका साथीसङ्गीहरूसँग सामाजिक सम्बन्ध कायम राख्ने सीपहरू जस्तै: सञ्चार, संवेगात्मक, द्वन्द्व व्यवस्थापन र मिलिजुली बस्ने जस्ता सीपहरू सिक्दछन् । तर अर्को पक्षमा किशोरावस्थामा उनीहरूले आफ्नै उमेर समूहका बालबालिकासँग विभिन्न किसिमका समस्याहरूसमेत भोगिरहेका हुन सक्दछन् जस्तै: सामाजिक बहिष्करण, शारीरिक तथा मौखिक दूर्व्यवहार आदि । बाल्यकालको साथीसङ्गीसँगको सम्बन्धका कारण उब्जिएका समस्याले उनीहरूमा संवेगात्मक तथा व्यवहारगत समस्याहरू देखा पर्न सक्दछन् । त्यस्ता समस्याहरूमा एक्लो महसुस गर्ने, बढी चिन्ता लिने, तनाव (डिप्रेसन) हुने लगायतका संवेगात्मक समस्याहरू र बढी रिस देखाउने, जुनसुकै व्यक्ति वा कथनको पनि नचाहिँदो विरोध मात्रै गरिरहने जस्ता व्यवहारगत समस्याहरू आदि । त्यसैगरी बाल्यकालमा साथीहरूसँग बढी अन्तर्क्रिया गर्न नपाउँदा उनीहरूको सामाजिकीकरणको महत्वपूर्ण पाटो अपूरो हुन सक्दछ । उदाहरणको लागि साथी बनाउने र साथीहरूसँग सम्बन्ध कायम राख्ने सीपको अभाव आदिलाई लिन सकिन्छ ।

बालकलबका सदस्यहरू सामान्यतया एउटै विद्यालयमा पढ्न जाने र/वा एउटै समुदायका हुने हुनाले, उनीहरूले आफ्ना साथीहरूकोबारेमा धेरै कुराहरू थाहा पाउनु स्वभाविक नै हुन्छ । यस तालिम शृंखलाका अधिल्ला सत्रहरूमा छलफल गरिसकिएको छ कि बालकलबले विभिन्न किसिमले असहज अवस्थामा रहेका बालबालिकाको सहयोगका लागि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा आपसी सहयोग गर्दै आएका हुन्छन् । बालबालिकाले आफ्नो साथीसङ्गीलाई गर्ने सहयोगले बालसंरक्षणका सम्भावित जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न वा कुनै सदस्य त्यस्तो समस्यामा परेको रहेछन् भने उनलाई त्यसबाट बाहिर निस्कन ठूलो सहयोग पुग्दछ ।

बालकलब सदस्यहरूले साथी-सहयोगद्वारा बालसंरक्षणमा निम्न कार्यहरू गर्न सक्दछन् :

- बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान गर्न ।
- पहिचान गरिएका सवालहरूको रोकथाम तथा सम्बोधन गर्न अन्य सहयोगी सरोकारवालाहरूको साथ लिई पारिवारिक मध्यस्थता वा छलफल गर्न ।
- विद्यालयभित्रको परिवेशमा, विद्यालय प्रशासन तथा शिक्षकहरूका गलत व्यवहार वा शैलीविरुद्ध दबाव सिर्जना गर्न र प्रत्यक्ष सहयोगको रणनीति तयार पार्न ।

- पीडित बालबालिकालाई नैतिक र भौतिक सहयोग गर्न तथा निजलाई बालक्लब तथा समुदायमा सहभागिताको अवसर प्रदान गरी उनको मनोबल अभिवृद्धि गर्न ।
- सबैले बालक्लबमा आ-आफ्ना समस्याहरूको छलफल गरी तिनलाई सम्बोधन गर्ने सहयोगी रणनीतिहरूको पहिचान गर्न ।
- बालबालिकामाथि हुने दूरव्यवहार तथा हिंसाबाट बच्नका लागि अपनाउन सकिने सावधानीका उपायहरू छलफल गरी सदस्यहरूलाई जानकारी तथा सु-सूचीत गर्न, आदि ।

उल्लिखित कार्य गर्नको लागि बालक्लबले विद्यालय तथा समुदायमा कस्तो संयन्त्र विकास गर्न सक्दछन् त ?

- बालबालिका तथा किशोरकिशोरीबाट गोप्य सूचना सङ्कलन गर्नका लागि उजुरी पेटिका राख्ने वा उजुरी पेटी राख्नको लागि विद्यालयमा अनुरोध गर्ने ।
- आफ्ना कुरा/अवस्थाबारे छलफल गर्न नियमितरूपमा बालक्लबको बैठक राख्ने ।
- बालसंरक्षणका सवाल सुन्न बालक्लबभित्र नै एक जना केन्द्र-व्यक्ति सदस्य चयन गर्ने ।
- मासिकरूपमा विद्यालयका शिक्षक र विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्क्रिया/छलफल कार्यक्रम आयोजना गरी नियमित छलफलको वातावरण तयार गर्ने ।
- अर्द्धवार्षिकरूपमा विद्यालय, शिक्षक, विद्यार्थीहरू र अभिभावकहरूको संलग्नतामा विद्यालय सुधारसम्बन्धी अन्तर्क्रिया/छलफल कार्यक्रम आयोजना गर्न घच्च्याउने ।

सत्र ५: बालक्लब: बालबालिका एकअर्काका लागि

१ घण्टा ३० मिनेट

५.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य बालक्लबका सदस्यलाई आफ्नो समूहहरूमा बालबालिकाले विभिन्न जोखिमबाट स्वयम् कसरी बच्न सकिन्छ भन्नेबारे सामुहिक छलफल गरी विभिन्न उपायहरू पत्ता लगाउन सघाउनु हो । यसले बालक्लबले समुदायका अन्य बालबालिकाको हकअधिकारका लागि मात्र काम गर्ने नभई व्यक्तिगतरूपमा आफ्ना हकअधिकार परिपूर्तिमा र आफूमाथि हुनसक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्नको लागि समेत कार्य गर्दछ र गर्नुपर्दछ भन्ने कुराको स्पष्ट सन्देश दिनु पनि हो ।

५.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुने छन् :

- बालबालिकाकामाथि हुने विभिन्न प्रकारका जोखिमहरूबाट स्वयं बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरू कसरी बच्न सक्दछन् भन्ने बताउन ।
- बालक्लबभित्र सामुहिक छलफल गरी आफू र आफ्ना दौतरीमाथि हुनसक्ने बालसंरक्षणको जोखिमबाट बच्ने उपाय खोज्न र त्यसरी पहिचान गरिएका उपायहरूबारे साथी-शिक्षाको विधिबाट अरुहरूलाई बताउन ।

५.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, फिलप चार्ट, न्यूजप्रिन्ट पेपर

५.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया :

क्रियाकलाप १: विविधता खेल (३० मिनेट)

- सहभागीलाई निम्न तरिकाबाट विविधतासम्बन्धी खेल खेलाउनुहोस् ।

विविधता खेल : प्रक्रिया

१. सबै सहभागीहरूलाई विभिन्न जनावरहरू लेखिएको एउटा कागजको टुक्रा दिनुहोस् र त्यसलाई अरु कसैले नदेखेगरी आफू मात्र हेर्न भन्नुहोस् । टुक्राहरू दिँदा भ्यागुतो र बाघको एक एकवटा मात्र बनाउनुहोस्, गाईको सबैभन्दा धेरै ७-८ वटा चित्र बनाउनुहोस् तथा अन्य जनावरहरूको ३-५ वटा चित्र बनाएर बाँड्नुहोस् ।

२. त्यसपछि सबैजनालाई रूमालले आ-आफ्नो आँखा छोप्न भन्नुहोस् र यो क्रियाकलापको अवधिभरि आँखा छोपेर नै राख्न अनुरोध गर्नुहोस् । कसैले आँखा खोलेमा यो क्रियाकलापको उद्देश्य पूरा नहुने कुरा बताइदिनुहोस् ।
३. अब सहभागीहरूलाई आफ्नो कागजमा लेखिएको जनावरको आवाज निकालेर सहभागीहरू मध्ये एउटै आवाज निकाल्नेहरू एउटा समूहमा जम्मा हुन भन्नुहोस् । सहभागीहरूको आवाजमा एकरूपता होस् भनेर आवाजहरूको उदाहरण प्रस्तुत गर्नुहोस् । जस्तै कुकुर: भौ भौ, गाई : बाँ बाँ, विरालो : म्याँउ म्याँउ, बाघ : घूँ, घूँ, कुखुरा : कुखुरी काँ, भ्यागुतो : ट्वारर्र, ट्वारर्र, बाखा : म्याँ, म्याँ, आदि ।
४. सबैलाई आआफ्नो जनावरअनुसारको आवाज निकाल्न र कोठामा अन्य आफू जस्तै आवाज निकालिराखेको आफ्नो साथीहरूसँगै बस्न भन्नुहोस्।
५. सबै जनाले आ-आफ्नो समूह भेटेपछि, क्रियाकलाप सकेको घोषणा गर्दै, सबैलाई आफू जहाँ वा जुन समूहमा उभिएको छ त्यही उभिएर आँखा खोल्न भन्नुहोस् र केही समय त्यही समूहमा बस्न लगाउनुहोस् ।

(Search for Common Ground को शान्ति निर्माण तालिम पुस्तिकाबाट उद्धृत)

- खेल खेलाइसकेपछि फरकफरक समूहलाई, खेल खेल्दा कस्तो महसुस भयो सोध्नुहोस् । समूह नै फेला पार्न नसक्ने भ्यागुतो र बाघ पर्ने सहभागीहरूलाई कस्तो लाग्यो भनेर सोध्नुहोस् र त्यसैसँग बालसंरक्षणलाई जोड्दै पाठ्य-सामग्रीमा रहेको सिकाइका मुख्य बुँदाहरू प्रष्ट पार्नुहोस् ।

क्रियाकलाप २: बालकलबले समूहका बालबालिकाका लागि के गर्न सक्छन् ? (३० मिनेट)

- अब हामी बालकलबले समूहमा रहेका बालबालिकाको लागि के-कस्ता काम गर्न सक्दछन् ? भन्नेबारेमा छलफल गर्नेछौं भन्ने जानकारी दिनुहोस् । र, निम्न प्रक्रिया अपनाई सहभागीहरूको सङ्ख्याअनुसार समूह निर्माण गर्नुहोस् ।
- सहभागीको सङ्ख्या बराबर विभिन्न चार वा पाँच रङ्गको चपाती आकारमा काटिएका कार्डहरूलाई एकठाउँ मिसमास पारी प्रत्येक सहभागीलाई एकएक वटा चपाती आकारका कार्ड टिप्न लगाउनुहोस् ।
- सबैले चपाती आकारका कार्ड लिइसकेपछि एकै रङ्गका कार्ड पर्ने सहभागीहरू एक ठाउँमा जम्मा हुन भन्नुहोस् ।
- समूह निर्माण भएपछि सहभागीलाई आ-आफ्नो समूहमा बस्न भन्नुहोस् र ती समूहलाई निम्न प्रश्नमाथि छलफल गरी न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्न लगाउनुहोस् ।
 - बालकलबले बालकलबका सदस्यहरू वा समूहमा रहेका बालबालिकाका लागि के-कस्ता काम गर्न सक्दछन् ?
- प्रत्येक समूहको नेतालाई क्रमसँग समूह-कार्य प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् र अन्य समूहलाई कुनै बुँदामाथि प्रष्ट हुन चाहेमा प्रश्न गर्नसक्ने तथा प्रस्तुत गर्ने नेता र समूह सदस्यहरूले स्पष्ट पार्न अनुरोध गर्नुहोस् ।
- सहजकर्ताले यदि कुनै बुँदामाथि छलफल गर्न आवश्यक ठानेमा समग्रमा छलफल गर्नुहोस् र सहभागी समूहका सबै विचारहरूका लागि धन्यवाद भन्नुहोस् ।
- अन्त्यमा सहभागीलाई सत्रको मूल्याङ्कन गरी सक्रियतापूर्वक सहभागी भएकोमा धन्यवाद दिदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

सत्र ६: जोखिम नक्साङ्कन

६० मिनेट

६.१ सत्रको परिचय:

बालबालिकाले अत्यधिक समय बिताउने तथा उनीहरूको पहुँच भएका स्थानहरू कतिको जोखिमपूर्ण वा सुरक्षित छन् भनी नक्सामा उतारी गरिने विश्लेषण विधिलाई जोखिम नक्साङ्कन भनिन्छ । यस विधिमा बालबालिकाले आफ्नो घर, छिमेकी समुदाय, विद्यालय, बजार आदिको नक्सा कागजमा उताउँछन् र आफ्ना लागि ती ठाउँहरू सुरक्षित वा जोखिमपूर्ण के छन् भनेर औँल्याउँछन् । जोखिमपूर्ण तथा सुरक्षित ठाउँहरूको नक्सा बनाई देखाइने भएकाले यसलाई नक्साङ्कन विधि भनिएको हो । प्रस्तुत सत्रमा बालसंरक्षण नक्साङ्कनबारे छलफल गरिएको छ ।

६.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- बालबालिका तथा किशोरकिशोरीलाई आफू बस्ने गाउँघरमा भएका सुरक्षित तथा जोखिमपूर्ण स्थानहरूको लेखाजोखा गराउने कार्यमा संलग्न गराउनुका साथै जोखिम नक्साङ्कन विधिबारे बताउन सक्नेछन् ।
- बालबालिकाको सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्दै भविष्यमा गरिनुपर्ने बालसंरक्षण कार्यमा यस विधिको प्रयोगबारे समुदायमा जानकारी गराउन सक्नेछन् ।

६.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

- न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप,
- चतुर्भुज आकारको ठूलो आकारको सेतो रङ्गको कागज वा न्यूजप्रिन्ट पेपर, रातो हरियो, पहेँलो आदि विभिन्न रङ्गका टीकाहरू, विभिन्न रङ्गका मेटाकार्ड, मार्कर, साइज पेन, पेन्सिल, इरेजर, विभिन्न मुद्रामा बालबालिकाको अनुहारका तस्वीरहरू जस्तै सामान्य अवस्था, हैसिलो र दुःखी आदि ।

६.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि देहायको तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई पूर्व अवलोकन गर्नुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।

- यस सत्रमा दिइएको विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।
- यस सत्रमा नक्साङ्कन विधिबारे प्रयोगात्मक तरिकाबाट सिकाउन अनुरोध गरिन्छ ।

६.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: ५ मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुबारेजानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको रूचि जगाउनको लागि सम्भव भएमा वास्तविक नक्सा वा सम्बन्धित तस्वीर देखाएर विषयवस्तुमा प्रवेशका लागि वातावरण बनाउनुहोस् ।

क्रियाकलाप १: नक्साङ्कन विधि, बनाउने तरिका र यसका फाइदाहरू (१५ मिनेट)

- नक्साङ्कन विधि भनेको के हो ? यो विधिको के महत्त्व छ, आदि बारेमा बताउनुहोस् ।
- बालसंरक्षण नक्सा बनाउने तरिकाहरू बताउनुहोस् ।

प्रयोगात्मक कक्षासमूह छलफल (३० मिनेट)

- प्रयोगात्मक तरिकाले प्रशिक्षण सञ्चालन भएको क्षेत्र वरिपरि गाउँ या टोललाई नक्साङ्कन विधिमा बनाएर के देखाउने भन्ने कुरा बताउनुहोस् । नक्सा बनाउने कार्यमा विगतमा अनुभव भएका सहभागी भएमा यस सत्रमा उनको पनि सहयोग लिन सकिन्छ ।

क्रियाकलाप २: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्‍यौं ? सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- जोखिम नक्साङ्कन विधि भनेको के हो ?
- जोखिम नक्साङ्कन विधिका फाइदा के-के हुन्?
- जोखिम नक्साङ्कन विधिको लागि चाहिने आवश्यक सामग्रीहरू के-के हुन सक्दछन् ?
- समुदायमा जोखिम नक्सा कसरी बनाइन्छ ? जोखिम नक्सा बनाउने चरणहरू (या क्रमिक पाइलाहरू) के-के हुन्?

अध्ययन-सामग्री

समुदायमा बालबालिकाका लागि जोखिमपूर्ण अवस्थाको विश्लेषण (जोखिम नक्साङ्कन विधिसहित)

जोखिम भनेको के हो ?

बालबालिकाको सन्दर्भमा जोखिम भन्ने शब्दको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ । विषयवस्तुअनुसार जोखिम शब्दलाई भिन्न-भिन्न परिवेशमा भिन्न-भिन्न तरिकाले अर्थ्याउने चलन पनि छ र सोहीअनुरूप जोखिम शब्दलाई आफ्नो अनुकूलताअनुसार परिभाषित गर्ने प्रचलन पनि रहेको पाइन्छ । यसको अर्थ तथा परिभाषा समय र परिस्थितिअनुसार प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै जोखिम नमोले मुनाफा हुँदैन (No risk, No gain) भन्ने भनाइ प्रायः हामी सबैले सुन्दछौं । जोखिम शब्दको प्रयोग सकारात्मकरूपमा पनि हुने गर्दछ तर समग्रमा यस शब्दको अर्थ एक प्रकारको खतरा तथा प्रतिकूल अवस्था भन्ने हुन्छ । **नेपाली बृहत् शब्दकोश**अनुसार जोखिम भनेको शारीरिक चोटपटक लाग्ने वा मानसिक आघात पुग्ने सम्भावना भएको काम; शारीरिक, मानसिक हानिनोक्सानी हुनसक्ने डरलाग्दो काम; खतरा; हानिनोक्सानी हुने सम्भावना; अनिष्ट वा विपत्तिको आशङ्का भनेर अर्थ्याएको छ ।^१ जोखिम भन्नाले सङ्कटकाल कारणले उत्पन्न गराउने क्षति तथा यसको अवस्था या तहको सम्भाव्यता हो । कुनै सङ्कट आइलागेमा उदाहरणको लागि काठमाडौं उपत्यकामा ८ रेक्टर स्केलको भूकम्प गएमा यति जना मानिस मर्नसक्दछन्, यतिजना घाइते हुनपुग्दछन्, यति घरहरू ध्वस्त हुन सक्दछ, आर्थिक, सामाजिक तथा जीविकोपार्जनको अवस्थामा यस्तो खालको प्रभाव पार्न सक्दछ भनेर गरिने पूर्वानुमानको अवस्थालाई नै जोखिम भनिन्छ ।

जोखिम र बालबालिका

सामान्यतया: बालबालिका कुनै न कुनै रूपमा जोखिमपूर्ण अवस्थामा हुन्छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ । त्यस्तै, कुनै समुदाय तथा परिवारका बालबालिका अन्य बालबालिकाभन्दा बढी जोखिमपूर्ण अवस्थामा हुन्छन् । जस्तै:अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा आर्थिकरूपमा गरीब परिवारका बालबालिका अत्यन्तै जोखिमपूर्ण अवस्थामा जीवन निर्वाह गर्न बाध्य भएका हुन्छन् र यस्ता बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरू दूर्व्यवहार तथा बालहिंसाको जोखिममा पर्ने सम्भावना अत्यन्तै उच्च रहन्छ । अर्काथरी विज्ञको धारणा भने अलिक फरक रहेको पाइन्छ । बालबालिका हुनु आफैमा जोखिमपूर्ण अवस्था होइन । बरु उनीहरू कस्तो परिवारमा बस्दछन्, कस्तो वातावरण वा परिवेशमा हुर्कन्छन् आदिजस्ता कारकले उनीहरूको जोखिम निर्धारण गर्दछ भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्दछन् ।^२

बालबालिका र जोखिम सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिकोण तथा मान्यताहरू भएतापनि बालबालिका भनेको शारीरिक तथा मानसिकरूपमा संवेदनशील हुन्छन् भन्नेमा सबैको एउटै मत रहेको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को प्रस्तावनामा स्पष्टसँग भनिएको छ- 'बालअधिकारको घोषणापत्रमा उल्लेख भएबमोजिम बालकलाई निजको शारीरिक तथा मानसिक अपरिपक्वताको कारणले जन्मनुअघि र जन्मेपछि समुचित कानुनी संरक्षणलगायत विशेष संरक्षण र स्याहारको आवश्यकता पर्ने कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै' भन्ने उल्लेख गरिएको छ । साथै उक्त प्रस्तावनामा नै, 'विश्वका सबै देशहरूमा बालबालिका अपवादाजनकरूपमा कठिन अवस्थामा रहेका र त्यस्ता बालबालिकालाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता भएको कुरा स्वीकार गर्दै'^३ भनेर उल्लेख गरिएको छ ।

जोखिम नक्साङ्कन भनेको के हो ?

नीतिगत रूपमा जोखिम व्यवस्थापनलाई माथिबाट तल जाने (टप-डाउन) विधिले हेरिने चलन थियो, जसमा बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई यससम्बन्धमा निष्क्रिय समूहको रूपमा हेरिन्थ्यो र जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी योजना तथा कार्यमा संलग्न

१ नेपाली बृहत् शब्दकोश, प्रकाशक- नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

२ <http://www.speakupbesafe.org/facilitators/risk-protective-factors.pdf>

३ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९, नेपाली अनुवाद कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, काठमाडौं ।

गराउँदै न थियो ।^४ तर समयक्रमसँगै बालबालिकाले पनि जोखिम व्यवस्थापनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् भन्ने मान्यताको विकास हुँदै आएको पाइन्छ । बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई समाजमा अभिन्न अङ्गको रूपमा हेर्न थालियो । उनीहरू भनेका समस्या मात्र नभई समाधान पनि हुन् भनी स्वीकार्न थालियो । जोखिम नक्साङ्कन विधिहरूलाई यस्तै प्रक्रियाको एउटा उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । जोखिम व्यवस्थापन सम्बन्धमा स्थानीयको सहयोग तथा सक्रिय सहभागितामा जोखिम न्यूनीकरणका विधिहरूको विकास भएको पाइन्छ । विपद व्यवस्थापनका क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्था तथा कार्यालयले यससम्बन्धी नीति बनाउन या कार्यान्वयनका सम्बन्धमा स्थानीय समुदायलाई संलग्न गराउने र उनीहरूको आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिन थालेको पाइन्छ ।^५

बालबालिकाले अत्यधिक समय बिताउने तथा उनीहरूको पहुँच भएका स्थानहरू कतिको जोखिमपूर्ण वा सुरक्षित छन् भनी गरिने विश्लेषणलाई नक्सामा उतार्ने विधिहरूलाई जोखिम नक्साङ्कन विधि भनिन्छ । यस विधिमा बालबालिकाले आफ्नो घर, छिमेकी, समुदाय, विद्यालय, बजार आदिको नक्सा कागजमा उतार्छन् र आफ्ना लागि ती ठाउँहरूमा सुरक्षित वा जोखिमपूर्ण के छन् भनेर औल्याउँछन् ।^६ जोखिमपूर्ण तथा सुरक्षित ठाउँहरूको नक्सा बनाई देखाइने भएकाले यसलाई नक्साङ्कन विधि भनिएको हो । यस्तो विधिको प्रयोग विशेषतः समूह कार्यको रूपमा गर्ने गरिन्छ । जोखिम नक्साङ्कन विधिले समुदायमा बालबालिकालाई प्रभाव पार्ने जोखिमपूर्ण अवस्थाहरूको लेखाजोखा गर्न तथा सुरक्षाका सवालहरूबारे जानकारी लिन सहयोग पुऱ्याउँदछ । प्रायः आठदेखि १८ वर्षसम्मका २५ जनासम्म बालबालिकालाई सहभागी गराएर यो विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

नक्साङ्कन विधिको उद्देश्य:

- बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई आफू बस्ने गाउँघरमा भएका सकारात्मक तथा नकारात्मक पक्षहरूको बारेमा जानकारी गराउनु ।
- बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई आफू बस्ने गाउँघरमा भएका सुरक्षित तथा जोखिमपूर्ण स्थानहरूको लेखाजोखा गर्न गराउन संलग्न गराउनु साथै अन्य बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई यसबारेमा जानकारी गराउनु ।
- बालबालिकाको सहभागितालाई प्रोत्साहन गरी भविष्यमा गरिनुपर्ने सुधार कार्यका लागि जनवकालत गर्न यस विधिको प्रयोगबाट प्राप्त भएका सूचनाजानकारी उपयोग गर्नु, गराउनु ।

नक्साङ्कन विधिको महत्त्व

सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूतिका लागि होस् या विकास कार्यका लागि होस् या त भविष्यमा आउने विपद न्यूनीकरणको तयारीका लागि नक्साङ्कन विधिको प्रयोग दिनप्रतिदिन व्यापक हुँदै गएको पाइन्छ । यस विधिको प्रयोग गैरसरकारी क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्थाहरू, सुरक्षा क्षेत्रमा क्रियाशील सुरक्षाकर्मी, राजनीतिक अभियन्ता, स्थानीयतहमा रहेका निकायहरू जस्तै गाविस, नगरपालिका, स्वास्थ्य चौकी, विद्यालयले यस विधिको प्रयोग गर्ने गर्दछन् । त्यसरी नै समुदायका सामाजिक समूह जस्तै महिलासमूह, बालक्लब, आमासमूह आदिले नक्साङ्कन विधिको प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

४ The Role of Children and Youth in Communicating Disasters Risks;

५ Identifying and Mapping Community Vulnerability

६ बालसहभागिता प्रवर्द्धनका लागि सभागीतामूलक विधिहरूको संगालो; प्रकाशक- बालसहभागिताको लागि कार्यरत संस्थाहरूको साझा समूह (कन्सोर्टियम)

नक्साङ्कन विधिको तयारीका लागि आवश्यक सामग्रीहरू

यस विधिको तयारीका लागि निम्न सामग्रीहरू आवश्यक पर्दछः

- चतुर्भुज आकारको ठूलो आकारको सेतो रङ्गको कागज वा न्यूजप्रिन्ट पेपर
- रातो हरियो, पहेंलो आदि विभिन्न रङ्गका टीकाहरू, विभिन्न रङ्गका मेटाकार्ड, मार्कर, साइन पेन, पेन्सिल, इरेजर, विभिन्न मुद्रामा बालबालिकाको अनुहारका तस्वीरहरू जस्तै सामान्य अवस्था, हैसिलो र दुःखी अवस्था भल्कने चित्रहरू आदि ।
- समूहसमूहमा बसेर छलफल गर्नको लागि कुर्सी तथा सुकुल र न्यूजप्रिन्ट पेपर राख्नको लागि सम्भव भएमा ठूलो टेबुल
- उपलब्ध भएको अवस्थामा स्थानीयतहमा विद्यालय तथा गाविसले बनाएका नक्सालाई सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

नक्साङ्कन विधि बनाउने तरिका

- सहभागीलाई आवश्यकतानुसार छजना देखि १० जनाको समूहमा विभाजन गर्नुहोस् ।
- प्रत्येक समूहका सहभागीलाई माथि उल्लेख गरिएका सामग्रीहरू (न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, साइन पेन, पेन्सिल आदि) वितरण गर्नुहोस् ।
- न्यूजप्रिन्ट पेपरमा नक्सा कोर्दा न्यूजप्रिन्ट पेपरको सामुन्नेको माथिल्लो भागलाई (बायाँ तथा दायाँ भाग होइन) उत्तर दिशा मानेर नक्सा कोर्नुपर्दछ ।
- प्रत्येक समूहका सदस्यलाई आफू बसेको गाउँटोलको नक्सा बनाउन अनुरोध गर्नुहोस् । यसरी बनाइने नक्सामा घर, धारा, विद्यालय, सार्वजनिक स्थान, चौर, नदीनाला, बजार, खेतबारी, बाटाघाटो, पानीपँधरो आदि स्थानहरू देखिनेगरी चित्र कोर्न तथा बुझिने सङ्केत राख्न भन्नुहोस् ।
- समूहका सदस्यहरूले छुट्टाछुट्टै या समूहमा एउटै चित्र बनाउन अनुरोध गर्नुहोस् ।
- बनाइएको चित्रमा सुहाउँदो रङ्ग तथा सङ्केत राख्न भन्नुहोस् । जस्तै: नदीनाला बुझाउन नीलो रङ्ग, जङ्गल बुझाउन हरियो रङ्ग, स्वास्थ्य चौकी भएमा त्यसलाई रेडक्रसको चित्र, विद्यालय बुझाउन षटकोण चिन्ह आदि राख्न सकिन्छ ।
- यसरी बनाइएको चित्रमा देखाइएका ठाउँहरू बालबालिकाको लागि सुरक्षित स्थान भएमा हैसिलो अनुहार भएको बालक वा बालिकाको मुहारचित्र, असुरक्षित स्थानमा दुःखी देखिने मुहारचित्र र सामान्य स्थान भएमा त्यसमा सामान्य भाव भल्कने मुद्राको मुहारचित्र वा स्टीकर टाँस्नुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई आफ्नो समुदायमा बालबालिकाको हकअधिकारको सन्दर्भमा परिवर्तन गर्नुपर्ने तीनवटा कुराहरू कहाँ-कहाँ छन् भनी सोध्नुहोस् र तिनमा तारा चिन्ह टाँस्न भन्नुहोस् ।
- यसरी बनाइएको चित्रलाई समूहमा छलफल गरी कक्षाकोठामा प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् । त्यसपछि कुनै स्थान किन सुरक्षित छ र कुनै स्थान किन असुरक्षित छ भनी छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।

उल्लिखित नक्साङ्कन विधिको प्रयोग गर्नका लागि बालबालिकाको हकमा करिब दुईदेखि अढाई घण्टा समय लाग्न सक्दछ ।

सहजकर्ताको लागि सुझाव

यस विधिलाई प्रयोगात्मक बनाउनुपर्ने भएकाले सहजकर्ताले यसको प्रक्रिया स्पष्टसँग सहभागीहरूलाई बताउनुपर्दछ । समूह विभाजन गर्दा भरसक एउटै गाउँटोलमा बस्ने सहभागीहरूलाई एउटै समूहमा राखेमा नक्सा बनाउन सजिलो हुन्छ । त्यस्तै सहभागीको उमेर समूहलाई पनि समूह विभाजन गर्दा ध्यान दिनुपर्दछ । एउटै उमेर समूहका सहभागीहरू एउटै समूहमा भएमा छलफल गर्न सहभागीलाई सजिलो हुन सक्दछ ।

साथै आफू बसेका गाउँठाउँको नक्सा बनाउने भएकोले यसको लागि चाहिने सूचनाजानकारी सहभागीलाई राम्ररी थाहा भएको हुनुपर्दछ र सहजकर्ताले प्रक्रियाको सहजीकरण गर्ने मात्रै हो । कहाँ के छ र त्यसलाई के कसरी चित्रित गर्ने भन्ने सम्पूर्ण निर्णय समूहलाई नै गर्न दिनुपर्दछ ।

यो विधिको प्रयोग गर्दा सहभागीहरूको सिर्जनात्मक क्षमता प्रस्फुटन हुने वातावरण बनाउन सहजकर्ताले विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । नक्सा बनाउँदा स्थानीय स्रोतसाधनको प्रयोगमा यथेष्ट ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । अन्त्यमा बालबालिकाले बनाएका नक्साहरूको के-कसरी र कुन-कुन कार्यमा उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा छलफल चलाउनुहोस् । माथि नै भनिसकिएको छ कि यस विधिको प्रयोग स्थानीय गाउँटोलका बारेमा समुदायलाई जानकारी गराउन तथा जनवकालत कार्यमा हुनसक्दछ ।

सत्र ७ : समुदायमा बालदूर्यवहार र दूर्यवहारको जोखिमको अवस्थाको विश्लेषण

१ घण्टा ३० मिनेट

७.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य बालक्लबका बालबालिकालाई आफ्नो समुदायमा रहेका बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान गर्न सक्ने बनाउनु नै हो । यो सत्रमा बालबालिकाले आफ्नो समुदायमा रहेका बालसंरक्षणसम्बन्धी समस्याहरूको पहिचान कसरी गर्ने र त्यसको असर तथा कारणहरू के-के हुनसक्दछन् भन्नेबारे विस्तृत छलफल गर्ने अवसर पाउनेछन् ।

७.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुने छन् :

- आफ्नो समुदायमा रहेका बालसंरक्षणका सवालहरू के-के छन् र त्यसका कारण तथा परिणाम के-कस्ता छन् भन्ने बताउन ।
- आफ्नो समुदायमा रहेका संरक्षणको अवस्था विश्लेषण गर्न ।

७.२. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, फिलिप चार्ट पेपर

७.४. सत्र सञ्चालन प्रक्रिया :

- उपस्थित सहभागीलाई दुई वा तीन समूहमा हुने गरी १/२, १/२ भन्न लगाउनुहोस् र सोही अङ्कअनुसार सहभागीलाई एक ठाउँमा बस्न लगाई समूह विभाजन गर्नुहोस् । सहभागी बालबालिकाको सङ्ख्या १०/१२ जनाको समूहभन्दा बढी भएमा तेस्रो समूहमा पनि विभाजन गर्न सकिन्छ ।
- त्यसपछि प्रत्येक समूहलाई ठूलो न्यूजप्रिन्ट पेपर दिनुहोस् ।
- सहभागीलाई आ-आफ्नो समूहमा बसेर गाउँघर/समुदाय वा बस्ने ठाउँको नक्सा बनाउन भन्नुहोस् ।
- नक्सामा घरहरू, मन्दिर, वनक्षेत्र, विद्यालय, बालबालिका खेल्नेचौर, सडक, बजार वा कुनै प्रहरी वा सेनाको क्याम्प भए उल्लेख गर्न भन्नुहोस् । (ती स्थानहरूलाई विभिन्न मेटाकार्डमा चित्र वा शब्दमै लेखी न्यूजप्रिन्ट पेपर वा ठूलो कागजमा टाँस्न लगाउन पनि सकिन्छ ।)
- नक्साङ्कनको क्रममा सकेसम्म सबै बालबालिका सहभागी हुनसक्ने वातावरण तयार गर्नुहोस् ।

- सहभागीहरूलाई बालबालिकाको लागि सुरक्षित ठाउँ जनाउन हरियो रङको थोप्ला, सतर्क हुनुपर्ने ठाउँ जनाउन पहेँलो, जोखिमपूर्ण ठाउँलाई जनाउन रातो रङको थोप्ला लगाउन भन्नुहोस् ।
- यी ठाउँहरूलाई सुरक्षित वा जोखिमपूर्ण ठाउँ के जनाउने भन्नेबारेमा बालबालिकालाई छलफल गर्न पर्याप्त समय दिनुहोस् ।
- ती ठाउँहरू किन सुरक्षित छन् ? वा किन जोखिमयुक्त भएनन् ? वा किन जोखिम छन् वा भनी प्रश्न गर्नुहोस् वा छलफल गराउनुहोस् ।
- बालबालिकालाई अर्को न्यूजप्रिन्ट पेपरसमेत दिई तलका प्रश्नहरूबारे छलफल गर्न दिनुहोस् ।

स्थान	जोखिमी अवस्था	केकस्ता जोखिमहरू छन् ?	कहिले/कुन समयमा जोखिममा हुन्छ ?	बच्न के-कस्ता उपायहरू गर्नु पर्दछ ?
<ul style="list-style-type: none"> ● विद्यालय ● जङ्गल ● बजार 	●	●	●	●

- प्रत्येक समूहको नेतालाई क्रमैसँग समूह-कार्य प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् र अन्य समूहलाई कुनै बुँदामाथि पस्ट हुन चाहेमा प्रश्न गर्नसक्ने तथा प्रस्तुत गर्ने नेता र समूह सदस्यहरूले स्पष्ट पार्न अनुरोध गर्नुहोस् ।
- सहजकर्ताले यदि कुनै बुँदामाथि छलफल गर्न आवश्यक ठानेमा समग्रमा छलफल गर्नुहोस् र सहभागी सबै समूहलाई उनीहरूका विचारका लागि धन्यवाद दिनुहोस् ।
- अन्त्यमा सत्रको मूल्याङ्कन गरी हालसम्म गरिएका छलफलका शीर्षकबारे सार खिच्नुहोस् र सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिंदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

समुदायमा बालदूर्यवहार र दूर्यवहारको जोखिमको अवस्थाको विश्लेषण

विषयबस्तुहरू

बालदूर्यवहारसम्बन्धी अवस्थाको विश्लेषण गर्ने क्रममा देहायका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नुपर्दछ ।

- समुदायमा बालसंरक्षणका सवाल(हरू) के-के हुन सक्दछन् ?
- को सबभन्दा बढी जोखिममा छन् ?
- कहाँ वा कुन कुन स्थानमा बालबालिका जोखिममा छन् ?
- कहिले/कुन समयमा बालबालिका जोखिममा हुन्छन् ?
- कसले समस्या खडा गरिरहेको छ ?
- कसले यसलाई प्रश्रय दिइरहेको छ ?
- कारणहरू के-के हुन सक्दछन् ?
- परिणामहरू के-के हुन सक्दछन् ?

बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान गर्ने क्रममा यससँग सम्बन्धित निम्न कुराहरूमा महत्वका साथ विचार पुऱ्याउनुपर्दछ :

- बालसंरक्षणका सवालहरू परिवार तथा समुदायभित्र लुकेका हुन सक्दछन् । मानिसहरू डराएका हुन सक्दछन्, लज्जित भएका हुन सक्दछन् अथवा उनीहरूलाई चुप रहन धम्क्याइएको हुन सक्दछन् । यस्ता सवालहरू छन् भन्ने कुरा अरुहरूलाई थाहा नै नभएको हुन सक्दछ ।
- बालबालिकाले बालसंरक्षणको सरोकारका एकभन्दा बढी सवालहरू भोगेका हुन सक्दछन् । एउटा सवालको जोखिममा रहनुको अर्थ अरु सवालहरूको जोखिममा पनि उनीहरू रहेका हुन सक्दछन् भन्ने नै हो ।
- बालसंरक्षणको सरोकारका एउटा सवालको कारण तथा परिणामहरू बालसंरक्षणको सरोकारका अन्य सवालहरूसँग गाँसिन सक्छन् ।

सिकाइका मुख्य बुंदाहरु

- दूर्यवहार तथा हिंसा जो कोहीलाई पनि हुनसक्दछ । तर विशेष परिस्थितिमा रहेका बालबालिकालाई बढी जोखिम हुन्छ । (कसैले पनि दूर्यवहार तथा हिंसा प्रतिरोधात्मक सुई लगाएको हुँदैन ।)
- एउटा व्यक्तिलाई एउटा मात्र नभई विभिन्न प्रकारको दूर्यवहार तथा हिंसा भएको हुन सक्दछ ।
- बालबालिकामाथि भएको दूर्यवहार तथा हिंसाको पहिचान र सहयोगको रणनीति तयार पार्दा पुनः सोही हिंसा नदोहोरिने र थप नयाँ जोखिम नहुने वातावरण बनाउनुपर्ने हुन्छ ।

सत्र ८: बालदूर्यवहारका घटनाको व्यवस्थापन

१२० मिनेट

८.१ सत्रको परिचय:

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण प्रणाली भनेको स्थानीयस्तरमा व्यक्तिगत तथा समूहमा एक अर्काको सहकार्यमा बालसंरक्षणको उद्देश्य लिएर क्रियाशील व्यक्ति तथा समूहलाई बुझाउँदछ । यस सत्रमा विशेषगरी बालबालिकामाथि हुने हिंसा, दूर्यवहार तथा यौनशोषणजस्ता गलत कार्यहरू भएमा उक्त घटनालाई कसरी कानुनी प्रक्रियामा पुऱ्याउने भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर चर्चा गरिएको छ ।

८.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- बालसंरक्षण कार्यमा स्थानीय बालसंरक्षण संयन्त्रको काम, कार्यवाही र सहकार्यको सम्बन्धमा बताउन सक्नेछन्,
- बालअधिकार हननका गम्भीर प्रकृतिका घटनाको व्यवस्थापनका विभिन्न चरण एवं प्रक्रियाको बारेमा बताउन सक्ने हुनेछन् ।

८.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, केस स्टडी आदि ।

८.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई पूर्वअवलोकन गर्नुहोस् र आवश्यकतानुसार अध्ययन सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिइएका विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

८.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: १० मिनेट

सत्रमा छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा सहभागीलाई जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको रूचि जगाउनको लागि बालअधिकारका गम्भीर उल्लंघनका घटना-अध्ययन (केस स्टडी) लाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने बारेमा यो सत्रमा छलफल हुने भएकोले त्यसबाट सहभागीहरूको ध्यान आकृष्ट गर्न सकिन्छ ।

क्रियाकलाप १: बालबालिकाका अधिकारहरु के-के हुन् ? (६० मिनेट)

- सहभागीलाई दुई समूहमा विभाजन गर्नुहोस् र समूहमा छलफलको चरण तथा नियमहरुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।
- दुवै समूहलाई माथि उल्लेखित घटना-अध्ययन (केस स्टडी) सबै सहभागीलाई पुग्नेगरी वितरण गर्नुहोस् ।
- पहिलो समूहलाई उक्त घटना-अध्ययन (केस स्टडी) को आधारमा बालअधिकारको उल्लंघन के-के भएको छ भनी छलफल गरेर प्रस्तुत गर्न भन्नुहोस् ।
- दोस्रो समूहलाई उक्त घटनाको व्यवस्थापनका प्रक्रियाको बारेमा छलफल गरी प्रस्तुत गर्न भनी जानकारी गराउनुहोस् ।
- समूह छलफलको लागि ४५-५० मिनेट र प्रस्तुतिको लागि १०-१० मिनेट समय छुट्टयाइएको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल (४० मिनेट)

- अध्ययन सामग्रीमा भएको बालअधिकारको उल्लंघनका घटनाको बारेमा सहभागीलाई बताउनुहोस् ।
- केस व्यवस्थापनको बारेमा अध्ययन सामग्रीलाई उल्लेख गरिएअनुसार बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ? भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरुको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरु गर्न सकिन्छ :

- घटना (केस) व्यवस्थापनको मुख्य प्रक्रियाहरु के-के हुन् ?
- घटना (केस) व्यवस्थापनमा फलोअप र पीडितका हेरचाहको महत्त्व किन हुन्छ ?
- बालसंरक्षण समिति तथा बालक्लब या गैरसरकारी संस्थाले घटना (केस) व्यवस्थापन कार्यमा कस्तो भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ?

छलफलमा सक्रियतापूर्वक भाग लिएकोमा सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिँदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन-सामग्री

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण प्रणाली र घटना व्यवस्थापन

समुदायमा आधारित बालसंरक्षण प्रणाली भनेको स्थानीयस्तरमा व्यक्तिगत तथा समूहमा एक अर्काको सहकार्यमा बालसंरक्षणको उद्देश्य लिएर क्रियाशील व्यक्ति तथा समूहलाई जनाउँदछ । यस्ता संयन्त्रहरू परम्परादेखि नै स्वतःस्फूर्त रूपमा क्रियाशील भइआएका हुन्छन्, या आफ्नो गाउँघरमा सामाजिक कार्यमा योगदान पुऱ्याउँ भन्ने भावनाले कार्यरत रहेका हुन्छन् । समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रअन्तर्गत बाह्य सहयोगमा स्थापना भएका वा राज्यको स्थानीय निकायको पहलमा स्थापना भएका संरचना वा प्रणाली पनि पर्दछन् । स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षणका क्षेत्रमा क्रियाशील संरचनाहरूले अपौचारिक र अनौपचारिक प्रकारले काम गर्न सक्दछन् । साथै स्थानीयस्तरमा क्रियाशील बालसंरक्षण समितिहरूले गर्ने कार्यलाई कामको प्रकृतिअनुसार मुख्यरूपमा दुई भागमा विभाजन गर्ने प्रचलन पनि पाइन्छ । यसअन्तर्गत देहाय बमोजिमका क्रियाकलापहरू समुदायमा आधारित बालसंरक्षण संयन्त्रहरूले सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छः^१

१. बालसंरक्षणका सवालमा समुदायमा सचेतना अभिवृद्धि (रोकथाममूलक) गर्नु ।
२. बालअधिकार उल्लंघनका घटनाका पीडितलाई न्याय दिलाउन तथा पीडकलाई कारबाहीका लागि आवश्यक प्रक्रियाको अवलम्बनमा क्रियाशील हुनु (उपचारमूलक)।

प्रस्तुत सत्रमा विशेषगरी बालबालिकामाथि हुने हिंसा, दूर्व्यवहार तथा यौनशोषणजस्ता गलतकार्यहरू भएमा उक्त घटनालाई कसरी कानुनी प्रक्रियामा लैजान सकिन्छ भन्ने पक्षमा केन्द्रित भएर चर्चा गरिएको छ ।

घटना अध्ययन

रीताको जन्म पश्चिम नेपालको तराई जिल्लाको एउटा आर्थिकरूपले विपन्न किसान परिवारमा भएको थियो । उनको बाल्यकालका केही वर्षहरू घरपरिवारमा नै बित्यो । उनी नजिकको प्राथमिक विद्यालयमा कक्षा ३ मा अध्ययन गर्दै थिइन् । तिनै ताका काठमाडौंको एक परिवार उनको घरमा पुगे । रीतालाई राम्रोसँग पढाइदिने र उनले घरको काम सघाउनुपर्छ भन्दै उक्त परिवारले उनलाई काठमाडौं लिएर आए । त्यसबेला रीता १२ वर्षकी थिइन् । काठमाण्डौमा उनी घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्न थालिन् । हरेक दिन करिब १६-१७ घण्टा उनी घरको काममा खटिनुपर्थ्यो । उनले सधैं बिहान पाँच बजेदेखि राति १० बजेसम्म नै काम गर्नुपर्दथ्यो । बिहान चिया पकाउने, खाना पकाउने, भाँडा माइने, घर सफा गर्ने, बगैँचामा बोटबिस्वामा पानी हाल्ने, बाथरूम/ट्वाइलेट सफा राख्ने लगायतका काम उनले नियमितरूपमा गर्नुपर्दथ्यो । त्यो परिवारले उनलाई विद्यालयमा भर्ना गरिदिएन बरु बिहानदेखि राति अबेरसम्म घरको काममा मात्र लगाइराख्यो ।

उनलाई पेटभरि खान पनि दिइँदैनथ्यो । उब्रेपाब्रेको तथा अरूले खाएर नबुत्याएको खाना मात्र खान दिइन्थ्यो । उनलाई गालीगलौज गर्ने, भुत्लाउने, पिट्नेजस्ता कार्य पनि बारम्बार गरिन्थ्यो । उनको स्वास्थ्य अवस्था खस्कँदै गएको थियो । उनलाई भन्याङमुनि अँध्यारो छिँडीमा सुत्ने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यहाँ झ्याल, ढोका पनि थिएन । उनलाई त्यही घरको १९ वर्षजतिको छोराको नियमितजसो बलात्कार गर्दथ्यो । उक्त घटना कसैलाई सुनाएमा मारिदिन्छु भनेर उसले धम्क्याउँदथ्यो । त्यसैले रीताले आफूमाथि बलात्कार भएको घटना कसैलाई भन्न सकेकी थिइन् ।

एकदिन उनकी आमा गाउँबाट उनलाई भेट्न काठमाण्डौ आइन् । छोरी हँसिली देखिइन्, रीता पहिलेभन्दा ज्यादै दुब्लाएकी थिइन् । यो देखेर आमा सशङ्कित भइन् । छोरीलाई, 'किन दुब्लाएको ? के भो तँलाई ?' भनेर आमाले सोध्दा छोरीले रँदै सबै वृत्तान्त बताइन् । आमा छोरीको कुरा सुनेर छाँगाबाट भरेजस्तै भइन् । आफ्नो छोरीमाथि अत्याचार भएको रहेछ भनेर रीताकी आमाले घरकी साहुनीलाई

१ What Are We Learning About Protecting Children in the Community;- Published by Save the Children, UK

भनिन् । घर मालिक्नीले उनलाई नै उल्टा 'त्यस्तो फत्तुर नलगाऊ, ठीक हुँदैन ! बरु तिम्री छोरी यहाँबाट लैजाऊ । म मेरो घरमा एक मिनेट पनि राख्न दिन्न ।' भन्दै रीताका आमाछोरी दुवैलाई घरबाट निकालिदिइन् ।

त्यसपछि रीताकी आमाले रीताको घटना आफ्नो भाज्जा राम थास्लाई भनिन् । उनी कक्षा १० मा अध्ययन गर्थे र आफ्नो विद्यालयको बालअधिकार क्लबमा सचिव थिए । रामले बालक्लबको राष्ट्रिय भेलामा भाग लिँदा काठमाण्डौमा एक जुभारु बालअधिकारकर्मीलाई चिनेका थिए । उनको नाम साकार थियो । रामसँग साकारको टेलिफोन नम्बर पनि थियो । रामले साकारसँग सम्पर्क गरी मद्दत लिने विचार गरे । उनले साकारलाई फोन गरे । सबै घटना बताए । साकारले स्थानीय बालसंरक्षण समितिका अध्यक्षको नाम र फोन नम्बर दिए र सहयोगको लागि जिल्लामा सम्पर्क राख्नुपर्ने कार्यालय र सम्बन्धित व्यक्तिको नाम, नम्बर दिए । साथै, साकारले रीतामाथि भएको घटना गम्भीर अपराध भएकोले कानुनी कारबाहीमा जानुपर्दछ भने । त्यसपछि रीता, उनकी आमा र राम स्थानीय बालसंरक्षण समितिको अध्यक्षलाई भेट्न गए । अध्यक्षलाई सविस्तार घटना सुनाए । बालसंरक्षण समितिले उक्त घटनालाई गम्भीर रूपमा लियो । घटनाको बारेमा छलफल गर्न बालसंरक्षण समितिको बैठक बस्यो । त्यतिखेर नै केही मानिसहरू रीताकी आमालाई केही क्षतिपूर्ति दिएर केस मिलाउनुपर्दछ भन्न पनि लागे । तर रीता पक्षले कुनै हालतमा पनि पीडकलाई कानुनी कार्यवाही हुनुपर्दछ भन्ने अडान लिए ।

बालसंरक्षण समितिले घटनाका सम्बन्धमा बालअधिकारकर्मी तथा कानून व्यवसायीसँग पनि राय लियो । उनीहरू दुवैजनाले 'नाबालिकामाथि भएको बलात्कारले नेपालको कानूनले गम्भीर अपराध मानेको छ । त्यसैले यस्तो केसलाई न्यायालय नै लैजानुपर्दछ । केस मिलाउन पाइँदैन । यदि त्यसो गरेमा केस मिलाउनेलाई पनि कानूनले दण्डित गर्दछ ।' भन्नुभयो । त्यसपछि, रीताको केसबारे स्थानीय प्रहरीमा जाहेरी भयो ।

रीताको घटनामा कुन-कुन बालअधिकार उल्लंघन भयो त ?

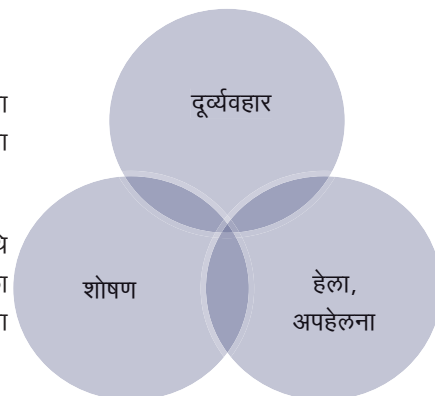
यस घटनामा रीताका थुप्रै अधिकारहरू उल्लंघन भएका छन् । यस बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरौं ।

दूर्व्यवहार: बालबालिकामाथि शारीरिक, मानसिक तथा संवेगात्मकरूपमा आघात पुऱ्याउने कुनै प्रकारको क्रियाकलापलाई बालदूर्व्यवहार भनिन्छ । यस प्रकारको कार्य जोकोहीले पनि गर्न सक्दछन् ।^२ बालबालिकामाथि हुने वा हुनसक्ने दूर्व्यवहारका उदाहरणहरूमा :

- कुटपिट गर्नु
- गालीगलौज गर्नु, अपशब्द बोल्नु
- जगल्टाउनु तथा भुत्लाउनु
- यौनदूर्व्यवहार गर्नु तथा बलात्कार गर्नु
- शारीरिक तथा मानसिक यातना दिनु
- भोकभोकै राख्नु आदि पर्दछन् ।

प्रस्तुत केसमा रीतामाथि शारीरिकरूपमा कुटनेपिट्ने, भुत्लाउने, गालीगलौज गर्ने तथा बलात्कार भएको छ । यसरी हेर्दा उनीमाथि शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक तथा यौन दूर्व्यवहार भएको छ ।

हेला तथा अपहेलना: आमाबुवा, अभिभावक तथा हेरचाहकर्ताले बालबालिकामाथि गर्नुपर्ने आवश्यक रेखदेख तथा हेरचाह नगर्नुलाई हेला तथा अपहेलना भनिन्छ । हेला तथा अपहेलनाले बालबालिकाको शारीरिक तथा स्वास्थ्यमा आउने समस्यालाई बेवास्ता गरिरहेको हुन्छ । हेला तथा अपहेलनाका उदाहरणहरूमा :

^२ Child abuse – definition of child abuse by the Free Online Dictionary, Thesaurus and Encyclopedia

- बालबालिकालाई परित्याग गर्नु, रेखदेख नगर्नु
- पोषणयुक्त खाना खान नदिनु,
- औषधोपचार नगर्नु, नगराउनु
- शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित गर्नु
- पर्याप्त तथा मौसमअनुसार लत्ताकपडा नदिनु एवं वातावरणअनुसारको रेखदेखको अभाव
- माया/स्नेहको अभाव तथा सामाजिक तिरस्कार आदि पर्दछन् ।

रीतालाई पेटभरि खान नदिनु, जुठोपुरो तथा उब्रेको मात्र खान दिनु गरिएकोले उनीमाथि हेला भएको छ । उनलाई भन्याङको छिँडीमा झ्यालढोका नभएको ठाउँमा सुताउनु उनी माथिको अपहेलना हो । रीतालाई विद्यालयमा पढाउने सर्तमा काठमाण्डौ ल्याइएपनि उनलाई काममा मात्रै जोताइयो । उनको पढ्न पाउने अधिकारको उल्लंघन भएको छ । उनलाई मायाममता त पटककै गरिएको छैन र आवश्यक औषधोपचार पनि गरिएको छैन ।

शोषण: कसैको हित, सन्तुष्टि तथा मुनाफाको लागि अमानवीय, हानिकारक, गैरन्यायीक तथा असामाजिक कार्यमा बालबालिकालाई लगाउनुलाई बालशोषण भनिन्छ । यस्ता क्रियाकलापले बालबालिकाको मानसिक, शारीरिक अवस्थालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्नुको साथै उनीहरूको शिक्षा, नैतिक, सामाजिक तथा संवेगात्मकविकासमा पनि प्रत्यक्ष असर पार्दछ ।^३ जस्तै :

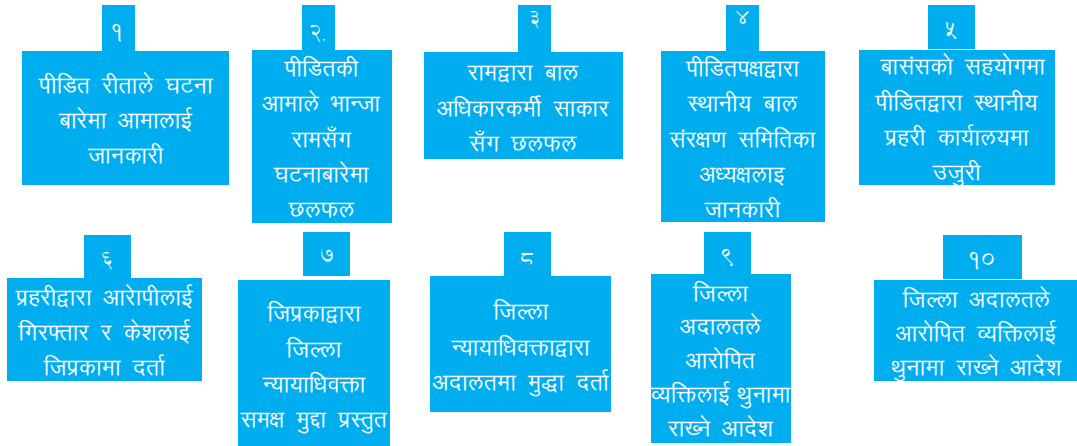
- घरेलु बालश्रमिक
- बालबालिकालाई श्रमिकका रूपमा काममा लगाउनु, जोखिमपूर्ण कार्यमा लगाउनु
- बालसैनिकमा लगाउनु
- आपराधिक कार्यमा बालबालिकालाई लगाउनु
- लागुऔषधको ओसारपसारमा लगाउनु
- बालबालिकाको बेचबिखन गर्नु
- बालबालिकाको यौनशोषण तथा शारीरिक शोषणा गर्नु आदि शोषणअन्तर्गत पर्दछन् ।

रीतालाई दिनमा १६ घण्टासम्म काममा लगाउनु, पढ्ने सुविधा दिन्छु भनेर गाउँबाट ल्याउनु तर नपढाउनु उनीमाथिको शोषण हो । जोखिमपूर्ण समयमा काममा लगाउनु पनि शोषण हो ।

बालअधिकारका उल्लंघनका घटनाहरू एकअर्कामा अन्तर्सम्बन्धित हुने गर्दछन् । कुनै एउटा अधिकार उल्लंघन भएमा त्यसको असर अर्कोमा पनि पर्दछ । त्यसैले माथिको चित्रमा यी तीन पक्षलाई वृत्तचित्रमा एकअर्कामाथि खटिएको देखाइएको हो ।

घटनामा आधारित प्रक्रिया (अनौपचारिक र औपचारिक)

माथि उल्लेख गरिएको घटनामा आधारित प्रक्रियालाई संक्षिप्तरूपमा विवेचना गरौं । पीडित रीताले आफ्नी आमालाई घटना बारेमा जानकारी गराइन् । यो अनौपचारिकरूपमा भएको छ । पीडितकी आमाले भान्जा रामसँग छलफल गर्नु र रामले बालअधिकारकर्मी साकारसँग छलफल गर्नु र त्यसपछि पीडित पक्षले स्थानीय बालसंरक्षण समितिमा मौखिक जानकारी गराउनु अर्थात तल चित्रमा देखाइएको सङ्ख्या १ देखी ४ सम्मका सबै प्रक्रियाहरू अनौपचारिक प्रक्रियाअन्तर्गत भएको क्रियाकलापहरू हुन् ।

स्थानीय बालसंरक्षण समितिको सहयोगमा वडा प्रहरी कार्यालयमा लिखित उजुरी दिएपछि औपचारिक प्रक्रियाको सुरुवात भयो । स्थानीय प्रहरी कार्यालयले आरोपित पक्षलाई गिरफ्तार गर्‍यो । जिल्ला प्रहरी कार्यालयले उक्त केशलाई जिल्ला न्यायाधिवक्तासमक्ष पठायो र जिल्ला अदालतमा मुद्दा दर्ता भयो ।

जिल्ला अदालतले मुद्दा फैसला नहुन्जेलसम्मको लागि आरोपीलाई पूर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने आदेश दियो । जिल्ला अदालतले मुद्दाको फैसला गर्‍यो । पीडकलाई ८ वर्षको जेल सजाय र पीडितलाई १ लाख रुपैयाँ क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने निर्णय भयो । मुद्दाको फैसलासँगै पीडित रीतालाई आफ्नै घरमा फर्काउने कार्य भयो । यसरी माथि चित्रमा सङ्ख्या ५ देखि ८ सम्ममा प्रक्रियाहरू औपचारिक प्रक्रिया हुन् ।

अनौपचारिक प्रक्रिया

साथै, बालअधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत स्थानीय गैरसरकारी संस्थाले पीडित रीतालाई सुरक्षित घर (सेफ हाउस) मा लगेर राख्यो । उनलाई आवश्यक खाने, बस्ने तथा मनोविमर्श सुविधा प्रदान गर्‍यो । स्थानीय बालसंरक्षण समिति, बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील गैरसरकारी संस्थाले रीतालाई बेलाबेलामा भेट्दै रहे । अदालतमा मुद्दाको प्रक्रियाको अनुगमन गर्दै रहे । रीताकी आमालाई गाउँमा आफ्नो घर जान बाटोखर्च उपलब्ध गराए । मुद्दाको बारेमा बेलामौकामा रीताकी आमालाई जानकारी गराउँदै रहे । यी सबै प्रक्रियाहरू मुद्दा औपचारिक प्रक्रियामा रहेकै बखत अनौपचारिकरूपमा भए गरिएका प्रक्रियाहरू हुन् ।

१
पीडित रीताले घटना बारेमा
आमालाई जानकारी

२.
पीडितकी आमाले भान्जा रामसँग
घटनाबारेमा छलफल

३.
रामद्वारा बाल अधिकारकर्मी
साकारसँग छलफल

४.
पीडित पक्षद्वारा स्थानीय बाल संरक्षण
समितिका अध्यक्षसँग छलफल

५.
एनजिओको पहलमा पीडित रीतालाई
सेफ हाउसमा राख्ने कार्य

६
रीतालाई आवश्यक खान बस्न, पढाइ
साथै मनोसामाजिक विमर्शको सेवा
प्रदान

७.
एनजिओ र बासंस को पहलमा
बेला मौकामा अदालती प्रक्रियाको
अनुगमन

८.
अनुगमन बारेमा पीडितलाई जानकारी

९.
फैसलाबारे पीडित पक्षलाई जानकारी

सत्र ८: बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता

४५ मिनेट

८.१ सत्रको परिचय:

बालबालिकाको संरक्षण केवल उनीहरूको लागि मात्र होइन हामी वयस्कको भविष्यको सुरक्षाको लागि पनि हो । विश्वमा गरिएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरूले के देखाएका छन् भने बालसहभागिताले बालविकास, बालबचाऊ र बालसंरक्षणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सघाउँदछ । बालबालिकाले उपयुक्त वातावरण पाएमा निश्चय नै समाजमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्दछन् । त्यसैले बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील बालअधिकारकर्मी तथा संघसंस्थाले बालसहभागितालाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर कार्य गर्नुपर्दछ । प्रस्तुत सत्रमा बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिताको बारेमा छलफल गरिएको छ ।

८.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- बालसहभागिता भनेको के हो र यसको आवश्यकताको बारेमा बुझ्नेछन् र बताउन सक्नेछन् ।
- बालसहभागिताका सम्बन्धमा व्याख्या गरिएका आठ चरणहरूका बारेमा जानकार भई समुदायमा बताउन सक्नेछन् ।

८.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ टेप, आदि ।

३.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई पूर्व अवलोकन गर्नुहोस् । सहभागी सम्बद्ध विद्यालयमा बालसहभागिताको सम्बन्धमा कस्तो अवस्था छ भन्नेबारे जानकार हुनुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन-सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिइएको विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

८.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: ५ मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको स्रष्टि जगाउनको लागि यदि सम्भव भएमा यस विषयसँग सम्बन्धित सफलताको कथा तथा बालसहभागिता भल्कने खालका चित्रहरू देखाई सहभागीको ध्यान आकृष्ट गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बालबालिकाका सहभागिताका अधिकारहरू के-के हुन् ? (१५ मिनेट)

- 'प्रशिक्षण कार्य कुनबेला प्रभावकारी हुन्छ' भनी सहभागीहरूलाई सोध्नुहोस् । सहभागितामूलक प्रशिक्षण कार्य महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने आएमा 'किन' भनी प्रश्न सोधेर छलफल चलाउनुहोस् ।
- बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता किन आवश्यक हुन्छ भनी कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल (२० मिनेट)

- बालसहभागिताको महत्त्वको बारेमा बताउनुहोस् ।
- बालसहभागिताको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।
- बालसहभागिताका सम्बन्धमा व्याख्या गरिएका आठवटा चरणको बारेसविस्तार बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (५ मिनेट)

यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ?

सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिताको किन महत्त्व छ ?
- बालसहभागिताको सन्दर्भमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू के-के हुन्, भन्नुहोस् ।
- बालसहभागिताका सम्बन्धमा व्याख्या गरिएका आठवटा चरणहरू के-के हुन् ?

अध्ययन-सामग्री

बालसंरक्षण कार्यमा बालसहभागिता

बालसहभागिता भनेको के हो ?

सहभागिता भनेको निर्णय प्रक्रियामा आफ्ना विचार तथा धारणाहरू प्रस्तुत गर्नु हो । यस प्रकारको अवसरले सहभागीको जीवनका साथै आफू बस्ने समुदायको जीवनमा पनि प्रभाव पार्दछ । तसर्थ सहभागिता भन्नाले प्रजातन्त्रको संस्थागत विकासको लागि एउटा साधन हो र कुनै समाज तथा मुलुक कतिको प्रजातन्त्रिक छ भन्ने मापन गर्ने एउटा आधार पनि हो । सहभागिता भनेको नागरिकको आधारभूत अधिकार हो ।¹ जसरी साना विरुवालाई निरन्तर रेखदेखको क्रममा, गोडमेल, मलजल आदि गरेपछि मात्र बिरुवा बढेर ठूलो हुन्छ र फल दिन्छ त्यस्तै बालबालिकालाई आफ्नो प्रतिभाको प्रस्फुटनका लागि चाहिने आवश्यक वातावरणको निर्माणका लागि वयस्कहरूले उपयुक्त वातावरणको निर्माण गर्न जरूरी पर्दछ । यसको लागि बालसहभागिता अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

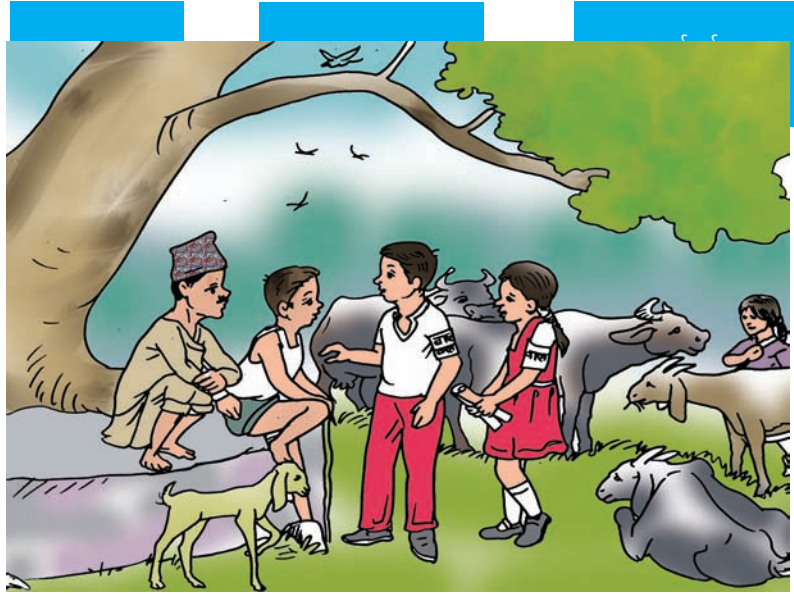
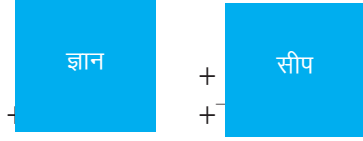

बालबालिकाको विचार, भावनाको प्रतिनिधित्व र उनीहरूको उमेर, विकासको स्तर र परिपक्वताको सापेक्षतामा उचित कदर गरिनु नै बालसहभागिता हो । बालबालिकाको जीवनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने तथा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने प्रत्येक विषयमा प्रत्यक्ष सहभागी भई आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउनु, त्यस्ता विषयहरूको निर्णय प्रक्रियामा छलफलमा प्रत्यक्ष सहभागी भई आफ्नो आवाज राख्ने र त्यसमा सुनुवाइ हुनु नै बालसहभागिता हो ।² बालसहभागिता भनेको एउटा निरन्तर प्रक्रिया हो जसमा बालबालिकाको जीवनसँग सरोकार राख्ने पक्षहरूको पहिचान गर्ने, त्यसको उपभोग गर्न तथा समस्याहरूको निराकरण गर्नको लागि आफ्नो अनुकूल वातावरण निर्माणमा सक्रियतापूर्वक भूमिका निर्वाह गर्नु हो । अर्को शब्दमा, बालसहभागिता भनेको सबै बालबालिकालाई उनीहरूको लिङ्ग, जात, धर्म, संस्कृतिगायत अन्य कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगरी उनीहरूको जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयवस्तु तथा उनीहरूको उमेर तथा क्षमताको आधारमा अर्थपूर्ण सहभागिता हुनु नै बालसहभागिता हो । अर्थपूर्ण बालसहभागिताले बालबालिकालाई आफ्नो जीवनमा प्रभाव पार्ने निर्णयमा विचार राख्न पाउने वातावरणको निर्माण गर्दछ । उनीहरूको विचारलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा लिइन्छ । उपयुक्त विचारहरूलाई उचित कदर गरिन्छ । र, बालबालिका सक्रियरूपमा निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुन्छन् ।

१ Children's participation from tokenism to citizenship; By Roger Hart

२ बालसंरक्षण; बाल अधिकार अध्ययन प्रतिष्ठान र केन्द्रिय बाल कल्याण समिति, लेखक चन्द्रका खतिवडा

बालबालिकाले जान्न तथा सिक्नको लागि सकारात्मक वातावरणको आवश्यकता पर्दछ । यसले बालसहभागितालाई सुनिश्चित गर्दछ । अर्थपूर्ण सहभागिताले बालबालिकाको ज्ञान, सीप, क्षमता अभिवृद्धिका लागि चाहिने सकारात्मक सिकाइको वातावरण निर्माण गरी उनीहरूलाई सिक्न प्रोत्साहित गर्दछ । त्यसैले अर्थपूर्ण सहभागिताका चार महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू हुन्छन् । ती तत्त्वहरू^३:

बाल्यावस्था भनेको सिक्ने, बुझ्ने, जान्ने र जिज्ञासु अवस्था हो । बालबालिकाले आफैँ गरेर, छोएर, र हेरेर जान्न बुझ्न चाहन्छन् । बालबालिकाले कुनै पनि विषयवस्तुको बारेमा जान्नको लागि सहभागिता अनिवार्य हुन्छ । बालबालिका स्वयं सामाजिक, सांस्कृतिक, सामुदायिक, पारिवारिकलगायतका गतिविधिमा सहभागी हुन चाहन्छन् । यस्तै उनीहरू आफ्नो जीवनमा प्रभाव पार्ने हरेक विषयमा प्रत्यक्ष सहभागी हुने हक राख्छन् । यो अधिकारलाई 'बालअधिकारसम्बन्धी

महासन्धि, १९८९ का सिद्धान्तहरूमध्ये एक सिद्धान्तको रूपमा अङ्गीकार गरिएको छ । उक्त महासन्धिको धारा १२ मा आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिकालाई आफूसँग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा स्वतन्त्ररूपले आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अधिकार भएको कुराको आश्वासन पक्ष राष्ट्रहरूले दिनेछन् भनिएको छ । त्यसैगरी महासन्धिमा बालबालिकाको उमेर र परिपक्वताअनुसार उनीहरूको विचारलाई उचित महत्त्व दिइनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै धारा १३ मा बालबालिकाको विचार, सद्दिवेक र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकारलाई पक्षराष्ट्रहरूले सम्मान गर्नेछन् भनिएको छ भने धारा १४ मा बालबालिकाको विचार, सद्दिवेक र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकारलाई राष्ट्रपक्षहरूले सम्मान गर्नेछन् भनिएको छ ।^४

बालबालिकाको संरक्षण केवल उनीहरूको लागि मात्र होइन हामी वयस्कको भविष्यको सुरक्षाको लागि पनि हो । विश्वमा गरिएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले के देखाएका छन् भने बालसहभागिताले बालविकास, बालबचाऊ र बालसंरक्षणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सघाउँदछ । बालबालिकाले उपयुक्त वातावरण पाएमा निश्चय नै समाजमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्दछन् ।^५ तर आफ्नो जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयवस्तुमा बालबालिकाको पनि अन्य नागरिकसरह सहभागिता हुने अधिकारलाई प्रस्टसँग महासन्धिमा उल्लेख गरिए तापनि व्यवहारमा बालबालिकाको सहभागिता विश्वमा नै अत्यन्त कम मात्रमा हुने गरेको पाइन्छ ।

३ Training for Child Protection, pages ;Page 98 published by Keeping Children Safe, London
 ४ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९- नेपालीमा अनुवाद कानुन, न्याय, संसदीय व्यवस्था तथा संविधानसभा मन्त्रालय
 ५ Knutson, 1997; Rajani, 2001

बालसहभागिताका सन्दर्भमा ध्यान दिनुपर्ने सवालहरू

अर्थपूर्ण बालसहभागिताको लागि ध्यान दिनुपर्ने कुराहरूको बारेमा देहायमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

१. बालसहभागिता भनेको बालअधिकार हो र यसले अन्य बालअधिकार उपभोग गर्नका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।^६
२. बालसहभागिता नैतिकरूपले स्वीकार्य हुनुपर्दछ र सुरक्षित पनि हुनुपर्दछ ।
३. बालसहभागिता अर्थपूर्ण र दिगो प्रकृतिको हुनुपर्दछ ।
४. बालसहभागिताले परिवार, टोल तथा समाजको सम्बन्धलाई मजबुत बनाउने खालको हुनुपर्दछ ।
५. बालसहभागिता निरन्तर प्रक्रियाको रूपमा हुनुपर्दछ र अन्य अधिकार उपभोगका लागि यसले मार्ग दिन सक्नुपर्दछ ।
६. बालसहभागिता दबाव तथा प्रायोजित कार्यहरूबाट मुक्त हुनुपर्दछ ।
७. बालसहभागिता केवल विश्वासपूर्ण र भरोसायोग्य वातावरणमा मात्र मौलाउन सक्दछ ।
८. बालसहभागिता मानवअधिकारजन्य दृष्टिकोणमा आधारित हुनुपर्दछ ।
९. बालसहभागितामा बालबालिकाको अन्तर्निहित क्षमता तथा भूमिकाको सम्मान गरिनुपर्दछ ।^७
१०. बाल सहभागितामा बालबालिकालाई लिङ्ग, जात, धर्म, वर्ण आदिका आधारमा विभेद गरिनुहुन्न ।

बालसहभागिताका खुडकिलाहरू^८

१. नाम मात्रको सहभागिता (Manipulation):

हिजोआज बालसहभागिताको नाममा केही बालबालिकालाई कुनै कार्यक्रममा सहभागी गराइने प्रचलन पाइन्छ । यस्तो सहभागितामा बालबालिकालाई के-कस्तो कार्यक्रम हो, कार्यक्रमको उद्देश्य के हो आदिबारे बिलकूलै थाहा हुँदैन । उनीहरूको सहभागिता केवल देखावटीरूपमा मात्र हुनेगर्दछ । त्यसैले बालसहभागिताको अन्तिम खुडकिलोको रूपमा यसलाई राखिएको छ । यस अवस्थाको बालबालिकालाई सहभागितालाई वास्तवमा बालबालिकाको सहभागिता भन्न मिल्दैन । यस अन्तर्गतको सहभागितामा राजनीतिक तथा सामाजिक विषयवस्तु उल्लेख गरिएको प्लेकार्ड बोकेर बालबालिका लाइनमा बस्ने गरेको अक्सर देखिन्छ । प्लेकार्ड बोक्ने बालबालिकालाई प्लेकार्डमा के लेखेको छ भन्ने सवालमा सामान्य जानकारी हुँदैन ।

२. सजावट (Decoration):

दोस्रो खुडकिलो अन्तर्गत बालसहभागिता भन्नाले केवल सजावटका लागि मात्र गर्ने गरिन्छ । जस्तै: कुनै कार्यक्रममा बालबालिकालाई कुनै विषयवस्तु अङ्कित टि-सर्ट वितरण गरिन्छ । कुनै कार्यक्रममा नाच तथा गीत गाउनका लागि प्रयोग गरिन्छ । यस कार्यमा बालबालिकाको प्रयोग गर्नु भनेको कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन तथा दर्शकलाई मनोरञ्जन दिलाउनका लागि मात्र हो । त्यसैले बालबालिकाले यस प्रकारको सहभागितामा पहिलो खुडकिलोभन्दा अत्यन्त न्यून मात्रामा कार्यक्रमका बारेमा जानकारी त राख्दछन् तथापि यसलाई पनि बालअधिकारको दृष्टिकोणले बालसहभागिता मान्न सकिँदैन ।

६ क्रम सङ्ख्या १ देखी ७ सम्म World vision's guidelines on child participationमा आधारित छ

७ क्रम सङ्ख्या ९ र १० Understanding and evaluating Children's Participation: Plan Internationalमा आधारित छ

८ Based on Children's participation form tokenism to citizenship; Published by UNICEF; Written by Roger A. Hart

3. टोकेनिजम (Tokenism):

यस प्रकारको सहभागितामा बालबालिकाको केही मात्रामा सहभागिता भएको त देखिन्छ तर वास्तवमा त्यो नाम मात्रको हुन्छ । कुनै कार्यक्रममा बालबालिकालाई बोल्न अवसर दिनु तर बोल्ने विषयवस्तुका तयारी वयस्कहरूले गरिदिने गर्दछन् । यस्तो सहभागितामा बालबालिकाले आफ्नो विवेक तथा विचारको प्रयोग गर्न पाएका हुँदैनन् । यस्ता सहभागितामा बालबालिकाको केवल बाहिरी तथा सतहीरूपमा मात्र सहभागिता भएको हुन्छ ।

समग्रमा भन्ने हो भने माथि उल्लेखित बालसहभागिताको तीन खुड्किलालाई बालअधिकारका दृष्टिले बालसहभागिता भएको मान्न सकिँदैन ।

8. हस्तान्तरित तर सूचित (Assigned but Informed):

बालबालिकाको सहभागिताको सम्बन्धमा बालबालिकालाई के-के गर्ने भन्नेबारेमा बताइन्छ र सहभागिता गराइन्छ । यसो गर्नाले बालबालिकाले के गर्ने र किन गर्ने भन्नेबारेमा जानकारी हुनेछन् । बालबालिकाले कसले काम अह्राउँदैछ र केका लागि सहभागिता गरिँदैछ भन्ने सवालमा थाहा पाएका हुन्छन् । यसर्थ यस खुड्किलो अन्तर्गतको सहभागितामा उनीहरूको माथि उल्लेख गरिएको सहभागिता (टोकेनिजम, सजावट तथा प्रायोजित) भन्दा केही मात्रामा भएपनि अर्थपूर्ण हुन्छ ।

9. परामर्श दिइएको तर सूचित (Consulted but Informed):

यस खुड्किलो अन्तर्गत कुनै कार्यक्रम वयस्कहरूद्वारा नै बनाइन्छ तर बालबालिकाले यस कार्यक्रम निर्माणका चरणहरूलाई बुझेका हुन्छन् । कार्यक्रमका उद्देश्यका बारेमा जानकारी दिइएको हुन्छ साथै बालबालिकाको सुझाव तथा विचारहरूलाई कार्यक्रमको उत्पादन तथा कार्यान्वयनका बेला ध्यान दिइन्छ । अर्को शब्दमा, कार्यक्रमको निर्माण तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा बालबालिकाका आफ्नो विचार तथा सुझावलाई वयस्कहरूले सुन्ने र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने गर्दछन् ।

6. वयस्कद्वारा सुरुवातीत तर बालबालिकासँगको सामा निर्णय (Adult initiated, shared decision with children):

यस खुड्किलोमा वयस्कहरूले कार्यक्रमको निर्माण तथा कार्यान्वयन गरेतापनि परामर्शदाताको रूपमा बालबालिकाको सहभागिता हुने गर्दछ । कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयनको प्रक्रिया, उद्देश्य आदि निर्माणको क्रममा बालबालिकाको सहभागितालाई यस चरणमा अनुरोध गरिएको हुन्छ ।

7. बालबालिकाद्वारा सुरुवातीत तथा निर्देशित (Child initiated and Directed):

यस चरणमा पूर्ण सक्रियताका साथ बालबालिकाको सहभागितामा कार्यक्रम बनाइन्छ । सबै बालबालिका कार्यक्रम केका लागि, कसरी गर्ने भन्नेबारेमा राम्ररी जानकारी भएका हुन्छन् । उनीहरूको सक्रियतामा नै आपसमा कामको बाँडफाँड गरिन्छ । विद्यालयमा बालबालिकाले निकाल्ने भित्तेपत्रिका यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

८. बालबालिकाद्वारा सुरुवातीत तथा वयस्कसँगको सामाजिक निर्णय (Child initiated and shared decisions with adults):

यो चरणमा उल्लेख गरिएको सहभागिता त्यतिखेर सम्भव हुन्छ, जब बालबालिकाले आफ्ना समस्याहरूको पहिचान आफैँ गर्दछन् । उक्त समस्या निराकरणका लागि चाहिने कार्यक्रम आफैँ बनाउँदछन् । यसरी बनाइएको कार्यक्रम केका लागि, कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा पूर्णरूपमा उनीहरूको सहभागिता हुन्छ र कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने योजना पनि आफैँ बनाई कार्यान्वयन गर्दछन् । तर यसबारेमा भएका निर्णयहरू अन्य बालबालिका तथा वयस्कहरूमाफ जानकारी गराउँदछन् । यस चरणअन्तर्गत हुने बालसहभागिता सौँचै नै अर्थपूर्ण हुन्छ । अर्को शब्दमा, यस अवस्थाको बालसहभागितालाई पूर्ण प्रजातन्त्रिक मुलुकमा नागरिकहरूको हुने सहभागितासरह मानिन्छ ।

सत्र १० : बालसंरक्षण कार्यमा बालसंरक्षण संयन्त्रहरू र तिनका भूमिका

५० मिनेट

१०.१ सत्रको परिचय:

गाउँ, समुदाय तथा टोलहरूमा स्थानीय स्रोत, साधनको प्रयोगमा बालबालिकामाथि हुने हिंसा, शोषण, दूर्व्यवहारजस्ता अधिकार उल्लंघनका घटना हुन नदिन रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गर्न या त्यस्ता घटना भए गरेमा सोका विरुद्ध मुद्दा उठान गर्न, त्यस्ता घटनाविरुद्ध बहस, पैरवी गर्न तथा पीडित तथा प्रभावित बालबालिकालाई आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउन स्थानीयस्तरमा गठन भएका संरचनाहरूलाई बालसंरक्षण संयन्त्र भनिन्छ । यस्ता संयन्त्रमा स्थानीयतहमा क्रियाशील संघसंस्थाहरू, परिवार, धार्मिक संस्थाहरू,

बालबालिका तथा युवा या प्रौढहरूको समूह, बालबालिकाको संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी संयन्त्रहरू सबै यसअन्तर्गत पर्दछन् । 'बालसंरक्षण संयन्त्र' भनेको एक किसिमको प्रयत्न र प्रक्रिया हो जसले स्थानीयतहमा बालबालिकामाथि हुने शारीरिक, मनोसामाजिक तथा भावनात्मक दूर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई बचाउने कार्य गर्दछ ।

१०.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो भनेर बताउन सक्नेछन्,
- स्थानीय बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको बालअधिकार प्रवर्द्धन गर्न वा बालसंरक्षण कार्यमा के-के भूमिका हुन्छ भनेर बताउन सक्नेछन् ।

१०.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, आदि ।

१०.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीको ज्ञान र बुझाइको स्तरलाई पूर्वअवलोकन गर्नुहोस् । सहभागीको स्थानीयतहमा भएका बालसंरक्षणका संयन्त्रहरूबारे जानकारी हुनुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन-सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिइएको विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

१०.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: १० मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको स्रष्टि जगाउनयदि सम्भव भएमा विषयसँग सम्बन्धित सफलताको कथा तथा बालबालिका सहभागी भएका चित्रहरू देखाई सहभागीको ध्यान आकृष्ट गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बालबालिकाका अधिकारहरू के-के हुन् ? (१५ मिनेट)

- बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो भनी सहभागीलाई सोध्नुहोस् । उनीहरूलाई यसबारे बताउन अनुरोध गर्नुहोस् । सहभागीका विचार आएपछि अन्त्यमा सहजकर्ताको तर्फबाट यसबारे प्रस्ट पार्नुहोस् ।
- स्थानीय समुदायमा भएका बालसंरक्षण संयन्त्रहरू र तिनका कार्यबारे कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् र आवश्यकताअनुरूप सहजकर्ताले सूचनाजानकारी थप गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल (२० मिनेट)

- स्थानीयतहमा बालसंरक्षणका संयन्त्रले बालअधिकारको सम्वर्द्धन तथा संरक्षणका कस्ता कार्यहरू गर्दछन् भनी सहभागीहरूबीच छलफल चलाउनुहोस् ।
- बालसंरक्षण समितिको बालसंरक्षण तथा बालअधिकार प्रवर्द्धनका लागि हुने भूमिकाबारे बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (५ मिनेट)

'यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ?' भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो ?
- स्थानीयतहमा बालसंरक्षणको लागि बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको कस्तो भूमिका हुन्छ ?सहभागीहरूलाई आफ्ना विचारहरू बुँदागतरूपमा भन्न लगाउनुहोस् ।

अध्ययन-सामग्री

बालसंरक्षणका संयन्त्रहरू र तिनका जिम्मेवारी तथा भूमिका

बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको के हो ?

बालबालिकालाई कुनै पनि प्रकारको हेला, हिंसा तथा दूर्व्यवहार आदिबाट संरक्षित भई सुरक्षित वातावरणमा हुर्कन पाउने अधिकार छ । यी अधिकारको प्राप्तिका लागि विश्वमा विभिन्न संघसंस्था तथा सरकारी निकायहरू क्रियाशील छन् । नेपालमा पनि राष्ट्रियस्तरदेखि स्थानीय वा गाउँस्तरसम्म विभिन्न औपचारिक तथा अनौपचारिक संस्था तथा निकायहरू बालअधिकारको प्रवर्द्धन गर्न तथा बालसंरक्षणका लागि क्रियाशील भएका छन् । गाउँ, समुदाय तथा टोलहरूमा स्थानीय श्रोत, साधनको प्रयोगमा बालबालिकामाथि हुने हिंसा, शोषण, दूर्व्यवहारजस्ता अधिकार उल्लंघनका घटना हुन नदिन रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गर्न या त्यस्ता घटना भए गरेमा सोका विरुद्ध मुद्दा उठान गर्न,

त्यस्ता घटनाविरुद्ध बहस, पैरवी गर्न तथा पीडित तथा प्रभावित बालबालिकालाई आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउन स्थानीयस्तरमा गठन भएका संरचनाहरूलाई बालसंरक्षण संयन्त्र भनिन्छ । यस्ता संयन्त्रमा स्थानीयतहमा क्रियाशील संघसंस्थाहरू, परिवार, धार्मिक संस्थाहरू, बालबालिका तथा युवा या प्रौढहरूको समूह, बालबालिकाको संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी संयन्त्रहरू सबै पर्दछन् । 'बालसंरक्षण संयन्त्र भनेको एक किसिमको प्रयत्न र प्रक्रिया हो जसले स्थानीयतहमा बालबालिकामाथि हुने शारीरिक, मनोसामाजिक तथा भावनात्मक हानिहरूबाट बालबालिकालाई बचाउने कार्य गर्दछ ।'^१

यसप्रकार, स्थानीयस्तरका संयन्त्र औपचारिक तथा अनौपचारिकरूपमा निर्माण भएका हुन्छन् र स्थानीय समुदायका क्रियाशील व्यक्तिहरूको समूह जसले एकअर्काको सहकार्यमा बालसंरक्षणको उद्देश्य प्राप्तिका लागि क्रियाशील भएका हुन्छन् ।^२ स्थानीयस्तरका बालसंरक्षणका संयन्त्रहरूले बालबालिकाको संरक्षणका लागि स्थानीय समुदायलाई प्रभावकारीरूपमा परिचालन गर्न सक्दछन् र बालसंरक्षणमा यस्ता संयन्त्रहरू प्रभावकारी भएका पाइन्छन् । यसै कारणले स्थानीयतहका बालसंरक्षणका संयन्त्रहरूको निर्माण तथा परिचालनका लागि बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरू साथै सरकारी निकायहरूले प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।^३

बालसंरक्षण संयन्त्रको मुख्य उद्देश्य भनेको बालबालिकामाथि हुनसक्ने हानिबाट बचाउनको लागि रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गर्नु तथा यस्ता घटना भएमा त्यसउपर प्रतिक्रिया जनाउनु हो । यस्ता संयन्त्रले बालबालिकाको संरक्षणको वातावरण निर्माणका लागि परिवार तथा समुदायलाई सहयोग पुऱ्याएर, तिनीहरूलाई बालसंरक्षणका कार्यमा जस्तै जनचेतना अभिवृद्धि कार्य, अनुगमन, सुक्ष्म

१ Save the Children UK: A Common Responsibility: the role of community based child protection groups in protecting children from sexual abuse and exploitation

२ Eynon, A. and Lilly S.: Strengthening National Child Protection Systems in Emergencies: The Role of Community Based Child Protection Mechanisms; Page 8

३ Base on the report- Study of Community Based Child Protection Mechanisms in Uganda and Democratic Republic of Congo. Published War Child UK

अध्ययनजस्ता क्रियाकलापमा संलग्न गराएर या परिचालन गरेर गर्न सक्दछन् । स्थानीय बालसंरक्षण संयन्त्रहरूले स्थानीयस्तरमा भएका बालअधिकार विरोधी गम्भीर घटनाविरुद्ध कानून उपचारको प्रक्रिया अपनाउने तथा अत्यन्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई उद्धार गर्ने, वैकल्पिक हेरचाहको व्यवस्था गर्ने, गराउने, बालबालिकाको पुनर्स्थापनाको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने तथा परिवारबाट विछोड भएका बालबालिकालाई पुनर्मिलन आदि जस्ता क्रियाकलापमा सहभागी भएर सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् ।^४

स्थानीयतहमा रहेका बालसंरक्षण समितिहरू वास्तवमा बालबालिका तथा परिवारसँग

प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेका हुन्छन् । बालबालिकामाथि हुने वा हुन सक्ने शोषण, दूर्व्यवहार आदिका बारेमा सबैभन्दा पहिले जानकारी राख्ने समुदाय भनेको स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरू नै हुन् । अर्को शब्दमा, यी समितिहरू बालसंरक्षणका लागि सबैभन्दा अग्रस्थानमा रहेर कार्य गरिरहेका हुन्छन् । स्थानीयतहमा बालसंरक्षणका लागि बनाइने योजना तथा गतिविधिमा बालबालिका तथा परिवारको सरसल्लाह तथा सुभावमा तयार पारिन्छ र तिनै समुदायलाई बालसंरक्षणका क्रियाकलापको कार्यान्वयनमा सम्मिलित गरिन्छ । त्यसैले स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरू भनेका राष्ट्रियस्तरमा गरिने बालसंरक्षण कार्यका आधारशीला हुन् ।

नेपालमा बालसंरक्षण तथा बालअधिकार प्रवर्द्धनका लागि स्थानीय संयन्त्रहरूको गठन

बालसंरक्षण तथा बालअधिकारको प्रवर्द्धनका लागि स्थानीयस्तरमा बालबालिकासमेतको सहभागितामा वयस्कहरू सम्मिलित भई गठन हुने समूहलाई बालसंरक्षण समिति भनिन्छ । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा स्थानीयस्तरका बालसंरक्षण संयन्त्रहरूमा जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति, गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति, विद्यालययस्तरीय बालसंरक्षणसमिति आदिजस्ता निकायहरूलाई जनाउँदछ ।

यस्ता निकायको गठनप्रक्रिया तथा कार्यहरूको बारेमा बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ मा उल्लेख गरिएको छ । उक्त निर्देशिकानुसार जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमितिमा देहाय बमोजिमका पदाधिकारीहरू हुनेछन् ।

^४ Csaky , C. March 2009. "Living Without Fear: An overview of child protection systems in Colombia" Save the Children UK

जिल्ला बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति

१. जिल्ला बालकल्याण अधिकारी	संयोजक
२. जिल्ला शिक्षा कार्यालयको अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
३. जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयको अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
४. जिल्लाविकास समितिको पदाधिकारी वा अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
५. जिल्ला बालन्याय समन्वय समितिका सदस्य सचिव वा जिल्ला अदालको अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
६. बालअधिकारकर्मी वा नागरिक समाजको प्रतिनिधि	सदस्य
७. पत्रकार महासंघअन्तर्गत जिल्लातहको प्रतिनिधि	सदस्य
८. बालक्लब जिल्ला सञ्जालको प्रतिनिधि	सदस्य
९. जिल्ला बालकल्याण समितिको अधिकृत	सदस्य-सचिव

बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ अनुसार गाउँ/नगर बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमितिमा देहाय बमोजिमका पदाधिकारी रहने व्यवस्था गरेको छः

१. गाविस/नगरपालिकाको प्रतिनिधि	सदस्य
२. शिक्षक	सदस्य
३. महिला स्वास्थ्य कार्यकर्ता	सदस्य
४. महिला कार्यकर्ता	सदस्य
५. बालअधिकारकर्मी/नागरिक समाजका प्रतिनिधि	सदस्य
६. बालक्लबका प्रतिनिधि	सदस्य
७. आदिवासी, जनाजाति, मधेसी, अल्पसंख्यक, दलित तथा पिछपडएका वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी तीन जना	सदस्य

(माथिका सदस्यहरूमध्येबाट एकजना संयोजक चयन गरिनेछ ।)

माथि उल्लिखित ढाँचा बालअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ ले उल्लेख गरेपनि जिल्ला, नगर तथा गाउँस्तरमा उक्त समितिहरूको गठन गर्दा नेपाल प्रहरी तथा बालबालिका सेवा केन्द्रका प्रतिनिधि तथा सामुदायिक प्रहरीलाई पनि समितिमा राख्ने गरेको पाइन्छ ।^५

बालअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ अनुसार विद्यालयस्तरीय बाल संरक्षणसमितिमा देहाय बमोजिमका पदाधिकारीहरू रहने व्यवस्था गरेको पाइन्छः

५ बालसंरक्षण हातेपुस्तिका; पृष्ठ १८; प्रकाशकः केन्द्रीय बाल कल्याण समिति र सिविस नेपाल

१. प्रधानाध्यापक वा निजले तोकेका शिक्षक	संयोजक
२. बालकलबका प्रतिनिधि दुई (बालक र बालिका)जना	सदस्य
३. शिक्षकहरूले आफूमध्येबाट चुनी पठाएको प्रतिनिधि एक जना (उपलब्ध भएसम्म महिला शिक्षक अनिवार्य)	सदस्य
४. अभिभावकमध्येबाट PTA/SMC ले तोकेको एकजना अभिभावक	सदस्य
५. बालअधिकारकर्मी/नागरिक समाजका प्रतिनिधि एकजना	सदस्य
६. विद्यालय व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधि एकजना	सदस्य

स्थानीयतहमा गठन भएको बाल संरक्षण समितिले गर्ने कार्यहरू^६

स्थानीयतहमा गठन भएका बालसंरक्षण समितिले बालबालिकाको सर्वोत्तम हित तथा बालसंरक्षणका लागि निम्न कार्यहरू गर्न सक्दछन् :

- १. बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान** : स्थानीयस्तरमा बालसंरक्षणका सवालहरू के-के हुन् भनी पहिचान गर्नु बालसंरक्षण समितिको महत्त्वपूर्ण कार्य हो । किनकि बालसंरक्षण सवालहरूको पहिचान गरेपछि मात्रै स्थानीयतहमा हुने बालअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको कारण, असर तथा त्यस्ता विकृतिहरूबाट बालबालिकालाई कसरी बचाउन सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा योजनाको निर्माण गर्न तथा विभिन्न क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन गर्न ढोका खुल्दछ ।
- २. रोकथाम तथा चेतनामूलक कार्यक्रम** : स्थानीयस्तरमा बालअधिकार र बालसंरक्षणसम्बन्धी जनचेतना बढाउनका लागि विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।
- ३. नीतिगत पैरवीका कार्यक्रमहरू** : स्थानीय तथा राष्ट्रिय नीतिहरूमा बालबालिकाको हकअधिकार सुरक्षित गर्न तथा राज्यको जिम्मेवारी प्रवर्द्धन गर्नका लागि एकल वा सामूहिकरूपमा बालसंरक्षण समितिहरूले विभिन्न नीतिगत पैरवीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सक्दछन् । जस्तै: सार्वजनिक सुनुवाइ, ज्ञापनपत्र बुझाउने, हस्ताक्षर सङ्कलन अभियान, आदि ।
- ४. सेवामूलक कार्यक्रमहरू** : बालसंरक्षणका लागि तथा बालअधिकार परिपूर्ति गर्न स्थानीय प्रयास तथा सहयोगमा सेवामूलक कार्यहरू जस्तै खोप अभियान, स्वास्थ्य शिविर, विद्यालय भर्ना अभियान, छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने, अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम, जोखिममा परेका बालबालिकाको उद्धारजस्ता कार्यहरू गर्न सक्दछन् ।
- ५. उजुरी सुनुवाइ तथा सिफारिस कार्य** : बालसंरक्षण समितिको प्रमुख काममध्ये अर्को काम भनेको उजुरी सुनुवाइ तथा सिफारिस गर्ने कार्य पनि हो । बालबालिकामा परिरहेको समस्याहरू, बालअधिकार हननका घटनाहरू या बालबालिकामाथि हुने दूर्व्यवहार, शोषण भएमा त्यसको उजुरी गर्ने व्यवस्था गर्ने र त्यसको उपयुक्त सुनुवाइ गर्ने कार्य पनि बालसंरक्षण समितिको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछ । यस कार्यका लागि विभिन्न स्थानमा उजुरी पेटिका राख्ने, बालबालिकाले भोगेको समस्याहरूको बारेमा उजुरी गर्ने सहज वातावरण निर्माण गर्ने कार्यहरू पनि गर्नुपर्दछ । स्थानीयस्तरमा कुनै उजुरी उपर सुनुवाइ गर्ने, सामुदायिक मध्यस्थताको भूमिका निर्वाह गर्ने र स्थानीयतहमा सुनुवाइ गर्न नसकिने विषयवस्तु भएमा आफूभन्दा माथिको निकायमा पठाउने आदिजस्ता कार्यहरू पनि गर्नुपर्दछ ।
- ६. पुर्नस्थापनासम्बन्धी कार्य** : यसअन्तर्गत संयन्त्रले हिंसा, दूर्व्यवहारमा परेका बालबालिकाको उद्धार तथा बालबालिकाको उचित पुनर्स्थापनाको सहयोग गर्न तथा पारिवारिक मिलनका लागि कार्यहरू गर्न सक्दछ । यसरी परिवारमा पुनर्मिलन भएका बालबालिका आफ्ना परिवारमा दिगोरूपमा बस्ने वातावरण बनाउन परिवारको लागि सीपविकास तथा अन्य आयआर्जनका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

६. बालसंरक्षण हातेपुस्तिका; केन्द्रीय बालकल्याण समिति र सिविस नेपालद्वारा प्रकाशित पुस्तकमा आधारित

सत्र ११ : बालबालबालिकामाथि हुने दूर्यवहारको रोकथाम गर्न बालबालिकाको भूमिका

१ घण्टा ३० मिनेट

११.१. सत्रको परिचय

यो सत्रको लक्ष्य बालबालिका बालबालिकालाई आफ्नो समुदायमा रहेका संरक्षणका सवालहरूको पहिचान गरी उक्त सवालहरूको रोकथाम गर्न बालबालिकाले के गर्न सक्दछन् भन्नेबारे विस्तृत छलफल चलाउनु हो । यो सत्रमा बालबालिकाले आफ्नो समुदायमा रहेका बालसंरक्षणसम्बन्धी समस्याहरूको न्यूनीकरण के-कसरी गर्न सक्दछन् र बालबालिका/बालबालिकाले के-कस्तो भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् भन्नेबारे विस्तृतमा छलफल गर्ने अवसर पाउनेछन् ।

११.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- बालबालिका तथा बालबालिका सदस्यहरूले आफ्नो संरक्षणमा कस्तो भूमिका रहन्छ भन्ने बताउन ।
- वातावरणअनुसारको आवश्यक जीवन उपयोगी सीपहरूको प्रयोग गरी दूर्यवहार तथा हिंसा न्यूनीकरण गर्न ।
- आफूमाथि आईपर्न सक्ने सम्भावित जोखिम न्यूनीकरण र दूर्यवहार तथा हिंसामा परेका साथीसङ्गीहरूलाई सहयोग प्रदान गर्न निश्चित संयन्त्रका विकास गर्न सघाउन ।

११.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, फिलप चार्ट पेपर

सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया :

क्रियाकलाप १ : बालबालिकाले गर्ने संरक्षणका प्रयासको समिक्षा(४५ मिनेट)

- तल दिइएको नलिरामको अवस्था पढेर सुनाउनुहोस् ।

नलिरामको बदलादो अवस्था

तपाईंको कक्षामा नै पढ्ने नलिराम आजकल धेरै चिन्तित देखिन्छन् । उनको पढाइमा पनि त्यति ध्यान छैन । उनले आफूलाई के भएको छ वा आफ्नो समस्या के छ त्यो पनि कसैलाई भनेका छैनन् । विद्यालयको खेलकुदसम्बन्धी अत्यन्तै सक्रिय विद्यार्थीका रूपमा चिनिएका नलिराम अघेल खेलकुदमा भाग लिन समेत हिचकिचाउँछन् ।

- अब निम्नानुसारको प्रश्न राखी छलफल अगाडि बढाउनुहोस् ।
 - नलिरामलाई के भएको हुनसक्दछ ?
 - तपाईंहरूले यस्तो अवस्थामा के-कसरी सहयोग गर्न सक्नुहुन्छ वा यस्तो खालको परिस्थितिमा कस्तो सहयोग गर्ने गर्नुभएको छ ?
- सहभागीलाई पालैपाले आफ्ना विचार राख्ने मौका दिनुहोस् ।
- सबै सहभागीले भनेका कुरा बुँदागतरूपमा टिप्पै जानुहोस् । टिपेका कुराहरूलाई मुखले दोहोर्‍याउँदै पनि जानुहोस् ।
- यो सूचीलाई बालसंरक्षणका सन्दर्भमा कुन कार्यहरू प्रवर्द्धनात्मक र कुन कुन सम्बोधनात्मक हुन् छलफल गर्दै जानुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : बालसंरक्षणमा बालबालिका तथा बालक्लब सदस्यहरूको भूमिकाबारे प्रस्तुतिकरण र छलफल (४५ मिनेट)

- सहभागीलाई सँगसँगै बसेकाबीच तीनतीन जनाको समूह (गुनगुने समूह) तयार गर्नुहोस् र निम्न प्रश्नमाथि समूहमा छलफल गरी कापीमा टिप्न लगाउनुहोस् (प्रश्नलाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेखेर सबै सहभागीले देखेगरी टाँस्न वा बोर्डमा लेख्न सकिन्छ, यसले सहभागीबीच छलफल गर्न सहयोग गर्दछ) ।
 - बालबालिकाको संरक्षणका लागि बालबालिका वा बालक्लबका सदस्यहरूले के गर्न सक्छन् ? प्रत्येकको ३/३ वटा बुँदा लेख्नुहोस् ।
- सबै समूहलाई आ-आफ्ना बुँदाहरू एक एकवटा भन्न लगाउनुहोस् (बुँदाहरू यदि दोहोरिएमा अर्को बुँदा भन्न र बुँदाहरू बाँकी रहेमा सबै समूहको पालो सकिएपछि भन्न सकिने नियम बनाउनुहोस्) । र, सहभागीबाट आएका बुँदाहरूलाई ह्वाइटबोर्ड वा न्यूजप्रिन्ट पेपरमा बुझिनेगरी टिप्नुहोस् ।
- त्यसपछि निम्न जानकारीका आधारमा आवश्यकतानुसार टिपिएका बुँदाहरूमाथि छलफल वा अन्य बुँदाहरू थप गर्नुहोस् ।
- अध्ययन सामग्रीमा दिइएका जानकारीका आधारमा बालक्लब सदस्य र बालबालिकाको भूमिकाबारे विस्तृतमा छलफल गर्नुहोस् ।
- अन्त्यमा सबै सहभागीलाई उनीहरूको सक्रियताका लागि धन्यवाद दिनुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

बालबालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसाको रोकथाम गर्न बालबालिका तथा बालबालिका सदस्यको भूमिका

बालसंरक्षणमा बालबालिका स्वयम् एक सक्रिय सरोकारवाला हुन् । बालसंरक्षणले बालबालिकालाई अरुले गरिदिने व्यवहारगत सुरक्षा तथा सहयोग मात्र नभई, बालबालिकाले दूर्यवहार तथा हिंसाबाट बच्नका लागि गर्ने अभ्यास वा दूर्यवहार तथा हिंसाविरुद्धका कार्य प्रतिकारात्मक (Responding) व्यवहारलाई समेत जनाउँदछ । यस अर्थमा बालबालिकाले हिंसाको रोकथाम गर्न र दूर्यवहार तथा हिंसामा परेको खण्डमा त्यस परिस्थितिमा देखाउनुपर्ने उमेरगत व्यवहारलाई समेत बालसंरक्षणको महत्वपूर्ण पाटोका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसैले व्यक्तिगत तवरबाट हेर्दा, बालबालिकामा हुनुपर्ने उमेर सुहाउँदो जीवन उपयोगी सीपहरू, कस्ता व्यवहारहरू उचित हुन्, कस्ता व्यवहारहरू दूर्यवहार तथा हिंसा हुन् भन्ने ज्ञान, यदि कसैले गरेको व्यवहार मनपरेन भने 'नाइँ' कसरी भन्ने र यस्ता परिस्थितिमा कसलाई खबर गर्ने लगायतका ज्ञान हुनुपर्ने हुन्छ । यदि बालबालिकामा सचेतना तथा जोखिमहरूबारे ज्ञान र रोकथाम तथा तिनलाई सम्बोधन गर्ने सीप भएका खण्डमा संरक्षणका सवालहरूको पहिचान गर्न र उपयुक्त रणनीतिहरूको चयन गर्न उनीहरू राम्रोसँग तयार हुन सक्दछन् ।

बालसंरक्षणमा बालबालिकाको भूमिका:

- आफ्नो समुदायमा बालबालिकामाथि हुने गरेका दूर्यवहार तथा हिंसाको अवस्था पहिचान गर्ने ।
- आफू र आफ्ना साथीसङ्गीहरूमाथि हुनसक्ने सम्भाव्य दूर्यवहार तथा हिंसाको जोखिमहरू के-कस्ता छन् भन्नेबारे विश्लेषण गर्ने । कुन समूह बढी जोखिममा छ ? कारणहरू के-कस्ता छन् ? त्यसले के-कस्तो प्रभाव पारेको छ ? लगायतका विषयमा नियमितरूपमा छलफल तथा विश्लेषण गर्ने ।
- आफ्नो समुदाय तथा विद्यालयका बालबालिकाले आफूलाई परेको समस्या निर्धक्क भन्न सक्ने वातावरण बनाउन रणनीतिगत रूपबाट नै सबै बालबालिकासम्म सूचना तथा पहुँच निर्माण गर्ने ।
- आवश्यकताअनुसार विश्वासिला वयस्कको सहयोग लिई रोकथाम तथा सम्बोधनका रणनीतिको पहिचान तथा निर्माण गर्ने ।
- बालसंरक्षणबारे चेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा समुदायमा क्रियाशील संस्था एवम् निकायसँग मिलेर कार्य गर्ने, गराउने ।

आफ्नो संरक्षणका लागि बालबालिका के गर्न सक्दछन् ?

- आफूलाई कसैले गरेको व्यवहार मन नपरे तुरुन्त "नाई वा मलाई तपाईंको यो वा त्यो व्यवहार मन परेन" भन्ने । सुरूको अवस्थामा नै "नाई" भन्दा कतिपय दूर्व्यवहार तथा हिंसालाई तत्कालै दुरूत्साहन गर्न सकिन्छ । साथै, बालबालिकाको पनि आफूलाई मन नपरेको कुरालाई नकार्न सक्ने गुणको विकास हुन्छ ।
- आफूमाथि भएको दूर्व्यवहार तथा हिंसालाई साथी-सहयोग संयन्त्र वा विश्वासिलो वयस्कलाई बताउने ।
- आफू पनि दूर्व्यवहार तथा हिंसामा नगर्ने र कुनै पनि हालतमा दूर्व्यवहार तथा हिंसा नसहने बानीको विकास गर्ने ।
- आफ्नो साथीहरूलाई कुनै दूर्व्यवहार तथा हिंसा भएको थाहा पाएमा तुरुन्त सहयोगका लागि आफ्नो भूमिकाको पहिचान गरी साथीको सहयोगका लागि तत्पर हुने ।
- कतिपय समयमा बालबालिकालाई नैतिक सहयोगको मात्र आवश्यकता परेको हुनसक्दछ, त्यस्तो बेला आफ्नो साथीहरूले देखाएको समानुभूति मात्र पनि प्रर्याप्त हुन सक्दछ भने कुनै अवस्थामा अरूको सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा बाह्य सहयोगका लागि कसलाई भन्नेबारे पीडित बालबालिकासँग छलफल गरी योजना बनाउन सकिन्छ ।

सत्र १२ : विपद् तथा आपतकालीन अवस्थामा बालसंरक्षणको पूर्व-तयारी

४५ मिनेट

१२.१. सत्रको परिचय:

विपद् एवम् आपतकालीन अवस्थामा धेरै व्यक्तिहरू प्रभावित हुने गर्दछन् । विशेषतः महिला तथा बालबालिका यस खाले अवस्थामा संरक्षणको जोखिममा हुने गरेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन् । यसर्थ बालसंरक्षणको सवाल विपद् तथा आकस्मिक अवस्थामा अझ महत्वपूर्ण हुन्छ ।

१२.२. अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- विपद् तथा आपतकालीन अवस्था भनेको के हो ? यसबारे भन्न सक्नेछन् ।
- विपद् तथा आपतकालीन अवस्थामा बालबालिकाको संरक्षणको महत्व थाहा पाई समुदायमा यसको तयारी गर्न सक्नेछन् ।

१२.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, मास्किङ्ग टेप आदि ।

१२.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया:

क्रियाकलाप १: परिचयात्मक छलफल (१० मिनेट)

- सुस्मा 'विपद् एवम् आपतकालीन अवस्था भनेको के हो ? के-कस्ता कारणले विपद् आइपर्छन् ? भनी सहभागीलाई सोध्नुहोस् ।
- सहभागीहरूबाट आएका जवाफलाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा बुँदागतरूपमा टिप्नुहोस् ।
- आवश्यकताअनुसार विपद् तथा आकस्मिक अवस्थाबारे सहभागीलाई जानकारी दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूहगत छलफल (३० मिनेट)

- सँगसँगै बसेका सहभागीलाई तीन-तीन जनाको समूह (गुनगुने समूह) तयार गर्नुहोस् ।
- विपद् एवम् आपत्कालीन अवस्थामा बालबालिकालाई के-कस्तो संरक्षणको आवश्यकता पर्दछ ? भनी यस प्रश्नगरी त्यसबारे समूहमा छलफल गरी कापीमा टिप्न लगाउनुहोस् । (प्रश्नलाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेखेर सबै सहभागीले देख्नेगरी टाँस वा बोर्डमा लेख्न सकिन्छ, यसले सहभागीबीच छलफल गर्न सहयोग गर्दछ) ।
- सबै समूहलाई आ-आफ्ना बुँदाहरू एक एकवटा भन्न लगाउनुहोस् (यदि दोहोरिएमा अर्को बुँदा भन्न र अन्त्यमा केही बुँदाहरू बाँकी रहेमा सबैको पालो सकिएपछि भन्न सकिनेछ) ।
- र, सहभागीबाट आएका बुँदाहरूलाई ट्वाइटबोर्ड वा न्यूजप्रिन्ट पेपरमा बुझिनेगरी टिप्नुहोस् वा सहभागीमध्ये कसैलाई टिप्न लगाउनुहोस् ।
- र, आवश्यकतानुसार अध्ययन सामग्रीको सहयोगमा अन्य बुँदाहरू थप गर्दै छलफल गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (५ मिनेट)

- विपद् एवम् आपत्कालीन अवस्थामा बालसंरक्षणबारे किन सचेत हुनुपर्दछ भनेर सोध्नुहोस् ।
- सहभागीबाट आएका कुरालाई संक्षेपीकरण गर्दै, धन्यवाद दिई सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

सम्भावित जोखिम न्यूनीकरणका लागि पूर्व-तयारी (बालबालिकाको सन्दर्भमा)

सम्भावित जोखिम र पूर्व-तयारी

कुनै पनि व्यक्ति दूर्यवहार तथा हिंसाको जोखिमबाट मुक्त हुँदैनन् । दूर्यवहार तथा हिंसा जसलाई पनि हुनसक्ने भएकाले निश्चित कार्यक्रमहरू विशेष समूहलाई केन्द्रित गरेतापनि पूर्व-तयारी भने सबै बालबालिकालाई ध्यानमा राखी तयार पार्नुपर्ने हुन्छ । दूर्यवहार तथा हिंसाको सवालमा पूर्व-तयारीले बालबालिकामा सुरक्षित बानीको अभ्यास गर्न प्रेरित गर्दछ ।

सामान्यरूपमा बालबालिकामाथि हुने दूर्यवहार तथा हिंसा न्यूनीकरणको पूर्व-तयारी गर्दा दुईवटा अवस्थाहरूलाई मध्यनजर गर्नुपर्ने हुन्छ :

१. सामान्य अवस्था, र
२. आकस्मिक अवस्था (प्राकृतिक विपद् वा सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था)

१. सामान्य अवस्था

सामान्य अवस्था भन्नाले सामान्यरूपमा सामाजिक गतिविधिहरू चलेको समाजको अवस्थालाई जनाउँदछ । यस्तो अवस्थामा कतिपय सामाजिक व्यवहार तथा आचरणहरू अनुमान गर्न सकिने किसिमबाट अगाडि बढिरहेका हुन्छन् । त्यसैगरी बालबालिकामाथि हुनसक्ने दूर्यवहार तथा हिंसाको जोखिम पनि केही हदसम्म विश्लेषण गर्न सकिने हुन्छ । सामान्य अवस्थामा हुनसक्ने दूर्यवहार तथा हिंसाहरूको विश्लेषण गरी त्यसको न्यूनीकरणका लागि अपनाउनु पर्ने व्यक्तिगत तथा संस्थागत सावधानीहरू नै सामान्य अवस्थामा बालसंरक्षणका लागि पूर्व-तयारी हो ।

सामान्य अवस्थामा पूर्व-तयारीका चरणहरू

- क. बालसंरक्षणका सवालहरूको पहिचान गर्ने ।
- ख. बालसंरक्षणका जोखिमका कारणहरू पहिचान गर्ने ।
- ग. कसले वा कसका कारण बालसंरक्षणका जोखिमहरू भइरहेका छन्, विश्लेषण गर्ने ।
- घ. समस्या न्यूनीकरणमा तत्कालीन, मध्यकालीन, र दीर्घकालीन उपायहरू के-के हुनसक्दछन् भनी छलफल गरी समाधानका उपायहरू पहिचान गर्ने ।
- ङ. पहिचान गरिएका रणनीतिहरूको कार्यान्वयनका लागि संयन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

बालबालिकालाई कस्तो अवस्थाहरू जोखिमयुक्त हुन् र यस्ता अवस्थामा कस्ता व्यवहारहरू देखाउने भन्नेबारे जीवन उपयोगी सीपहरू सिकाउनुपर्दछ । बालबालिकामाथि कुनै दूर्यवहार तथा हिंसा भएको खण्डमा के गर्ने र कस्तो सहयोगको प्रक्रिया (संरचना) रहने भन्नेबारे स्पष्टता भएको पूर्व-तयारी आवश्यकता पर्दछ ।

२. आकस्मिक अवस्था

प्राकृतिक वा मानवसिर्जित विपत्त जहाँ तत्कालै सहयोगको आवश्यकता रहेको हुन्छ र सेवाप्रदायकहरूको सेवा पर्याप्त नभएको नहुन

सकदछ । आकस्मिक अवस्थामा समुदायमा रहेका संरक्षणका संयन्त्र तथा संरचनाहरू प्रभावित भएको हुन्छन् र बालबालिका थप जोखिममा पर्ने सम्भावना बढ्दछ । सामान्य अवस्थामा स्थापित संयन्त्रहरू जस्तै: गाउँ बालसंरक्षण समितिका सदस्यहरू पनि आफ्नै विपद् व्यवस्थापनमा सक्रिय हुनुपर्ने हुनसकदछ भने विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था/अस्पतालहरू पनि आपतकालीन अवस्थामा चल्न नसक्ने गरी असर पर्नसक्ने हुन्छ । जुन बेला बालबालिकाका लागि संरक्षणको बढी आवश्यकता पर्दछ । त्यही बेला सामाजिक तथा राज्यका समुदायस्तरका संयन्त्रहरू कमजोर हुने भएकाले बालसंरक्षणका लागि पूर्व-तयारी अति आवश्यक रहन्छ । अर्को पाटोमा बालबालिकाले नियमित गर्ने क्रियाकलाप गर्न नमिल्ने, आफ्नो घर छाडेर अन्यत्र बस्नुपर्ने, विद्यालय बन्द भएपछि व्यस्ततामा कमी हुने हुनाले मनोसामाजिक समस्या पनि देखिन सक्दछ ।

प्राकृतिक प्रकोप (Natural disaster): स्थानीय निकायको क्षमताले सम्बोधन गर्न नसक्ने र सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा असर पार्ने गरी प्राकृतिक हानिको अवस्था हो । (IASC)

जटिल किसिमको प्रकोप (Complex Emergency): मानवीय संकट जहाँ द्वन्द्वका कारण सेवा प्रदायक निकायको सेवा प्रदान गर्न नसक्नेगरी कमजोर भएका हुन्छन् र बाह्य सहयोगको आवश्यकता परेको हुन्छ, त्यतिबेला एकभन्दा बढी निकायको क्षेत्राधिकारको आवश्यकता पर्दछ । (IASC)

दीर्घ (लामो समय) आकस्मिकता: केही वर्षसम्म रहेको प्राकृतिक तथा मानवसिर्जित विपद्को अवस्था जहाँ यस्ता परिस्थितिहरू तीव्ररूपमा दूर्व्यवहार तथा हिंसाका कारण प्राकृतिक प्रकोप (Complex emergencies) का रूपमा विकास हुन सक्दछन् । (IASC)

आपतकालीन अवस्थामा बालसंरक्षण किन ?

विस्थापन, परिवार तथा सामाजिक संरचना टुक्रनु, हिंसा, र सामाजिक सहयोगको पहुँचमा कमीका कारण संवेदनशील खालका बालसंरक्षणका सवालहरू जोखिमहरू देखिन सक्छन्, जसमा :

- बालबालिका बाबुआमा विहीन हुने (दुहुरो), विस्थापितमा पर्ने वा परिवारसँग बिछोडिनुपर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वमा भर्ना हुन बाध्य हुनुपर्ने, यौनहिंसा, यौनशोषण वा बालबेचबिखन पर्नसक्ने सम्भावना हुने, आदि ।

आपतकालीन अवस्थामा बालबालिकालाई कस्तो असर गर्छ त ?

- दूर्व्यवहार तथा हिंससँग नजिक हुन्छ
- शोषण
- मृत्यु

- आवश्यकता पुर्ति नहुनु- विकास अवरोध
- सम्बन्धहरू बिग्रने
- मनोसामाजिक समस्याहरू
- अधिकारको हनन ।

आकस्मिक अवस्थामा अधिक मात्रामा देखिन सक्ने बालसंरक्षणका सवालहरू

- पारिवारिक बिछोड
- शोषण तथा लैङ्गिक हिंसा
- बालश्रम/बालबेचबिखन
- मनोसामाजिक तनाव वा मानसिक समस्या
- सशस्त्र द्वन्द्वमा सामेल हुन सशस्त्र फौजमा भर्ना हुनुपर्ने
- शारीरिक हानि

आकस्मिक अवस्थाको व्यवस्थापनको चेकलिस्ट

- विपद् व्यवस्थापन योजना तयार पार्ने । (आपतकालीन अवस्थामा कसले के गर्ने)
- अन्य प्रत्यक्षरूपमा सरोकार राख्ने निकायसँग समन्वय गर्ने । सम्भव भए लिखित सहमति पत्र तयार पार्ने ।
- समुदायस्तरमा आपतकालीन अवस्थामा आईपर्ने स्वास्थ्य समस्या र बालसंरक्षण समस्याबारे तालिम लिने/दिने ।
- विपद् व्यवस्थापन योजनालाई सुधार गर्न बेलाबखत अभ्यासहरू गरिरहने ।
- सम्भावित जोखिमलाई मध्यनजर गर्दै आपतकालीन अवस्थामा परिवार कसरी सञ्चार गर्ने योजना तयार पार्ने ।
- महत्वपूर्ण कागजातहरूको संरक्षणको योजना बनाउने ।

पूर्व-तयारीमा ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

- दूर्यवहार तथा हिंसा जो कोहीलाई पनि हुनसक्दछ । तर विशेष परिस्थितिमा रहेका बालबालिकालाई दूर्यवहार तथा हिंसाको जोखिम बढी हुन्छ । (कसैले पनि दूर्यवहार तथा हिंसा प्रतिरोधात्मक सुई लगाएको हुँदैन ।)
- सामान्य अवस्थामा पनि बालबालिका बढी नै बालसंरक्षणको जोखिममा रहने हुनाले बालबालिकालाई बालबालिकालाई बालसंरक्षण कार्यमा प्राथमिकता दिइन्छ नै । तथापि आपतकालीन अवस्थाको पूर्व-तयारीमा समग्र बालबालिकालाई केन्द्रमा राख्नुपर्दछ ।
- आपतकालीन अवस्थामा आवश्यक सहयोग सामग्रीहरूको व्यवस्था गरेर राख्नुपर्दछ ।
- बालसंरक्षणमा स्वास्थ्य संस्था/स्वास्थ्यकर्मीले सबै जिम्मेवारी लिने नभई, यससम्बन्धी सहयोगी निकायहरूसँग कसरी सहकार्य गर्न सकिन्छ, यकीन गर्ने ।
- आफ्नो निकायबाट सम्पादन गरिने सेवाका क्रममा हुनसक्ने दूर्यवहार तथा हिंसा कम गर्न :
 - बालसंरक्षण आचार-संहिता तयार गर्ने,
 - हिंसा प्रभावित बालबालिकासँग सञ्चारको सीप विकास गर्ने, र
 - भेदभावरहित वातावरण तथा बालमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- पूर्व-तयारी गर्ने क्रममा सम्भव भएसम्म समुदायलाई परिचालन गर्ने, परिचालन गर्न नसकिने/नपर्ने पक्षमा पनि समुदायलाई सूचना दिने ।

सत्र १३ : आकस्मिक अवस्थामा साथी शिक्षा वा साथी-सहयोग (जोखिमयुक्त परिस्थितिमा आफूलाई कसरी बचाउने मन्ने लगायत)

६० मिनेट

१३.१. सत्रको परिचय

आकस्मिक अवस्था वा जोखिमयुक्त परिस्थितिमा पहिले आफैँ बच्ने र साथी-शिक्षा वा साथी-सहयोग ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । यसर्थ जोखिमयुक्त अवस्थामा बच्ने उपायहरू वा के-कस्ता सावधानीहरू अपनाउने भन्नेबारे बालबालिका सदस्यहरूबीच छलफल गर्न यस सत्र राखिएको हो ।

१.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न कुरा/पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- जोखिमयुक्त अवस्थामा आइपर्ने समस्याहरूको पहिचान गर्न ।
- जोखिमयुक्त अवस्थामा अपनाउनुपर्ने व्यक्तिगत तथा सामुहिक सावधानीहरूबारे बताउन ।

१३.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर

१३.४. सत्र सञ्चालन प्रक्रिया :

क्रियाकलाप १: विषयवस्तुबारे जानकारी (१५ मिनेट)

- जोखिमयुक्त अवस्थामा बालबालिकामाथि के-कस्ता समस्याहरू आउन सक्दछन् ? भनी सोध्नुहोस् ।
- सहभागीबाट आएका विचारलाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा बुँदागतरूपमा टिप्नुहोस् ।
- जोखिमयुक्त परिस्थिति वा आकस्मिक अवस्थामा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरूबारे सहभागीलाई जानकारी दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: विषयवस्तुबारे छलफल (३५ मिनेट)

- सहभागी बालबालिकालाई आफू रहेबसेको स्थान परिवर्तन नहुनेगरी बराबर सङ्ख्यामा दुई भागमा बाँड्नुहोस् ।
- अब, प्रत्येक समूहलाई "जोखिमयुक्त अवस्थामा बालबालिकाले आफूलाई कसरी जोगाउने ?" र, अर्को समूहका प्रत्येक

व्यक्तिलाई “जोखिमयुक्त परिस्थितिमा साथीलाई कसरी जोगाउने वा सहयोग गर्ने?” भनी प्रश्नको बुँदागत उत्तर आ-आफ्नो कापीमा टिप्न लगाउनुहोस् ।

- अब दुवै समूहहरूका सदस्यहरूलाई आ-आफ्ना समूहका जोडी साथीबीच छलफल गरी साभ्रा बुँदाहरू तयार गर्न भन्नुहोस् ।
- यसपछि ती आ-आफ्ना समूहका जोडीजोडी भई तयार गरिएका बुँदाहरूलाई लिई चार चारजनाको समूहमा छलफल गर्न भन्नुहोस् । र, समूहबाट आएका बुँदाहरूलाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा बुँदागतरूपमा टिपोट गर्न लगाउनुहोस् ।
- प्रत्येक समूहको नेतालाई क्रमैसँग समूह-कार्य प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् र सबै सहभागीमाभ प्रत्येक प्रस्तुतिबारे छलफल गर्नुहोस् ।
- सहजकर्ताले यदि कुनै बुँदामाथि छलफल गर्न आवश्यक ठानेमा त्यसो गर्नुहोस् र सबै सहभागीहरूलाई उनीहरूका विचारका लागि धन्यवाद दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन तथा सारसंक्षेप (१० मिनेट)

- “जोखिमयुक्त परिस्थितिबाट विभिन्न व्यक्तिमा मनोसामाजिक समस्या उत्पन्न हुन सक्दछ ।” भन्दै विभिन्न तहमा गरिने मनोसामाजिक सहयोगबारे जानकारी दिई सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

आकस्मिक अवस्थामा साथी-शिक्षा वा साथी-सहयोग (जोखिमयुक्त परिस्थितिमा आफूलाई कसरी बचाउने त?)

आकस्मिक अवस्था वा जोखिमयुक्त परिस्थितिमा साथी-शिक्षा वा साथी-सहयोग ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । यस्तो अवस्थामा आफैँ बच्ने कुरालाई पहिलो प्राथमिकता दिई होशियारी अपनाउनुपर्दछ । साथै, आफूजस्तै साथीहरूलाई पनि बचाउनका लागि एकआपसको सहयोग बढाई आवश्यक पहल गर्न सकिन्छ । कुनै पनि जोखिम परिस्थितिमा जो कोही भएको अवस्थामा समस्या समाधान गर्ने उपायहरू तत्कालै आउन सक्दैन । यसर्थ जोखिमयुक्त अवस्थाबारे समयमा नै छलफल गर्ने र त्यसबाट बच्ने उपायहरू वा के-कस्ता सावधानीहरू अपनाउने भन्नेबारे बालबालिका सदस्यहरूबीच अगाडिदेखि नै छलफल हुनुपर्दछ । यसले एकातिर सबै सदस्य बालबालिकाबीच एउटै बुझाइ एवम् समझदारी कायम गर्न र एकआपसका विचारबाट थुप्रै विकल्पहरू पहिल्याउन सकिन्छ ।

आकस्मिक अवस्था वा जोखिमपूर्ण परिस्थितिमा ध्यान दिनु पर्ने पक्षहरू

- दूर्व्यवहार तथा हिंसा जो कोहीलाई पनि हुनसक्दछ । तर विशेष परिस्थितिमा रहेका बालबालिका दूर्व्यवहार तथा हिंसाबाट बढी जोखिममा हुन्छन् । (कसैले पनि दूर्व्यवहार तथा हिंसाको प्रतिरोधात्मक सुई लगाएको हुँदैन) ।
- सामान्य अवस्थामा बढी जोखिममा रहेका बालबालिकालाई प्राथमिकता दिइएता पनि आपतकालीन अवस्थाको पूर्व-तयारीमा समग्र बालबालिकालाई केन्द्रमा राख्नुपर्दछ ।
- आपतकालीन अवस्थामा आवश्यक सहयोग सामग्रीहरूको व्यवस्था गरेर राख्नुपर्दछ ।
- पूर्व-तयारी गर्ने क्रममा सम्भव भएसम्म समुदायलाई परिचालन गर्ने, परिचालन गर्न नसकिने/नपर्ने पक्षमा पनि समुदायलाई सूचना दिने ।

आपनो संरक्षणका लागि बालबालिका के गर्न सक्दछन् ?

- पहिचान भएका जोखिमहरूको नजिक पर्ने खालका व्यवहार नगर्ने, सँधै सचेत भइरहने ।
- आफूलाई कसैले गरेको व्यवहार मन नपरे तुरुन्त "नाई वा मलाई तपाईंको यो वा त्यो व्यवहार मनपरेन" भन्ने । सुरूको अवस्थामा नै "नाई" भन्दा कतिपय दूर्यवहार तथा हिंसालाई रोक्न सकिन्छ । साथै, बालबालिकाको पनि आफूलाई मन नपरेको कुरालाई नर्कान सक्ने गुणको विकास हुन्छ ।
- आफूमाथि भएको दूर्यवहार तथा हिंसालाई साथी-सहयोग संयन्त्र वा विश्वासिलो वयस्कलाई बताउने ।
- आफू पनि दूर्यवहार तथा हिंसा नगर्ने र दूर्यवहार तथा हिंसा नसहने बानीको विकास गर्ने ।

आपनो साथीहरूलाई कुनै दूर्यवहार तथा हिंसा भएको थाहा पाए तुरुन्त सहयोगका लागि आफ्नो भूमिकाको पहिचान गरी साथीको सहयोगका लागि तयार हुने । कतिपय समयमा बालबालिकालाई नैतिक सहयोगको मात्र आवश्यकता परेको हुनसक्दछ, त्यस्तो बेला आफ्नो साथीहरूले देखाएको सहानुभूति मात्र पनि पर्याप्त हुन सक्दछ भने कुनै अवस्थामा अरुको सहयोग लिनुपर्ने पनि हुन सक्दछ । त्यस्तो अवस्थामा बाह्य सहयोगका लागि कसलाई भन्ने भनेर पीडित बालबालिकासँग छलफल गरी योजना बनाउन सकिन्छ ।

बाल-यौनदूर्यवहारबारे बालबालिकाले जान्नुपर्ने कुराहरू :

- सधै सतर्क रहने ।
- अपरिचित व्यक्तिहरूलाई विश्वास नगर्ने ।
- आफूलाई यौनआशय भत्कने तरिकाले छुने व्यक्तिसँग सकभर एकलै नबस्ने ।
- कसैलाई पनि छिटो विश्वास गर्ने बानी नराख्ने । सामान्यभन्दा बढी माया गरे जस्तो गर्ने र धेरै घुलमिल हुन खोज्ने व्यक्तिबाट टाढै रहने- चाहे ऊ आफ्नै नातेदार नै किन नहोस् ।
- एकान्त तथा जोखिमयुक्त वातावरणबाट टाढै रहने ।
- अरुले आफ्नो अनावश्यक फाइदा लिनबाट जोगिन सिकने ।
- सुनसान ठाउँमा एकलै नखेल्ने वा सार्वजनिक शौचालयमा एकलै नजाने ।
- घरमा एकलै हुदाँ अपरिचित व्यक्ति आएमा ढोका नखोल्ने/नचिनेको व्यक्तिसँग फोनमा कुरा नगर्ने ।
- बाल-यौन दूर्यवहारकोबारेमा छलफल गर्ने ।
- यदि कुनै शङ्कास्पद यौन क्रियाकलाप हुन खोजेको छ भन्ने लागेमा विश्वासिलो व्यक्तिलाई यसबारे भन्ने ।
- यदि आफ्नो साथी कुनै शङ्कास्पद व्यक्तिसँग एकलै भेट्न वा घुम्न गएमा सम्बन्धित साथीलाई सम्झाउने वा नमानेमा उनको अभिभावकलाई यसबारे जानकारी गराउने ।
- यदि आफ्नै साथी, नजिकका नातेदार, परिवारका सदस्यले गरेको व्यवहार (जस्तै संवेदनशिल अङ्गमा छुने) आफूलाई फरक लाग्छ वा मन पर्दैन भने समयमा नै सो व्यक्तिबाट टाढा हुने ।

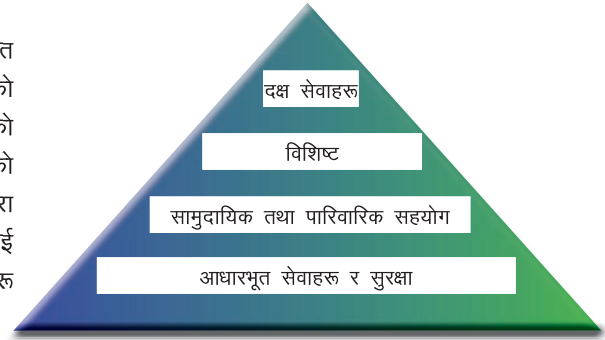
सावधानी अपनाउदा अपनाउँदै पनि कसैले आफूमाथि दूर्यवहार गर्दछन् भने :

१. कराउने
२. भाग्ने

३. सुरक्षित हुने (आफूलाई आउने आत्मरक्षाको उपाय गर्ने)
५. कसैलाई भन्ने (आफ्नो कुरा सुन्ने व्यक्तिलाई तुरुन्तै भनिहाल्ने) ।

विभिन्नतहका मनोसामाजिक सहयोगहरू:

आकस्मिक घटनाहरू हुँदा मानिसहरू विभिन्न तरिकाले प्रभावित हुन्छन् । त्यस्तो अवस्थामा उनीहरूका लागि विभिन्न सहयोगहरूको खाँचो पर्न सक्दछ । मानसिक स्वास्थ्य र मनोसामाजिक सहयोगको व्यवस्था गर्ने एउटा मुख्य कुरा भनेको विभिन्नतहका सहयोगहरूको विकास गर्दै लैजाने जसले विभिन्न समूहहरूको आवश्यकतालाई पूरा गर्न सहयोग गरोस् भन्ने नै हो । तल दिइएको पिरामिडले यसलाई स्पष्ट पार्दछ (हेर्नुहोस् चित्र नं. १) । यस पिरामिडका हरेक तहहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् र यिनीहरूलाई एकैसाथ कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

क. आधारभूत सेवाहरू र सुरक्षा:

माथि देखाइएको पिरामिडको प्रथमतहले आधारभूत सेवा तथा सुविधालाई जनाउँदछ । सबै मानिसहरूको सुस्वास्थ्यको संरक्षण सुरक्षाको पुनर्स्थापना गरेर पर्याप्त व्यवस्थापन र सेवाहरू (जस्तै: आधारभूत भौतिक आवश्यकता)लाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ । आवश्यकता परेको बेलामा सेवाहरू उचित ठाउँमा र जिम्मेवार व्यक्तिबाट उपलब्ध गराउनेबारे पैरवी गर्ने, उनीहरूको मानसिक स्वास्थ्य र मनोसामाजिक सुस्वास्थ्यमा परेको प्रभावको अभिलेख राख्ने, यी सेवाहरूलाई मानसिक स्वास्थ्य र मनोसामाजिक सुस्वास्थ्यको प्रवर्द्धन हुनेगरी सहभागितामूलक, सुरक्षित र सामाजिकरूपमा उपयुक्त तरिकाले सहयोग प्रदान गर्न मानवीय सहयोगकर्तालाई प्रभाव पार्ने कुरालाई मानसिक स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक सहयोगको आधारभूत सेवा र सुरक्षाले समेट्न सक्दछन् ।

ख. सामुदायिक तथा पारिवारिक सहयोगहरू:

पिरामिडको दोस्रो तहले आपतकालीन सहयोग प्रतिक्रिया गर्नुपर्ने त्यस्ता थोरै मानिसहरूलाई जनाउँदछ जसले यदि समुदाय तथा परिवारको मुख्य सहयोग पाउनसके भने आफ्नो मानसिक स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक सुस्वास्थ्य कायम राख्न सक्दछन् । यसतहमा उपयोगी सहयोग भनेको परिवारको पहिचान गर्ने र पुनर्मिलन गर्न सहयोग गर्ने, शोकमा परेकालाई पीडा कम गर्न सहयोग गर्ने समुदायिकस्तरमा पीडा व्यवस्थापनका परम्पराहरूमा सहयोग पुऱ्याउने, सिर्जनात्मक ढङ्गले सामना गर्ने तरिकाको आमसञ्चार गर्ने, सहयोगी अभिभावकत्व कार्यक्रम, औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका क्रियाकलाप, जीविकोपार्जनको क्रियाकलाप र सामाजिक सञ्जाल (जस्तै महिला र युवा क्लबमार्फत)लाई सक्रिय बनाउने आदि हो ।

ग. विशिष्ट केन्द्रित सहयोगहरू:

पिरामिडको तेस्रोतहले त्यस्ता थोरै व्यक्तिहरूलाई जनाउँदछ जसलाई थप सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । यस्तो सहयोग खास गरेर व्यक्ति, परिवार तथा समूहमा केन्द्रित भएर प्रदान गरिन्छ र धेरैजसो तालिम प्राप्त सुपरिवेक्षण भएका कार्यकर्ताहरू (धेरै वर्षको तालिम प्राप्त नगरेका हुनसक्छन्) को सहयोगलाई जोड दिन्छ । उदाहरणका लागि, सामुदायिक कार्यकर्ताहरूले लैङ्गिक हिंसामा परेका पीडितहरूको भावनात्मक र जीवनयापनमा सहयोग दिन्छन् । यसतहले प्राथमिक स्वास्थ्य कार्यकर्ताबाट प्रदान गरिने मनोवैज्ञानिक प्राथमिक सहयोग र आधारभूत मानसिक स्वास्थ्य स्याहार पनि समावेश गरेको छ ।

घ. दक्ष सेवाहरू:

पिरामिडको सबैभन्दा माथिको तहले त्यस्ता एकदम थोरै प्रतिशत व्यक्तिहरूलाई जनाउँदछ जसलाई माथि उल्लेखित सहयोगले जीवनमा गरिने आधारभूत दैनिक क्रियाकलापमा उल्लेखनिय कठिनाई भएमा थप सहयोग चाहिने हुन्छ । यो मनोवैज्ञानिक तथा मनोचिकित्सकीय सहयोग गम्भीर मानसिक रोग लागेकाहरूलाई दिनुपर्दछ । विशेषगरी जब यस्ता विशेष सहयोगहरू प्राथमिक उपचार केन्द्रमा पाइँदैन ।

साभार: IASC Guidelines of Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings, Checklist for Field Use, 2008

सत्र १४ : घटना व्यवस्थापनमा बालक्लब सदस्यको भूमिका

६० मिनेट

१४.१. सत्रको परिचय

घटना व्यवस्थापनको क्रममा बालक्लब र त्यसका सदस्यहरू महत्वपूर्ण सरोकारवालामध्ये एक हुन् । यो सत्रको लक्ष्य बालबालिकाको उदार, उपचार पुनर्स्थापनाको क्रममा हुने समग्र घटना व्यवस्थापनको क्रममा बालक्लबका सदस्य बालबालिकाले खेल्नसक्ने भूमिकाबारे छलफल गरी सहभागीहरूलाई स्पष्ट पार्ने हो ।

१४.२. अपेक्षित उपलब्धि

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न कुरा/पक्षहरूमा सक्षम हुनेछन् :

- घटना व्यवस्थापनको क्रममा बालबालिका र बालक्लब सदस्यको भूमिका पहिचान गर्न ।
- घटना व्यवस्थापनको क्रममा अपनाउनुपर्ने सावधानीहरूबारे बताउन ।

१४.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

मार्कर, न्यूजप्रिन्ट पेपर

१४.४. सत्र सञ्चालन प्रक्रिया :

क्रियाकलाप १: घटना व्यवस्थापनमा बालक्लबका सदस्यहरूको भूमिका

- सहभागीलाई १, २ र ३ अङ्क क्रमसँग भन्नु लगाउनुहोस् । सबैले ती अङ्कहरू भनिसकेपछि एकै अङ्क पर्ने सहभागीहरू एक ठाउँमा जम्मा गरी त्यसबाट समूह निर्माण गर्नुहोस् ।
- अब सहभागीलाई आफ्नो समूहभित्र बालबालिका पीडित भएको घटनाको व्यवस्थापनमा बालक्लब सदस्यहरूको के-कस्तो भूमिका रहन्छ ? भनी छलफल गर्न लगाउनुहोस् ।
- समूहबाट आएका विचारहरूलाई प्रस्तुत गर्न प्रत्येक समूहलाई एक एकजना नेता छान्न लगाउनुहोस् ।
- प्रत्येक समूहको नेतालाई क्रमसँग समूह-कार्य प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् र अन्य समूहलाई कुनै बुँदामाथि प्रस्ट हुन चाहेमा प्रश्न गर्नसक्ने तथा प्रस्तुत गर्ने नेता र समूह सदस्यहरूले स्पष्ट पार्न अनुरोध गर्नुहोस् ।
- सहजकर्ताले यदि कुनै बुँदामाथि छलफल गर्न आवश्यक ठानेमा समग्रमा छलफल गर्नुहोस् र सबै विचारहरूलाई एकत्रित गर्दै आवश्यकतानुसार अध्ययन सामग्रीको सहयोगमा घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिकाबारे छलफल गर्नुहोस् ।
- अन्त्यमा सक्रिय सहभागिताको लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिनुहोस् ।

अध्ययन सामग्री

घटना व्यवस्थापनमा बालबालिका र बालक्लब सदस्यको भूमिका

बालसंरक्षणमा काम गर्दाको एक अहम् सिद्धान्त भनेको कुनै पनि बालबालिकाले कुनै पनि प्रकारको शोषण, दूर्व्यवहारको सामना गर्नु नपरोस् भन्ने नै हो । साथै, कथमकदाचित कुनै बालबालिकामाथि हानि पुग्ने घटना भएमा क्षति कम गर्नका लागि उनीहरूलाई आवश्यक सबै सेवा, सुविधा समयमै प्रदान गर्नमा जोड दिनुपर्दछ ।

यसका लागि पूर्व-तयारी गर्नु आवश्यक हुन्छ र बालबालिकामाथि आइपर्नसक्ने जोखिमको आँकलन गर्न सक्नुपर्दछ । साथै, बालसंरक्षणमा काम गर्ने संस्था वा निकायले आफ्नो संस्थागत क्षमता बढाएर आफूलाई तयारी अवस्थामा राख्नु पनि आवश्यक पूर्व शर्त हो ।

बालबालिका संरक्षणको जोखिममा रहेको कुरा पहिचान गर्नु र त्यसको न्यूनीकरणका लागि काम गर्नु बालसंरक्षणको रोकथाममूलक कामको पहिलो पाइला हो । यसको अर्थ बालबालिकालाई शोषण, दूर्व्यवहारतर्फ धकेल्ने कारकहरूको पहिचान र तिनलाई समयमा नै सम्बोधन गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि घरपरिवारभन्दा बाहिर रहेका बालबालिका, विद्यालय नगएका किशोरीहरू, कसैको अभिभावकत्व विहीन भएर श्रममा संलग्न भएका बालबालिका, सडकमा आश्रित बालबालिका अत्यधिकरूपमा संरक्षणको जोखिममा भएको पाइएको छ । यस्ता बालबालिकालाई संरक्षण गर्नका लागि नीति, योजना, कार्यक्रम आवश्यक हुन्छ अनि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको उत्तरदायित्व किटान गरिनुपर्दछ ।

खासगरी-

- जोखिम अवस्थामा रहेका बालबालिकाको पहिचान र उनीहरूसँग सम्पर्क,
- जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक सेवाको पहिचान,
- सेवाप्रदायक निकाय वा संस्थाहरूको पहिचान,
- जोखिम अवस्थामा रहेका वा पीडित बालबालिकाको संरक्षणका विकल्पहरूको पहिचान,
- संरक्षणका लागि सेवा प्रदायक निकाय वा संस्थाहरूमा सेवा आवश्यक बालबालिकाको सीफारिस,
- नियमित अनुगमन तथा फलोअप,

छ) दीर्घकालीन संरक्षणका विकल्पहरूको पहिचान र त्यसमा बालबालिकाको संरक्षणको व्यवस्था,

ज) उपयुक्त व्यवस्थापन तथा विकल्पहरूको नियमित पुनरावलोकनलगायतका प्रक्रियाहरू समावेश भएका हुन्छन् ।

जोखिम परिस्थितिमा रहेका बालबालिकाको संरक्षणका सन्दर्भमा स्वतन्त्र सुनुवाइ संयन्त्रको आवश्यकता पर्दछ । यसले बालबालिकाको तत्कालीन र दीर्घकालीन आवश्यकताहरू पहिचान गर्ने र संरक्षणका चक्रहरूमा उपयुक्त निर्णय लिन सहयोग गर्दछ । त्यसैगरी बालबालिका र उनीहरूका स्याहारकर्ताहरूलाई संरक्षण योजना चक्रका सबै तह र प्रक्रियामा आफ्नो विचार अभिव्यक्तिको अवसर दिनुपर्दछ तथा त्यसको उचित सुनुवाइ हुनुपर्दछ ।

कुनै बालक वा बालिका संरक्षणको जोखिमपूर्ण परिस्थितिमा रहेको छ वा छैन भनी पहिचान र लेखाजोखा गर्दा स्वयं बालक वा बालिका, उसका बाबुआमा वा अभिभावक, पारिवारिक सदस्य वा आफन्त तथा समुदायका सदस्यहरूलाई संलग्न गराएर सूचना जानकारी लिनुपर्दछ । यसरी जानकारी सङ्कलन गरेपछि सो बालक वा बालिकालाई आवश्यक सेवाहरूको पहिचान गर्ने र सेवाप्रदायक निकाय वा संस्थाहरूको पहिचान गर्नुपर्दछ ।

त्यसपछि बालसंरक्षणका विकल्पहरूको खोजी गरी सो विकल्पमा बालक वा

बालिकालाई पठाउने काम गर्न सकिन्छ । यसरी विकल्पहरूको निर्णय गर्दा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा भए वा नभएको यकीन गर्नुपर्दछ । यसका लागि बालबालिका स्वयंसँग र उनीहरूको नजिकमा रहने अभिभावक, आफन्त वा सामाजिक कार्यकर्तासँग परामर्श गर्नुपर्दछ । संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकालाई सबैभन्दा उत्तम विकल्पमा सीफारिस गर्नुपर्दछ । यसरी सीफारिस गरिएको ठाउँमा बालक वा बालिकाको उचित स्याहार र संरक्षण भएको भन्ने सुनिश्चित गर्न नियमित अनुगमन गर्नुपर्छ । यसरी अनुगमन गर्दा बालबालिकालाई दीर्घकालीन फाइदा पुग्ने विकल्पको खोजी गर्नु र त्यसमा बालबालिकालाई पुनर्स्थापित गर्नु आवश्यक हुन्छ । यी सबै प्रक्रियाका लागि एउटा स्वतन्त्र विश्वसनीय सुनुवाइ संयन्त्रको आवश्यक हुन्छ ।

बालसंरक्षणका लागि घटना व्यवस्थापन गर्दा देहायअनुसारका कार्य गर्न सकिन्छ-

- बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको सुनिश्चितता
- शोषण वा दूर्व्यवहारका घटनाको पहिचान, जानकारी सङ्कलन, अनुसन्धान तथा प्रमाणीकरण
- घटना व्यवस्थापन कार्यमा संवेदनशील भई स्वास्थ्य केन्द्र, प्रहरी, न्यायालय, सामाजिक कार्यकर्ताको सक्रियता
- विद्यालय, स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने निकाय, प्रहरी चौकीहरूमा सुनुवाइ संयन्त्र
- मनोविमर्श एवं मानसिक स्वास्थ्यसेवा
- परिवारको पहिचान तथा पारिवारिक पुनर्मिलन (पारिवारिक सहयोग, मध्यस्थतासमेत)

- वैकल्पिक हेरचाह (अस्थायी, पुनर्स्थापन र पुनर्मिलन योजना आदि) को व्यवस्था
 - बालबालिकालाई संरक्षणका उपायहरू सीफारिस गर्दा परिवारसँग नै रहनसक्ने स्थितिको सुनिश्चितता, आदि ।
- बालसंरक्षणसम्बन्धी घटना व्यवस्थापनमा बालकलबका सदस्यहरूले निम्न क्षेत्रमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन्-
- घटना भएको अवस्थामा बालबालिकाको अभिभावक तथा परिवारलाई यसबारे जानकारी ।
 - बालबालिकामाथि भएका दूर्व्यवहारका घटनाको पहिचान तथा उजुरी ।
 - घटनाको प्रकृतिअनुसार यसको लागि अपनाउनुपर्ने सावधानीहरूबारे सम्बन्धित व्यक्ति तथा निकायलाई सजग गराउने ।
 - दौतरी बालबालिका पीडित भएको अवस्थामा नियमित हेरचाह तथा दौतरी मनोसामाजिक सहयोग ।
 - घटना व्यवस्थापनका सम्बन्धमा जिम्मेवार निकायहरूको पहिचान गरी सहयोगी दबाव समूहको भूमिका निर्वाह गर्न ।
 - विद्यालय तथा स्वास्थ्य चौकी जस्ता आधारभूत स्वास्थ्य प्रदायक निकाय र कार्यरत कर्मचारीहरूलाई संवेदनशील भई आआफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्नका लागि जागरूक बनाउने ।
 - बालबालिकाको पारिवारिक तथा सामाजिक पुनर्स्थापनाका लागि उपयुक्त वातावरणको निर्माण ।
 - समुदाय तथा सरोकारवाला व्यक्ति तथा निकायहरूबीच नियमित अन्तर्क्रिया तथा भेला आयोजना गरी जिम्मेवारी बाँडफाँड गर्नका लागि सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्ने ।
 - सडक नाटक, भित्तेपत्रिकाको माध्यमबाट बालकलबका सदस्यहरूलाई घटना व्यवस्थापनका लागि आआफ्नो भूमिका खोजी गरी जिम्मेवारीपूर्वक निर्वाह गर्न सशक्त बनाउने ।

सत्र १५: किशोरावस्थामा आउने परिवर्तनहरूबारे आत्मजागरण

१ घण्टा १५ मिनेट ।

१५.१. सत्रको परिचय

किशोरावस्था र किशोरकिशोरीमा आउने शारीरिक तथा मानसिक परिवर्तन तथा असरहरूबारेमा जानकारी दिने र किशोरावस्थामा उत्पन्न हुनसक्ने नकारात्मक असरबाट कसरी जोगिने भन्नेबारेमा छलफल गर्नु यस सत्रको उद्देश्य रहेको छ ।

१५.२. अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरूले,

- किशोरावस्था भनेको के हो भन्ने थाहा पाउनेछन् ।
- किशोरावस्थामा आउने शारीरिक तथा मानसिक परिवर्तन तथा यसबाट उनीहरूमा पर्ने असरहरूबारेमा जानकारी पाउनेछन् ।
- किशोरावस्थामा उत्पन्न हुनसक्ने नकारात्मक असरबाट कसरी जोगिने भन्ने थाहा पाउनेछन् ।

१५.३. सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

किशोरावस्थासम्बन्धी फिलप चार्ट, मेटाकार्ड, आदि ।

१५.४. सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया

क्रियाकलाप १: किशोरावस्थाबारे छलफल (३५ मिनेट)

- सहभागीहरूलाई किशोरावस्थाकोबारेमा कतै पढनुभएको छ ? कहींकतैबाट केही सुन्नुभएको छ ? भनी प्रश्न सोध्ने । अँ, भन्ने उत्तर आएमा किशोरावस्था भन्नाले के बुझिन्छ र यस अवस्थामा कस्ताकस्ता परिवर्तन देखा पर्दछन् भनी सहभागीलाई भन्न लगाउने । (किशोरावस्थासम्बन्धी फिलप चार्ट (उपलब्ध भएमा) देखाई छलफल गर्न सकिन्छ ।)
- प्रश्नको उत्तर सोचेर भन्नका लागि आ-आफ्ना कापीमा उतार्न सहभागीलाई ५ मिनेट समय दिने ।
- अब सहभागीलाई किशोरावस्था र यस अवस्थाका परिवर्तनहरू पालैपालो एक-एकवटा भन्न आग्रह गर्ने ।
- सहभागीबाट आएका कुरालाई बुँदागतरूपमा न्यूजप्रिन्ट पेपरमा उतार गर्ने ।
- न्यूजप्रिन्ट पेपरमा टिपिएका बुँदाहरूबाहेक भिन्न/फरक केही बुँदा कुनै सहभागीसँग भए थप गर्न आग्रह गर्ने ।
- सहभागीबाट आएका बुँदाहरूलाई समेट्दै यस पाठ्यसामग्रीको सहयोगबाट किशोरावस्था र यसका स्वभावजन्य विशेषताहरूबारे जानकारी दिने ।

किशोरावस्था

- सामान्यतया १३ देखि १८ वर्षको उमेरसमूहका व्यक्तिलाई किशोरकिशोरी भनिन्छ र सो अवस्थालाई किशोरावस्था भनिन्छ ।
- किशोरावस्थाको सुरुवातमा अत्यन्तै द्रुत गतिमा शारीरिक वृद्धि हुने, यौनाङ्गमा परिवर्तन आउने र प्रजनन क्षमताको विकास हुने हुन्छ ।

किशोरावस्थामा देखा पर्ने शारीरिक तथा मानसिक परिवर्तनहरू

क) शारीरिक परिवर्तन

- पुरुष (केटा)हरूको स्वर धोद्रो हुने
- पुरुषहरूमा दाहीजुँगा आउने
- महिला(केटी)हरूमा महिनावारी वा रजस्वला हुने
- यौनाङ्ग वा जनेन्द्रियहरूको विकास हुने
- यौनाङ्गहरूको वरीपरि र काखीमुनी रौं आउने

ख) मानसिक परिवर्तन

- चञ्चले स्वभाव, सिर्जनात्मक हुन्छन् ।
- दिउँसे सपना देख्छन् ।
- विपरित लिङ्गीप्रति चाँडै आकर्षित हुने ।
- अरुको बहकावमा लाग्ने ।
- अरुको कुरामा छिट्टै विश्वास गर्छन्
- उनीहरूले हतारमा निर्णय लिँदा फुर्सदमा पछुताउँछन् ।
- छिटो रिसाउने ।

- आफूभन्दा उमेरले ठूलाहरूको कुरा सुन्दैनन् । आफ्नो कुरालाई मात्र ठीक ठान्छन् ।
- जिद्दी स्वभावका हुन्छन् ।
- देखासिकी गर्न वा नक्कल गर्न चाहन्छन् ।
- चञ्चल र नयाँनयाँ ठाउँमा घुम्न रुचाउँछन् ।
- नयाँ कुरा वा यौनव्यवहारबारे जिज्ञासु हुन्छन् ।
- दौतरी साथीहरूको सङ्गत र यसको प्रभाव बढी हुन्छ ।
- लडाइ, भगडातिर उन्मुख हुने स्वभाव हुन्छ ।
- हाँस्ने बानी र इर्ष्यालु हुन्छन् ।

यी शारीरिक तथा मानसिक परिवर्तनहरू किशोरावस्थामा देखिने लक्षणहरू हुन् । यी परिवर्तनहरू किशोरावस्थामा उत्पन्न हुने एक किसिमको हर्मोनका कारणले हुने हुन्छ । शारीरिक परिवर्तनलाई हामीले स्वभाविकरूपमा बढ्दो दिनुपर्दछ भने मानसिक परिवर्तनमध्ये व्यक्तिगत तथा सामुहिक विकासमा असर गर्ने व्यवहार र कार्यहरूलाई हामी एक हदसम्म आफैँ नियन्त्रण गर्न सक्छौं भन्ने कुरा सहभागीसँग छलफल गर्ने ।

क्रियाकलाप २: आत्म-जागरणको अभ्यास (४० मिनेट)

- सहभागीहरूलाई सेतो कागज बाँड्ने र निम्न निर्देशन दिने :
- कागजमा मानिसको शरीरको चित्र कोर्ने ।
- चित्रमा हाँसेका अनुहार, कपाल बनाई लुगाहरू लगाई चिटिक्क सजाउन दिने ।
- कोरिएको चित्रको सबभन्दा माथिल्लो भागमा आफ्नो नाम ठूलो अक्षरमा लेख्ने ।
- आफूलाई खुसी, रमाइलो वा मनपर्ने क्षणहरूको सूची चित्रको बायाँ हातको माथि लेख्ने ।
- के-कस्ता कारणले आफूलाई चित्त दुख्छ वा दुःख लाग्छ त्यसलाई चित्रको दायाँ हातको माथि पट्टिको भागमा लेख्ने ।
- आफूलाई आफूमा भएको मनपर्ने खुबीहरू चित्रको टाउको माथि लेख्ने ।
- आफूमा सुधार्नपर्ने व्यवहारहरू के-के छन् त्यसलाई दाहिने हात मूनिको खाली भागमा लेख्ने ।
- यदि भगवान आएर ३ वटा क्षमता विकासका सीपहरू माग्नु भयो भने के-के माग्नुहुन्छ त्यसलाई बाहिने हातको मुनिको भागमा लेख्ने ।
- सहभागीहरूलाई आफूले आफैँलाई नियाल्दा कस्तो महसुस भयो भनी प्रश्न गर्ने र त्यसमा छलफल गर्ने ।
- खुसी र दुःखको क्षणमा हामीले के-कस्ता क्रियाकलापहरू गर्दै आइरहेका छौं त्यसलाई पनि छलफलको प्रक्रियामा अगाडि बढाउने ।

सहजकर्ताका लागि

हामी कहिले खुसी त कहिले दुःखको संवेगको महसुस गर्दछौं । हामीमा कहिले माया, स्नेह, प्रेम, सद्भाव आदि सकारात्मक भावना उत्पन्न हुन्छ त कहिले घृणा, रिस, द्वेष, ईर्ष्या, अपसोचजस्ता नकारात्मक भावना उत्पन्न भएको अनुभव हुन्छ । सकारात्मक क्षणहरूले हाम्रो जीवनमा जोस, जाँगर, हौसला, आशाजस्ता कुराहरूलाई बढावा दिएका हुन्छन् । यिनले हाम्रो जीवनमा आशाको ज्योतिको किरण ल्याइदिन्छ । नकारात्मक मनोभावनाले निराशा र अन्धकार ल्याइदिन्छ । नकारात्मक भावनाले असर पारेपछि हाम्रो दिमागले ठीकसँग सौचन वा काम गर्न सक्दैन । यस्तो अवस्थामा हामीले धैर्यता अपनाउनु आवश्यक हुन्छ ।

हामी सबैमा अन्तर्निहित क्षमता वा खुबी हुन्छन् । जसलाई हामीले कहिल्यै चिन्ने वा बुझ्ने प्रयास नगरिएको पनि हुन सक्दछ । ती खुवीहरूलाई पहिचान गरी आफूमा भएका कमीकमजोरीहरूलाई सुधार्दै हामीले आफ्नो क्षमताको विकास गर्न सक्दछौं । हामीले संसारको सबैभन्दा राम्रो अमूल्य मानवजीवन पाएका छौं त्यसलाई कसरी जीउने: सकारात्मक तरिका वा व्यवहार अपनाएर वा नकारात्मक भएर त्यो हामी आफ्नै हातमा छ ।

- सहभागी सबैलाई धन्यवाद दिई यो सेसनमा हामीले के-के सिक्छौं भनी मौखिकरूपमा पुनरावलोकन गर्ने ।

अध्ययन सामग्री

बालविकासका विभिन्न अवस्थाहरू र किशोरावस्था

मानवविकास गर्भधारणको अवस्थादेखि वयस्क तथा वृद्धावस्थासम्म नै क्रमशः अगाडि बढिरहने प्रक्रिया हो । बालविकासको क्रमलाई मुख्यतया शारीरिक विकास, सामाजिक विकास, संवेगात्मक (रिस, राग, घृणा, माया आदि जुन देख्न नसकिने तर महसूस गर्न सकिने विकास र बौद्धिक विकास गरी चार क्षेत्रमा छुट्याउने गरिएको पाइन्छ । यी चारै क्षेत्रलाई आधार बनाएर १८ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाको विकासलाई देहायअनुसार पाँच चरणहरूमा विभाजन गर्ने गरिएको छः

- १) गर्भावस्था ० देखि ९ महिनासम्म
- २) शैशव अवस्था जन्मदेखि २ वर्षसम्म
- ३) पूर्व बाल्यावस्था २ वर्षदेखि ६ वर्षसम्म
- ४) मध्य बाल्यावस्था ६ वर्षदेखि १२ वर्षसम्म
- ५) किशोरावस्था १३ वर्षदेखि १८ वर्षसम्म

किशोरावस्था

सामान्यतया १३ देखि १८ वर्षको उमेरसमूहमा रहेका बालबालिकालाई किशोरकिशोरी मानिन्छ र सो अवस्थालाई किशोरावस्था भनिन्छ । किशोरावस्थाको सुरुवातमा अत्यन्तै द्रुत गतिमा शारीरिक वृद्धि हुने, यौन अङ्गमा परिवर्तन आउने र प्रजनन क्षमताको विकास हुने हुन्छ । उपयुक्त सहयोगी परिवेश र संयन्त्रहरूको अभावमा यस उमेरसमूहमा ठूला दुर्घटना हुने सम्भावना रहेकाले किशोरावस्था मानिसको जीवनको सबभन्दा बढी चुनौतीपूर्ण र जटिल समय हो ।

यो अवस्थामा खासगरी देहायका स्वभावजन्य विशेषताहरू देखिन्छन्ः

- आफ्नोबारेमा, आफ्नो रूप तथा शरीरकोबारेमा धेरै सजग बन्छन् । छिटो शारीरिक परिवर्तन हुने भएका कारण तिनलाई कसरी व्यवस्थित गर्ने भनी किशोरकिशोरी सँधै तनावग्रस्त हुन्छन् । कसरी यस्तो परिवर्तन लिएर वरिपरिको वातावरणमा समायोजन हुने भनी हलचल पैदा हुन्छ ।

- आफूप्रतिको बुझाइ, आफ्नो पहिचान (म को हुँ ?), आफ्नो भूमिका (मेरो भूमिका के हो ?, मेरो अर्थ के हो ?), आफ्नो सम्बन्धहरू (म कसको हुँ ? म कोसँग सम्बन्धित छु ?) आदिकोबारेमा किशोरकिशोरीमा खोज, प्रश्न र द्विविधाको परिस्थिति देखिन्छ ।
- उनीहरूमा आत्मसम्मान बोधको कमी आउँछ र आफ्नाबारेमा, आफ्नो जीवनकाबारेमा अनिश्चितता बढ्छ । धेरै किशोरकिशोरी साना उमेरका बालबालिकाजस्तै कहिलेकाहीँ आत्मकेन्द्रित र स्वार्थी हुन्छन् ।
- केही किशोरकिशोरीले वयस्कहरूले जस्तै र कहिलेकाहीँ उनीहरूले भन्दा पनि अझ राम्रो ढङ्गले तर्कगत रूपले कल्पना गर्न र सैद्धान्तिक ढङ्गले सोच्न सक्छन् ।
- यही समयमा विपरित लिङ्गप्रति आकर्षण हुन थाल्छ ।
- अत्यन्त संवेगशील र भावुक हुनसक्छन् ।
- प्रत्येक निर्णयप्रक्रियामा भाग लिन उत्सुक रहन्छन् (परिवारमा, विद्यालयमा आदि) । राम्रो निर्णय लिने र राम्रो फैसला लिने मिश्रित सक्षमता हुन्छ ।
- जटिल कामहरू सम्पादन गर्न परिपक्व सीपहरू विकास भएको हुन्छ ।
- अनुमान लगाउन, कल्पना गर्न, सिद्धान्तहरूबाट निचोड निकाल्न सम्भाव्यता र वास्तविकता दुवैलाई महत्व दिन अझ बढी सक्षम हुन्छन् ।
- उनीहरू छनौट गरी ध्यान केन्द्रित गर्न सीपालु हुन्छन् (जस्तै ठूलो आवाजमा सङ्गीत सुन्दै कठिन गणितको अभ्यास गर्न ।
- सम्झना शक्ति भन् फराकिलो बन्छ र ज्ञान भन्भन् द्रुत गतिले सम्पन्नतातर्फ बढ्छ ।
- पुरानासँग नयाँ सोचलाई दाँजेर हेर्ने, अवधारणालाई विश्लेषण गर्ने, उनीहरूको आफ्नै विचार ल्याउने क्षमता बढ्छ ।
- अरुको आवश्यकतामा अत्यन्तै संवेदनशील र सहयोगी हुन्छन् ।
- दाँतरीको प्रभाव बलियो हुन्छ- जस्तो: घरपरिवारभन्दा साथीसँगैहरूसँग घुमफिर र बसउठ गर्न बढी मन पराउँदछन् । यसले गर्दा विकास बिथोल्ने बाधाहरू उत्पन्न हुने खतरा पनि बढ्छ ।

सत्र १६: वैदेशिक रोजगारलाई कसरी सुरक्षित बनाउने ?

१० मिनेट

१६.१ सत्रको परिचय:

नेपालमा कामको सिलसिलामा विदेश जाने प्रचलन दिनप्रतिदिन व्यापक बन्दै गएको छ । गाउँघरतिर ठूलो सङ्ख्यामा किशोरकिशोरीहरू वैदेशिक रोजगारमा गएका पाइन्छन् । प्रतिदिन १ हजार ५०० का दरले नेपालीहरू विदेश (भारतबाहेक) जाने गरेका छन् भन्ने सरकारी तथ्याङ्क छ । अर्को तीतो वास्तविकता भनेको प्रत्येक दिन औसत दुईदेखि तीनजना वैदेशिक रोजगारमा गएका नेपालीको लास आउने गर्दछ । त्यसैगरी वैदेशिक रोजगारीमा गएका हजारौंको सङ्ख्यामा नेपाली ठगिने, लुटिने, जेलमा पर्ने, मानसिक तथा शारीरिक यातनाको शिकार हुने गरेका घटना प्रशस्त छन् । माइती नेपालको एक अध्ययनअनुसार वैदेशिक रोजगारमा गएकामध्ये करिब ६० प्रतिशत महिलाहरू विभिन्न समस्याहरू भोगी बेखर्ची भई नेपाल आउने गरेका छन् । त्यसैले वैदेशिक रोजगारीमा जानुपूर्व अपनाउनुपर्ने सावधानी तथा गर्नुपर्ने तयारीबारे प्रस्तुत सत्रको छलफलले सघाउँदछ ।

१६.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- वैदेशिक रोजगार भनेको के हो र वैदेशिक रोजगारको क्रममा आइपर्ने समस्याहरूको बारेमा बताउन,
- वैदेशिक रोजगारमा जानुपूर्व र गइसकेपछि आइपर्ने जोखिमलाई कसरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने बताउन,
- आफ्नो गाउँसमाजमा वैदेशिक रोजगारमा जान चाहनेहरूलाई जागरूक बनाउन बालक्लब वा किशोरकिशोरीसमूहको तर्फबाट क्रियाशील हुन ।

१६.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, केस स्टडी आदि ।

१६.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीमध्येबाट वैदेशिक रोजगारीमा गएर फर्किएका वा परिवारका कोही गएर फर्किएका छन् भने उनको अनुभव ५-७ मिनेटको बताउन लगाउनुहोस् ।

- यस सत्रमा दिइएका अध्ययनका विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । अन्य सन्दर्भसामग्रीको पनि अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सत्रका सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्युजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

१६.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: १० मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको रूचि जगाउनको लागि सत्रको तयारी खण्डमा उल्लेख गरिएका अनुभव सुनाउन अनुरोध गर्नुहोस् । त्यसपछि यस सत्र अन्तर्गत अध्ययन सामग्रीमा दिइएको घटनाअध्ययन (केस स्टडी) सुनाउनुहोस् । त्यसपछि सहभागीहरूको बीचमा छोटो छलफल चलाउनुहोस् र मूल विषयवस्तुमा प्रवेश गर्नका लागि वातावरण बनाउनुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बसाइँसराइ र वैदेशिक रोजगारीको अर्थ तथा परिभाषा (१० मिनेट)

- बसाइँसराइ भनेको के हो भनी कक्षाकोठामा छलफल चलाउनुहोस् । परिभाषा बताउनुहोस् । र, वैदेशिक रोजगारको बारेमा बताउनुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगारीसम्बन्धी तथ्यगत जानकारी संक्षिप्तरूपमा बताउनुहोस् । वैदेशिक रोजगारीको फाइदा तथा बेफाइदाको बारेमा पनि चर्चा गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप २: समूह छलफल) ५० मिनेट

- प्रत्येक सहभागीलाई सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीका लागि के-के गर्नुपर्दछ, पाँच-पाँचवटा बुँदाहरू आफ्नो कापीमा लेख्न अनुरोध गर्नुहोस् ।
- सँगै बसेका तीन-तीनजना साथीहरूबीच छलफल गराई कम्तीमा १०/१० वटा बुँदा तयार गर्न लगाउनुहोस् । र, प्रत्येक समूहबाट एक/एक जनालाई बसेको स्थानबाट नै प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् ।
- सुरक्षित वैदेशिक रोजगारको लागि ध्यान दिनुपर्ने सवालहरू र किशोरकिशोरी तथा बालबालिकामा बसाइँसराइ (वैदेशिक रोजगारका) का जोखिमहरू के-के हुन सक्दछन् भन्ने सम्बन्धमा कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् ।
- छलफलको सारांश तथा निचोड बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

'यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ?' भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- बसाइँसराइ भनेको के हो ?
- वैदेशिक रोजगार भनेको के हो ?
- वैदेशिक रोजगारीका फाइदा तथा बेफाइदाहरू के-के हुन् ?
- १८ वर्षमुनिका बालबालिकाले वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा के-के कुरामा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ ? (यो भुक्त्याउने प्रश्न हो । किनभने १८ वर्ष उमेर पुरा नभई वैदेशिक रोजगारमा जान नेपालको कानुनले निषेध गरेको छ ।)
- वैदेशिक रोजगारमा जाँदा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू के-के हुन्?

छलफलमा सक्रिय सहभागी भएकोमा सबैलाई धन्यवाद दिँदै सत्र अन्त्य गर्नुहोस् ।

सत्र १७: सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीका लागि बालकलबको भूमिका

80 मिनेट

१७.१ सत्रको परिचय:

स्थानीयतहमा क्रियाशील बालकलबले सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीका सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् । के-के सावधानी अपनाउँदा वैदेशिक रोजगारी सुरक्षित हुनसक्दछ भन्ने सन्दर्भमा समुदायमा व्यापक छलफल कार्यक्रम सञ्चालन गरी वैदेशिक रोजगारीमा जाने किशोरकिशोरीहरूलाई सचेत बनाउन सक्दछन् । गैरकानुनीरूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने कार्य र क्रमलाई निरूत्साहित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ।

१७.२ अपेक्षित उपलब्धि:

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित बनाउन स्थानीयतहमा बालकलबको भूमिकाबारे जानकारी भई क्रियाशील हुन सक्नेछन् ।
- वैदेशिक रोजगारीका सम्बन्धमा समुदायमा खासगरी किशोरकिशोरीहरूलाई लक्षित गरी सचेतना अभिवृद्धि गर्न अभिप्रेरित हुनेछन् ।

१७.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री:

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, आदि ।

१७.४ सत्रको तयारी:

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीमध्येबाट बालकलबमा सक्रिय कुनै एक सहभागीलाई बालकलबले गरेका उल्लेखनीय कार्य भन्नु अनुरोध गर्नुहोस् । अझ, वैदेशिक रोजगारीका सम्बन्धमा स्थानीयतहमा भए, गरिएका उल्लेखनीय वा सफल कथा भए सुनाउन प्रोत्साहन गर्नुहोस् ।

१७.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया: ५ मिनेट

सहभागीलाई छलफल गरिने विषयवस्तुबारे जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीको रूचि जगाउन सत्रको तयारीमा उल्लेख गरिएभै सहभागीहरूलाई आफ्ना अनुभव सुनाउन अनुरोध गर्नुहोस् । त्यसपछि आवश्यकताअनुसार एक समूहमा तीनदेखि चारजनासम्म पर्नेगरी सहभागीलाई समूहमा विभाजन गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बालकलबको भूमिका सम्बन्धमा समूह छलफल ? (१५ मिनेट)

- सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीको लागि स्थानीयतहमा बालकलबले खेल्नसक्ने भूमिकाबारे समूहमा छलफल गरी प्रस्तुत गर्न अनुरोध गर्नुहोस् ।
- समूहले प्रस्तुत गरेका बुँदाहरूको आधारमा कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् ।
- अध्ययन-सामग्रीमा दिइएका बालकलबले गर्नसक्ने कामहरू सहभागीहरूको प्रस्तुतिमा नसमेटिएको भए त्यसबारे बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

'यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नु ?' भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- बालकलबले वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित बनाउन, समुदायमा जनचेतना जगाउन के-के गर्न सक्दछन् ? प्रत्येक सहभागीलाई एउटा बुँदा भन्न लगाई यो सत्रको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । यो क्रम आवश्यकतानुसार दोहो-याउनुहोस् ।

छलफलमा सक्रिय सहभागी भएकोमा सबैलाई धन्यवाद दिँदै सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

अध्ययन-सामग्री

सुरक्षित बसाईसराइ (वैदेशिक रोजगार) र बालबालिकाको भूमिका

बसाईसराइ भनेको के हो ?

जब मानिसले एक स्थानबाट अर्को स्थानमा आफ्नो वासस्थान परिवर्तन गर्दछ त्यसलाई बसाईसराइ भनिन्छ । मानव सभ्यताको उत्पत्तिसँगै मानिसहरू आफ्नो दैनिक जीवन गुजाराको लागि एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाई सर्ने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ । समयक्रमसँगै यो प्रवृत्ति दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको पाइन्छ । मानिसहरू सामान्यतया: दुई कारणले बसाईसराइ गर्नेगर्दछन् । कोही आफू बसेको गाउँठाउँमा भोग्नुपरेका समस्याहरूबाट मुक्त हुनको लागि अर्को ठाउँमा जाने गर्दछन् । यस प्रकारको बसाईसराइमा विशेषगरी दूर्गम क्षेत्रमा बस्ने समुदायका मानिसहरू सम्मानित जीवनयापनका लागि चाहिने आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित भएका कारण बाध्य भएर बसाई सर्नुपर्ने अवस्थामा पुग्दछन् । कहिलेकाहीँ विपद्का कारण बासस्थान, खेतीपाती तथा अन्य भौतिक संरचना ध्वस्त भएर पनि कोही बसाई सर्न बाध्य हुन्छन् । यसरी बसाई सर्नुपर्ने अवस्थालाई अङ्ग्रेजीमा पुस फ्याक्टर (Push Factor) का कारणले भएको बसाईसराइ भन्ने चलन छ । यस अवस्थालाई बाध्य भएर गरिने बसाईसराइ (Involuntary Migration) पनि भनिन्छ । अर्को कारण भनेको आफू बसेको स्थानभन्दा अन्य स्थानमा सहजताका साथ बस्न सकिने वातावरण तथा भौतिक सुविधा, व्यापारव्यवसाय तथा रोजगारीका लागि मानिस बसाई सर्न चाहन्छन् । यसरी बसाई सर्नुलाई अङ्ग्रेजीमा आकर्षण (Pull Factor) का कारणले गरिएको बसाईसराइ भन्ने चलन छ । यस्तो बसाईसराइलाई स्वेच्छिक बसाईसराइ (Voluntary Migration) भनिन्छ । त्यस्तै आफ्नै देशभित्र एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाई सर्नुलाई आन्तरिक बसाईसराइ भनिन्छ भने एक देशबाट अर्को देशमा बसाई सर्नुलाई बाह्य बसाईसराइ भन्ने प्रचलन छ ।¹ त्यसरी नै एक देशबाट अर्को देशमा आर्थिक आयआर्जनका लागि काम गर्न जानुलाई वैदेशिक रोजगारी भनिन्छ । 'वैदेशिक रोजगारी' भन्नाले कामदारले विदेशमा पाउने रोजगारी सम्बन्धित भनी वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

आफू बसेको थातथलोबाट बसाई सरी अन्यत्र जानु भनेको एक किसिमको जोखिम मोल्नुपर्ने अवस्था नै हो । नयाँ ठाउँको वस्तुस्थिति, परिवेश, रहनसहन, हावापानी, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा राजनीतिक वातावरणजस्ता अवस्था बेग्लै हुनु, त्यस्तो अवस्थसँग अभ्यस्त नहुनु भनेको एक प्रकारले जोखिमलाई स्वीकार गर्नु नै हो । अझ, कामका लागि विदेश जान निश्चित कानूनहरूको पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रकारका कानून, सुरक्षित बसाईसराइबारे आवश्यक सूचनाजानकारी नहुनु, गलत मनसाय भएका केही व्यक्ति (तथा संस्थाले) उमेर नपुगेका विशेष गरेर बालबालिकालाई पनि प्रलोभनमा पारी विदेशतर्फ धकल्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको देखिन्छ ।² जस्तै खाडी मूलकमा श्रम गर्नका लागि बालबालिकाको उमेर बढाई राहदानी बनाई जाने चलन बढ्दै गएको पाइन्छ । त्यसैगरी, आफ्ना अभिभावकको साथ नलागी विभिन्न बहानामा बसाई सर्ने बालबालिकाको सङ्ख्या दिन प्रतिदिन बढ्दो छ । यस्ता बालबालिका आफ्नै देशभित्र या अन्तर्देशीय बसाईसराइ गर्ने गर्दछन् । यस्ता बालबालिका/किशोरकिशोरीहरूले अत्यन्तै जोखिमपूर्ण समस्याहरू भोग्नुपर्ने अवस्था पनि आइपर्न सक्दछ । जस्तै गैरकानुनी थुना, अध्ययन कार्यबाट विमुख हुनु, आधारभूत स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित हुनु, शरणार्थीको जीवनयापन गर्न बाध्य हुनु आदि समस्यासँग जुझनुपर्ने हुन सक्दछ । अर्को शब्दमा, यस्ता बालबालिकाको बालापन नै जोखिममा पर्न सक्दछ । यसर्थ, बालबालिकालाई लक्षित गरी असुरक्षित बसाईसराइ या भनौं वैदेशिक रोजगारीबाट आउनसक्ने जोखिमबारे अवगत गराउने र सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीबारे जानकारी गराउनु अत्यन्त जरूरी छ ।

१ <http://www.nationalgeographic.com/xpeditions/lessons/09/g35/migrationguidestudent.pdf>

२ बालबालिकाको लागि सुरक्षित बसाई सराई सम्बन्धी तालिम सहयोगी सामग्री

वैदेशिक रोजगारीसम्बन्धी तथ्यगत जानकारी^३

- आर्थिक वर्ष २०७०/७१ आर्थिक सर्वेक्षणको प्रतिवेदनअनुसार नेपालबाट प्रतिदिन १ हजार ५०० व्यक्ति रोजगारीका लागि विदेशिने अनुमान छ । आन्तरिक रोजगारीका लागि विदेशिनेहरूमा ७४ प्रतिशत अदक्ष कामदार छन् । बाँकी २५ प्रतिशत अर्धदक्ष र एक प्रतिशत मात्र दक्ष जनशक्ति रहेको छ ।
- प्रत्येक वर्ष करिब ४ लाख नयाँ जनशक्ति रोजगार बजारमा प्रवेश गर्दछन् । तर, नेपालमा रोजगार वृद्धिदर भने २.९ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।
- आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को फागुन मसान्तसम्ममा ५ लाख ८५ हजार ६६२ जनालाई वैदेशिक रोजगारीको लागि पूर्वस्वीकृति दिइएको छ । वैदेशिक रोजगारीमा गई फर्किएका कामदारहरू पुनः श्रम स्वीकृति नवीकरण गरी १ लाख ९ हजार ४२७ जना सोही देशमा वैदेशिक रोजगारीमा गएका पाइन्छन् ।
- २०७१ पौष मसान्तसम्म वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारहरूको सङ्ख्या करिब ३५ लाख पुगिसकेको अनुमान गरिएको छ ।
- वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डबाट आर्थिक वर्ष २०७०/७१ फागुन मसान्तसम्म वैदेशिक रोजगारीमा रहेका मृतक कामदारका ६३८ परिवार र अङ्गभङ्ग भएका ६९ जना कामदारलाई आर्थिक सहायता दिइएको छ । विदेशमा अलपत्र परेका २१ शव फिकाउन र ३०० वटा शव जिल्लासम्म पुऱ्याउन सहयोग गरिएको छ ।
- आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को फागुन मसान्तसम्म वैदेशिक रोजगारीसम्बन्धी ७३ थान मुद्दाहरू फर्छोट भएका र २७७ थान मुद्दाहरू फर्छोट हुन बाँकी रहेको अवस्था छ ।
- नेपालको कूल ग्राहस्थ उत्पादनको २२ प्रतिशत रकम वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त हुन्छ ।^४

सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीका लागि ध्यान दिनुपर्ने सवालहरू

नेपालीहरू कामको शिलशिलामा विदेश जाने प्रचलन दिन प्रतिदिन व्यापक बन्दै गएको छ । गाउँघरतिर किशोरकिशोरीहरू विदेश मात्र गएको सुनिन्छ । प्रतिदिन १ हजार ५०० का दरले नेपालीहरू विदेश (भारत बाहेक) जाने गरका छन् भन्ने सरकारी तथ्याङ्क छ । अर्को तीतो वास्तविकता भनेको प्रत्येक दिन औशत दुईदेखि तीनजना वैदेशिक रोजगारमा गएका नेपालीको लास आउने गर्दछ । त्यसैगरी वैदेशिक रोजगारीमा गएका हजारौंको सङ्ख्यामा नेपाली ठगिने, लुटिने, जेलमा पर्ने, मानसिक तथा शारीरिक यातनाको शिकार हुने गरेका घटना प्रसस्त छन् । माइती नेपालको एक अध्ययन अनुसार वैदेशिक रोजगारमा गएका मध्ये करिब ६० प्रतिशत महिलाहरू विभिन्न समस्याहरू भोगी बेखर्ची भई नेपाल आउने गरका छन् । त्यसैले वैदेशिक रोजगारमा जानुपूर्व सुरक्षित यात्रा तथा रोजगारको लागि देहायका कार्यहरू गर्न आवश्यक हुन्छ:

आधारभूत कागजात^५

- १) **राहदानी** : वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्तिसँग अनिवार्यरूपमा राहदानी हुनुपर्दछ । राहदानी बनाउनको लागि नेपाली नागरिकताको परिचयपत्र चाहिन्छ । सोह्रवर्ष उमेर पुगेको नेपाली नागरिकले आफ्नो जन्म भएको वा बसोबास भएको जिल्लाबाट नागरिकताको परिचयपत्र बनाउन सक्दछन् । नागरिकता भएको व्यक्ति १८ वर्ष पुगेको भएमा रोजगारीमा जान योग्य हुन्छन् । राहदानी भएपछि मात्र विदेश यात्रा गर्ने अनुमति पाइन्छ । भारतमा जान तथा काम गर्नको लागि नेपालीलाई र नेपालमा भारतीयलाई राहदानी आवश्यक पर्दैन ।

३ नेपाल सरकार, अर्थमन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७०/७१, पेज १३९

४ <http://trn.gorkhapatraonline.com/index.php/editorial/1542-remittance-for-development.html> (The Raising Nepal, Remittance for Development)

५ परदेशको रोजगारीमा- वैदेशिक रोजगारीमा जाने श्रमिकहरूका लागि जानकारी पुस्तिका, नेपाल ट्रेड युनियन महासंघ (जिफन्ट)

अर्काको राहदानीमा आफ्नो फोटो टाँसेर विशेष गरेर १८ वर्षमुनिका बालबालिका वैदेशिक रोजगारीको लागि विदेश जाने गरेको पाइएको थियो । त्यस्तो गर्नु गैरकानुनी कार्य हो । यस्तो कार्य गर्ने व्यक्ति स्वदेश या विदेश जहाँ भएपनि कारबाहीमा पर्दछ । नेपालमा यस्तो गर्नेलाई नेपालको अध्यागमन ऐन, २०२८ अनुसार पाँचवर्ष कैद र रु ५० हजार जरिवाना गर्न सक्दछ । त्यस्तै, राहदानी ऐन, २०२४ अनुसार १ वर्ष कैद र रु ५ हजारसम्म जरिवानाको व्यवस्था छ । त्यस्तो कार्य गर्ने जोकोहीलाई पनि विदेशमा देशैपिच्छे फरक सजायको व्यवस्था हुन्छ । यस्तो कार्य गर्नुलाई गम्भीर अपराध मानिन्छ ।

- २) **भिषा (प्रवेशाज्ञा वा अनुमति पत्र):** एक देशले अर्को देशको नागरिकलाई प्रवेश गर्न दिइएको अनुमति पत्रलाई भिषा अथवा प्रवेशाज्ञा भनिन्छ । राहदानीमा सम्बन्धित देशको राजदुतावासले छाप लगाई, स्टिकर टाँसेर प्रवेशाज्ञा दिने गर्दछ । राहदानी भनेको आफ्नो देशको सरकारले बाहिर जानका लागि योग्य छ भन्ने प्रमाण हो भने जुन देश जाने हो सो देशको सरकारले भिषा लाएपछि मात्र उक्त देश जाने अनुमति पाइन्छ ।
- ३) **स्वास्थ्य परीक्षण:** वैदेशिक रोजगारका लागि विदेश जानको लागि आफू स्वस्थ छु र काम गर्न सक्दछु भन्ने प्रमाण देखाउने कागजातलाई स्वास्थ्य परीक्षणको प्रमाणपत्र भनिन्छ । कुन देश जाने हो सो देशले मान्यता दिएको स्थान वा चिकित्सकबाट आफ्नो स्वास्थ्यको जाँच गराई स्वास्थ्य परीक्षणको प्रमाणपत्र लिनुपर्दछ । स्वास्थ्य जाँचको प्रमाणपत्र नभएमा रोजगारीका लागि अनुमति पाइँदैन ।
- ४) **बीमा :** विदेशमा गएर काम गर्ने सिलसिलामा कामदारको मृत्यु वा दुर्घटनामा परी अङ्गभङ्ग पनि हुन सक्दछ । कुनै व्यक्तिले बीमा गराएका छन् भने मात्र उनका आश्रितहरूले बीमा बापतको रकम प्राप्त गर्न सक्दछन् । बीमा नगराएको भए केही पनि पाइँदैन । त्यसैले विदेशमा काम गर्न जाने कामदारहरूले अनिवार्यरूपमा बीमा गराउनुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ । त्यसैले वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारहरूले सम्बन्धित मुलुकमा जानु अगाडि रोजगार सम्झौतापत्रमा उल्लिखित अवधिभरका लागि कम्तीमा पाँच लाखको बीमा गराउनुपर्दछ ।
- ५) **काम गर्ने कम्पनीको नाम, ठेगाना र जिम्मेवार व्यक्तिको विवरण:** वैदेशिक रोजगारीमा जाने सबैले आफूले काम गर्ने कम्पनीको नाम, ठेगाना र जिम्मेवार व्यक्तिको विवरण साथमा राख्नुपर्दछ । विदेशमा काम गर्न जाँदा कहिलेकाहीँ त्यहाँ पुगेपछि कहाँ जाने, कसलाई सम्पर्क गर्ने भन्ने समस्या आइपर्दछन् । पहिलो पटक बाहिर जानेलाई यो समस्या भन् धेरै पर्न सक्दछ । त्यसैले जानुभन्दा पहिला त्यहाँ गएर काम गर्ने कम्पनीको नाम, ठेगाना र त्यहाँको जिम्मेवार व्यक्तिको नाम, ठेगाना साथमा हुनुपर्दछ । यस्तो ठेगाना सम्भव भएसम्म त्यहाँको स्थानीय भाषा, अङ्ग्रेजी र नेपाली तीनैवटा भाषामा भयो भने राम्रो हुन्छ । र, सम्पर्कका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोड नम्बरसहितको टेलिफोन र फ्याक्स नम्बर पनि साथैमा हुनुपर्दछ । त्यसरी नै आफू जाने देशमा रहेको नेपाली राजदूतावास, नियोग वा श्रमसहचारी (लेबर अटोची) को ठेगाना, नेपालीहरू र तिनीहरूको सङ्गठनको ठेगानाबारे सूचनाजानकारी साथमा राख्नुहोस् । आफू काम गर्न जाने देशमा रहेको नेपाली राजदूतावास वा नियोगको ठेगाना, सम्पर्क व्यक्ति र टेलिफोन नम्बर साथमा हुनुपर्दछ । त्यहाँ पुगेपछि कुनै समस्या परिहाल्यो भने त्यहाँ सम्पर्क गर्नुपर्दछ । समस्यामा परेका नेपालीलाई सहयोग गर्नु ती संस्थामा काम गर्नेहरूको दायित्वभित्र पर्दछ ।

अन्य महत्त्वपूर्ण ध्यान दिनुपर्ने सवालहरू:^६

- वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा दलालहरूको बहकाउमा लागेर विदेश जान तस्मिनुहुँदैन । मान्यताप्राप्त मेनपावर कम्पनीको माध्यमबाट जाँदा तुलनात्मकरूपमा सुरक्षित भइन्छ ।
- प्रक्रिया नपुन्याई गैरकानुनीरूपमा विदेश जानु भनेको बेचबिखनमा पर्नसक्ने, घरेलु कामको लागि दास बनाइन सक्ने, तलबसुविधा नपाइने, जेलमा परिने जस्ता जोखिम हुन सक्दछन् । यसरी कहिले पनि विदेश जानुहुँदैन ।
- विदेश जानुपूर्व कुन काममा आफ्नो सीप, दक्षता तथा रूचि छ र विदेशमा कुन काममा बढी आम्दानी हुन्छ त्यससम्बन्धी आवश्यक सीप सिकेर जानु राम्रो हुन्छ ।
- वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा उक्त देशमा लान मान्यता दिइएको मुद्रामा आवश्यक रकम बोक्नुहोस् । साथै, त्यो देशको मुद्राको

६ माथि उल्लेखित केही बुँदाहरू बालबालिकाको लागि सुरक्षित बसाइँसराइ सम्बन्धी तालिम सहयोगी सामग्री, प्लानेट अफ (इन्फेन्ट्स) बाट लिइएको हो ।

अरु देशको मुद्रासँगको विनिमय दर थाहा पाउनुहोस् । विदेशी मुद्रा विनिमय गरेका रकमको प्रमाण राहदानीमा उल्लेख भएको हुनुपर्दछ वा सटहीको रसिद साथमा राख्नुपर्दछ ।

- विदेशमा पुग्नेवित्तिकै आफ्नो सम्पर्क ठेगाना, तथा अन्य जानकारी नेपालमा आफ्नो घरपरिवार र नातेदारलाई पठाउन भुल्नुहुँदैन । साथै, आफू कार्यरत स्थानमा आपतविपद् पर्दा सहयोग पुऱ्याउने विभिन्न गैरसरकारी संस्था तथा सरकारी निकायको बारेमा जानकारी राख्नुपर्दछ ।
- नेपाल सरकारले इजाजत दिएको देशमा मात्र रोजगारीको लागि जानुपर्दछ ।
- विदेशमा जानुपूर्व उक्त देशको भेषभूषा, रहनसहन, हावापानी, भाषा, धर्म, संस्कृति आदिको जानकारी हासिल गरी गएमा त्यहाँ घुलमिल हुन मद्दत पुग्दछ ।
- आवश्यक कागजात तथा सूचनाहरू वेगर कहिल्यै पनि हतारमा विदेश जानुहुँदैन ।

किशोरकिशोरी तथा बालबालिका बसाइँसराइ (वैदेशिक रोजगारी) मा जाँदाका जोखिमहरू के-के हुन सक्दछन् ?^७

- साथीभाइ तथा दलालको लहलहैमा आवश्यक कागजातबिना गैरकानुनीरूपमा विदेश जाँदा जोखिम हुन्छ । यात्राको क्रममा लुटिने र बेखर्ची हुने जोखिम हुन्छ ।
- असुरक्षित बसाइँ सार्ने क्रममा चाहिने आधारभूत सूचनाको अभाव हुने, जसका कारण अनावश्यक भन्फटमा पर्ने जोखिम हुन्छ । जस्तै नेपालबाट बालबालिका दलालको प्रलोभनमा परी भारतमा निकृष्ट बालश्रमको सिकार हुनुपरेको, कोठीमा बेचिन पुगेका प्रशस्त उदाहरणहरू छन् ।
- बिहानै फिसमिसेदेखी राति अबेरसम्म श्रम गर्नुपर्ने बाध्यता हुन सक्दछ ।
- बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक विकासको लागि नभई नहुने खाना, शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन आदिको अभावमा जिउनुपर्ने जोखिम हुन सक्दछ ।
- ज्यानै जानसक्ने तथा अङ्गभङ्ग हुने जोखिम हुन सक्दछ ।
- जोखिमपूर्ण कामहरू जस्तै इँटाभट्टा, खानी वा लागुऔषध, हातहतियार ओसारपसार तथा यौनशोषण आदिमा पर्ने जोखिम हुन सक्दछ ।

वैदेशिक रोजगारीका क्रममा हुनसक्ने जोखिमलाई कसरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ?^८

- वैदेशिक रोजगारीको जोखिम न्यून गर्नको लागि १८ वर्ष उमेर पुरा नगरी वैदेशिक रोजगारीमा जानुहुँदैन । वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ मा १८ वर्ष उमेर पूरा नगरेको कुनै पनि नाबालिगलाई वैदेशिक रोजगारमा पठाइने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ ।^९
- घरपरिवार, इष्टमित्रसँग सल्लाह नगरी वैदेशिक रोजगारमा जानुहुँदैन ।
- वैदेशिक रोजगारीमा जानुपूर्व राहदानी बनाउनुहोस् र आफ्नो राहदानी अन्य कसैलाई नदिनुहोस् ।
- कुन संस्थाबाट वा कोमार्फत वैदेशिक रोजगारीमा जाने हो त्यसबारेमा यथेष्ट जानकारी राख्नुहोस् ।

७ बालबालिकाको लागि सुरक्षित बसाइँसराइ सम्बन्धी तालिम सहयोगी सामग्री, प्रकाशक-प्लानेट अफ (इन्फेन्ट्स)

८ <http://www.hellonepalkorea.com/index.php?pg=detail&type=miscinfo&id=11266#sthash.Tu3q6pRC.dpuf>

९ वैदेशिक रोजगार ऐन २०६४, परिच्छेद २ धारा ३ मा उल्लेखित

- दलालमार्फत वा व्यक्तिगतरूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रयत्न नगर्नुहोस्, ठगिने र विदेशमा अलपत्र पर्ने प्रबल सम्भावना रहन्छ ।
- घरजग्गा धितो राखी वा चर्को ब्याज तिरी ऋण लिएको रकम कुनै ठगको हातमा पर्नसक्छ हेक्का राख्नुहोस् ।
- आफू जान चाहेको देशको बारेमा र गर्नुपर्ने कामको बारेमा राम्रो जानकारी राख्नुहोस् ।
- आफू जाने देश र पठाउने म्यानपावर एजेन्सी निश्चित भएपछि 'कुन कामका लागि जाने हो, सोको लागि कति खर्च लाग्छ, काम गरेबापत तलब, खाना र बस्ने व्यवस्था के-कस्तो छ, काम गर्नुपर्ने घण्टा, ओभरटाइम र भत्ता के छ र करार अवधि के कति छ' आदिबारे राम्ररी जानकारी लिनुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा लाग्ने खर्च यकीन भएपछि सम्बन्धित कम्पनी संस्थामा आफैँ गई आधिकारिक कर्मचारीलाई मात्र रकम बुझाई अनिवार्यरूपमा रसिद लिनुहोस् । रकम बुझाउनको लागि नेपाल सरकारले बैकमार्फत बुझाउने नियम बनाउँदै छ । यसबारे थाहा पाउनुहोस् र बैकमार्फतमात्र बुझाउनुहोस् । अन्यथा पछि कुनै समस्या परी क्षतिपूर्ति दाबी गर्दा प्रमाण पुग्दैन ।
- कन्सल्टेन्सी फर्म, ट्राभल एजेन्सी, मनी ट्रान्सफर, दलाल, एजेन्ट आदि कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थालाई वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने अधिकार प्राप्त छैन । यी कसैलाई पनि विश्वास नगर्नुहोस् र रकम नदिनुहोस्, ठगिने बढी सम्भावना हुन्छ ।
- काम गर्ने देश छनौट गरी जानुपूर्व त्यो देशको भाषा, संस्कृति, रहनसहन, चालचलन, रीतिरिवाज र कानूनको बारेमा आवश्यक जानकारी राख्नुहोस् ।
- त्यहाँस्थित नेपाली दुतावासको सम्पर्क ठेगाना अन्य कामदारलाई सघाउने/सहयोग गर्ने संघसंस्थाको फोन र फ्याक्स नं. डायरीमा टिप्नुहोस् । अथवा, जानेको मानिससँग लेख्न लगाउनुहोस् ।
- सूचीकृत स्वास्थ्य संस्थाबाट मात्र स्वास्थ्य परीक्षण गराई निरोगिताको प्रमाणपत्र लिनुहोस् ।
- सरकारले तोकिएको बीमा कम्पनीमा गई करार अवधिअनुसार कम्तीमा रु ५ लाखको जीवन बीमा गराउनुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगार विभागमा कल्याणकारी कोषमा रु १ हजार बुझाई रसिद लिनुहोस् । सो रकम नतिरी श्रम विभागबाट श्रम स्वीकृति पाइँदैन ।
- स्वीकृत संस्थामा गई अनिवार्यरूपमा कम्तीमा दुई दिनको अभिमुखीकरण तालिम लिनुहोस् ।
- काम गर्न जाने देश, कम्पनी, काम गर्ने पद र पेशा तलबभत्ता अन्य सुविधा र सेवा शर्तहरूबारे राम्रो जानकारी राखेर मात्र सम्झौतापत्रमा सही गर्नुहोस् । दोहोरो सम्झौतापत्र नगर्नुहोस्, ठगिने सम्भावना रहन्छ ।
- विमानस्थलमा फरक-फरक सम्झौता गरेका कागज वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारका साथमा पाइएका छन्, त्यसैले एउटै कम्पनीसँगमात्र सम्झौता गर्नुहोस् ।
- गन्तव्य मुलुक, तपाईँ जान लागेको देशमा रोजगारीका लागि यात्रा गर्दा आफ्नै देशको त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल काठमाडौँबाट मात्र यात्रा गर्नुहोस् । भारत हुँदै यात्रा नगर्नुहोस् । भारत हुँदै गरिने यात्रामा प्रायः दलालले गैरकानुनीरूपमा वैदेशिक रोजगारीका लागि लैजाने गरेको पाइएको छ ।
- त्यस्तै, अन्य देशको बाटो प्रयोग गरी रोजगारीका लागि विदेश नजानुहोस् । यदि कसैले तपाईँलाई ललाईफकाई लैजाँदैछ भने स्थानीय प्रहरीलाई खबर गर्नुहोस् ।

- अध्यागमनका लागि चाहिने आवश्यक कागजात सुरक्षितसँग राख्नुहोस् र सबै कागजातको एकप्रति प्रतिलिपि घरका आफन्तसँग पनि छाडिदिनुहोस् ।
- लुकीछिपी जाँदा कानुनी कारबाही हुने, अलपत्र पर्ने, दुर्घटना हुने, सम्झौता बमोजिमको काम नपाउने, उद्धार गर्न कठिन हुने र कल्याणकारी कोष बीमा कम्पनीबाट प्राप्त हुने सेवासुविधा प्राप्त नहुने हुँदा विशेष होस पुऱ्याउनुहोस् ।
- व्यक्तिगत प्रयासबाट भिषा प्राप्त गरी वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्ति स्वयं नेपाली दूतावासबाट प्रमाणित सक्कल कागजातसहित विभागमा उपस्थित भई श्रम स्वीकृति लिन सक्नुहुनेछ ।
- वैदेशिक रोजगारमा हुने ठगी र अन्य सूचना लिन र दिन हटलाइन फोन नं. ९७७ १ ४११२३५० को टेलिफोन लाइनको व्यवस्था गरिएकोले कुनै गुनासो वा जानकारी भए फोन गर्नुहोस् । साथै, वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डको टोल फ्रि नं. १६६००१५०००५ मा पनि आफ्नो समस्या राख्न सकिन्छ ।
- पहिलेको श्रम स्वीकृति म्याद नाघेको वा नयाँ देश वा कम्पनीमा वैदेशिक रोजगारीमा पुनः जाँदा अनिवार्यरूपले पुनः श्रम स्वीकृति नवीकरण गर्नुहोस् । करार अवधि सकिएपछि पनि स्वीकृति बेगर गैरकानुनी तरिकाबाट भिषाको म्यादभन्दा बढी समय नबस्नुहोस् । अन्यथा सम्बन्धित देशको कानूनअनुसार कारबाही हुन सक्दछ । आफ्नो राहदानीको म्याद समयमा नै नवीकरण गराउनुहोस् ।
- महिला कामदारहरू वैदेशिक रोजगारीको लागि साउदी अरेबिया, कतार, युएई र कुवेतमा घरेलु कामदारको रूपमा जानुपूर्व नेपाली राजदूतावासबाट करारपत्र र भिषा प्रमाणित गराई श्रम स्वीकृति लिएर मात्र जानुहोस् ।
- कुनै पनि व्यक्तिले वैदेशिक रोजगारीमा पठाईदिन्छु भनी रकम मागेमा तुरुन्त नजिकको स्थानीय प्रशासन वा प्रहरी कार्यालय, वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्ड र वैदेशिक रोजगार विभागमा सूचना दिनुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगारीका लागि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित हुने सूचनाको आधिकारिकता बुझ्न परेमा वैदेशिक रोजगार विभाग वा वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डमा सम्पर्क गर्नुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त आय (विप्रेषण) सुविधा उपभोग गर्ने भन्दा आय र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्नुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र मर्यादित बनाउने कार्यमा सरकारी एवं गैरसरकारी संघसंस्था र व्यक्तिहरूलाई पनि सहयोग गर्नुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगारमा जाँदा एचआईभी र एड्स तथा यौनजन्य सख्या रोगको बारेमा पनि सचेत हुनुहोस् ।
- वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा अनावश्यकरूपमा हडताल र अशान्ति ल्याउने क्रियाकलापमा सरिक नहुनुहोस् ।

सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीबारे समुदायमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्न बालकलबको भूमिका

स्थानीयतहमा क्रियाशील बालकलबले सुरक्षित वैदेशिक रोजगारीबारे समुदायमा जनचेतना अभिवृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् । के-के सावधानी अपनाउँदा वैदेशिक रोजगारी सुरक्षित हुन सक्दछ भन्नेबारे समुदायमा व्यापकमात्रामा छलफल सञ्चालन गरी वैदेशिक रोजगारीमा जाने किशोरकिशोरीहरूलाई सचेत बनाउन सक्दछन् । गैरकानुनीरूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने क्रमलाई निरूत्साहित गर्न बालकलबले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नसक्दछन् । बालकलबले गर्नसक्ने अन्य कार्यलाई बुँदागतरूपमा तल उल्लेख गरिएको छ :

- सुरक्षित बसाइँसराइसम्बन्धी सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । यस्ता क्रियाकलापअन्तर्गत भित्तिपत्रिका प्रकाशन, सडकनाटक प्रदर्शनी, स्थानीय सञ्चारमाध्यममार्फत आम जनसमुदायलाई सुरक्षित वैदेशिक रोजगारका फाइदाबारे जानकारी गराउने लगायतका कार्य गर्न सकिन्छ ।
- वैदेशिक रोजगारीका लागि नेपालबाट जान सकिने देशहरू, कामको प्रकृति, पुरा गर्नुपर्ने कानुनी प्रक्रिया र आवश्यक कागजात आदिबारे लक्षित समुदायलाई सचेत गराउन सकिन्छ । यस्ता कार्यको लागि स्थानीय बालकलब तथा समुदायमा सूचना केन्द्रको स्थापना गर्न सकिन्छ ।
- नगर/गाउँ बालसंरक्षण समिति, नेपाल प्रहरीअन्तर्गत सामुदायिक प्रहरी र महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रलगायतका संयन्त्रहरूसँग सहकार्य गरेर सुरक्षित वैदेशिक बसाइँसराइका लागि र गैरकानुनी वैदेशिक रोजगारको विरुद्धमा व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।
- बालबालिका विशेषगरी किशोरकिशोरीहरूलाई दौतरी शिक्षामार्फत जीवन उपयोगी सीप प्रवर्द्धन गर्न, व्यक्तिगत परामर्श दिन तथा लक्षित समूहमा छलफल चलाउन सकिन्छ ।
- असुरक्षित बसाइँसराइबाट पीडित भएका व्यक्तिको भोगाइ, सिकाइ तथा अनुभवहरू स्वयं उनीहरूबाट सुनाएर पनि समुदायमा सचेतीकरण गर्न सकिन्छ ।
- देशभित्र र देशबाहिर विभिन्न उद्देश्यको लागि हुने बसाइँसराइका क्रममा सुरक्षित रहने उपायहरू (Safety Measures) बारे किशोरकिशोरीहरूलाई जानकारी गराउन सकिन्छ ।
- समुदायमा आधारित विभिन्न समूहहरू जस्तै आमासमूह, महिलासमूह आदिसँग मिलेर वैदेशिक रोजगारीमा जानुपूर्वका तयारी र गएपछि गर्न हुने र नहुने गतिविधिबारे व्यापकमात्रामा सामुहिक छलफल चलाई जानकारी आदानप्रदान गर्न सकिन्छ ।

थप जानकारीको लागि वैदेशिक रोजगार विभागको अत्यन्त जरूरी सूचना पढ्नुहोस् :

नेपाल सरकार, वैदेशिक विभागको वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिहरूका लागि अत्यन्त जरूरी सूचना^{१०}

वैदेशिक रोजगारलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र मर्यादित बनाई नेपाली कामदारहरूलाई वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने सन्दर्भमा श्रम स्वीकृतिका लागि पेश गरिने कागजात प्रमाणहरू सत्य र तथ्यमा आधारित नभएको अवस्थामा वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारहरू करारबमोजिम काम, सुविधा नपाई मर्का पर्ने, विदेशी भूमिमा पीडित बन्नुपर्ने, स्वदेश फर्कन कठिनाई हुने, कतिपय अवस्थामा जेल सजायसमेत भोग्नुपर्ने र ज्यानसमेत गुमाउनुपर्ने हुन सक्दछ । यसर्थ, वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिहरूले निम्न विषयहरूमा विशेष ध्यान पुऱ्याई, यकीन गरी श्रम स्वीकृति लिएर वैधानिकरूपमा मात्र वैदेशिक रोजगारमा जान सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूको जानकारीको लागि यो सूचना प्रकाशित गरिएको छ ।

- वैदेशिक रोजगारमा जानका लागि कानुनी प्रक्रिया पुऱ्याई व्यक्तिगत र संस्थागत गरी दुई किसिमले वैदेशिक रोजगार विभाग अन्तर्गत ताहाचल (रेडक्रसमार्ग) स्थित कार्यालयहरूबाट श्रम स्वीकृति प्राप्त गर्न सकिन्छ । संस्थागत रूपमा वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउने कार्य वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्न इजाजतपत्र लिई नियमित रूपमा नवीकरण भएका इजाजत पत्रवाला संस्थाहरू (म्यानपावर कम्पनी) ले गर्दछन् । तपाईंले सम्पर्क गरेको संस्था वैदेशिक रोजगार विभागबाट इजाजत लिएको मेनपावर कम्पनी हो कि होइन र उक्त मेनपावरको काम कारबाही रोक्का भएको छ, छैन तथा खारेजीमा परेको छ, छैन बुझ्नुहोस् । व्यक्तिगत प्रयासबाट भिषा प्राप्त गरी वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिले नेपाली दुतावास प्रमाणित सक्कल कागजातसहित स्वयं उपस्थित भई श्रम स्वीकृति लिन सक्नुहुनेछ ।

१० नेपाल सरकार, श्रम तथा वैदेशिक रोजगार मन्त्रालय, वैदेशिक रोजगार विभाग,

१. वैदेशिक रोजगारमा जाँदा कुन काममा जाने, सोको लागि कति खर्च लाग्छ, काम गरेवापत तलब, खाना र बस्ने व्यवस्था, काम गर्नुपर्ने घण्टा, ओभरटाइम काम भत्ता, करार अवधि आदिबारे राम्ररी जानकारी लिनुहोस् । देश, कम्पनी, काम गर्ने पद र पेशा, तलबभत्ता, अन्य सुविधा र सेवाशर्तहरूबारे चित्त बुझेमा मात्र राजीखुसी साथ सम्झौतापत्रमा सही गर्नुहोस् र सोको एक प्रति आफूसँग राख्नुहोला । विमानस्थलमा फरक-फरक सम्झौता गरेका कागज साथमा राखेको पाइएकोले एउटै कम्पनीसँगमात्र सम्झौता गर्नुहोस् । दोहोरो सम्झौतापत्र नगर्नुहोस्, ठगिनुहुन्छ ।
२. वैदेशिक रोजगारमा जाँदा कुन संस्थाबाट वा कोमार्फत जाने हो त्यसबारेमा यथेष्ट जानकारी राख्नुहोस् । दलालमार्फत वा त्यस्तै व्यक्तिबाट जाने प्रयत्न नगर्नुहोस्, ठगिने र विदेशमा अलपत्र पर्ने प्रबल सम्भावना रहन्छ । कन्सल्टेन्सी फर्म, ट्राभल एजेन्सी, मनी ट्रान्सफर चेन्जर, दलाल, एजेन्ट, कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थालाई वैदेशिक रोजगारमा पठाउने अधिकार प्राप्त छैन । यी कसैलाई पनि रकम नदिनुहोस्, ठगिने बढी सम्भावना हुन्छ ।
३. आफ्नो नाममा भिषा प्राप्त भई वैदेशिक रोजगारमा जाने निश्चित भएपछि मेनपावर कम्पनीको बैंक खातामा वा प्रधान कार्यालयमा मात्र रकम बुझाउनुहोला । साथै, बुझाएको रकमको भर्पाइ अनिवार्यरूपमा लिनुहोला । पूर्वस्वीकृति अनुसारको विज्ञापनमा उल्लेख भएको भन्दा बढी रकम कसैलाई नदिनुहोला ।
४. इजाजतप्राप्त मेनपावर कम्पनीले विदेश पठाउन पासपोर्ट माग गरेमा कुन देशमा कुन कामका लागि कति अवधिभित्र पठाउने र कति लागतमा पठाउने हो, यकीन गरी भर्पाइ लिएर मात्र सक्कल पासपोर्ट बुझाउनुहोला ।
५. जान चाहेको देशको बारेमा राम्रो जानकारी राख्नुहोस् । त्यो देशको भाषा संस्कृति, रहनसहन, चालचलन, रीतिरिवाज र कानूनको बारेमा आवश्यक जानकारी राख्नुहोस् ।
६. आफू काम गर्न जाने मुलुकमा रहेको नेपाली दूतावासको सम्पर्क ठेगाना, अन्य कामदारलाई सघाउने र सहयोग गर्ने संघसंस्थाहरूको फोन र फ्याक्स नं. झयरीमा टिप्नुहोस् । अथवा, जानेको मानिससँग लेख्न लगाउनुहोस् ।
७. सूचीकृत स्वास्थ्य संस्थाबाट मात्र स्वास्थ्य परीक्षण गराई तोकिएको होलोग्राम भएको स्वास्थ्य परीक्षण प्रमाणपत्र लिनुहोस् ।
८. सरकारले तोकेको बीमा कम्पनीमा गई करार अवधिअनुसार कम्तीमा रु ५ लाखको जीवनबीमा गराउनुहोस् ।
९. कल्याणकारी कोषमा रु १,००० ।- बुझाई रसिद लिनुहोस् । सो रकम नतिरी श्रम स्वीकृति पाइँदैन ।
१०. विदेश जानुअघि स्वीकृत अभिमुखीकरण संस्थामा गई अनिवार्यरूपमा २ दिनको अभिमुखीकरण तालिम तथा जाने मुलुकको श्रम कानूनसम्बन्धी जानकारी लिनुहोस् । सो अभिमुखीकरण तालिमबाट आफू जाने देशको भौगोलिक अवस्था, हावापानी, ट्राफिक नियम, श्रमसम्बन्धी सामान्य कानुनी प्रावधान लगायतका विषयमा पर्याप्त जानकारी प्राप्त हुनेछ ।
११. वैदेशिक रोजगारीमा जान लागेका नेपाली नागरिकहरूले विदेश प्रस्थान गर्नुअगाडि आफूले प्राप्त गरेका रोजगार सम्बद्ध कागजातहरूको प्रतिलिपिहरू एक/एकथान आफ्नो घरमा सुरक्षित साथ राख्नुहोस् र आफ्नो साथमा लिएर जानपर्ने कागजातहरू रूजू गरी लिई जानुहोस् ताकि अध्यागमनको प्रस्थान कक्षमा वा विदेशमा पुगेर समस्या भएलु नपरोस् ।
१२. कामको लागि विदेश जाँदा नेपालकै एयरपोर्ट प्रयोग गर्नुहोला, अन्यथा ठगिने सम्भावना हुन्छ । श्रम स्वीकृतिको निस्सा प्राप्त नहुँदै हवाई टिकट खरीद नगर्नुहोला । अन्य देशको विभिन्न बाटो प्रयोग गरी रोजगारीका लागि विदेश नजानुहोस् । यदि कसैले तपाईंलाई ललाईफकाई लैजादैछ भने स्थानीय प्रहरीलाई खबर गर्नुहोस् ।
१३. लुकीछिपी जाँदा कानुनी कारबाही हुने, अलपत्र पर्ने, दुर्घटना हुने, सम्झौताबमोजिम काम नपाउने, उद्धार गर्न कठिन हुने र कल्याणकारी कोष, बीमा कम्पनीबाट प्राप्त हुने सेवासुविधा प्राप्त नहुने हुँदा विशेष होश पुऱ्याउनुहोस् ।
१४. वैदेशिक रोजगारमा हुने ठगी र अन्य सूचना लिन र दिन हटलाइन फोन नं. ९७७ १ ४११२३५० को टेलिफोन लाइनको व्यवस्था गरिएकोले कुनै गुनासो वा जानकारी भए फोन गर्नुहोस् । साथै, वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डको टोल फ्रि नं. १६६००१५०००५मा पनि आफ्नो समस्या राख्न सकिन्छ ।

१५. पहिलेको श्रम स्वीकृति म्याद नाघेको वा नयाँ देश वा कम्पनीमा वैदेशिक रोजगारमा पुनः जाँदा अनिवार्यरूपले पुनः श्रम स्वीकृति (नवीकरण) लिनुहोस् । करार अवधि सकिएपछि पनि स्वीकृति वेगर, गैरकानुनी तरीकाबाट भिषाको म्यादभन्दा बढी समय नबस्नुहोस् अन्यथा सम्बन्धित देशको कानूनअनुसार कारबाही हुन सक्दछ । आफ्नो राहदानीको म्याद समयमा नै नवीकरण गर्नुहोस् ।
१६. कुनै पनि व्यक्तिले वैदेशिक रोजगारीमा पठाइदिन्छु भनी रकम मागेमा तुरुन्त नजिकको स्थानीय प्रशासन, प्रहरी, वैदेशिक रोजगार विभागमा सूचना दिनुहोस् ।
१७. वैदेशिक रोजगारीका लागि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित हुने सूचनाको आधिकारिकता बुझ्न परेमा वैदेशिक रोजगार विभाग वा वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डमा सम्पर्क गर्नुहोस् वा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विज्ञापनमा उल्लेखित Lt. No. टाइप गरी ४००१ मा S.M.S. गरी आधिकारिकता बुझ्नुहोस् ।
१८. वैदेशिक रोजगारमा जाँदा HIV & AIDS तथा यौनजन्य सरुवा रोगको बारेमा सचेत हुनुहोस् ।
१९. वैदेशिक रोजगारमा विदेशमा रहँदा अनावश्यक रूपमा हडताल र अशान्ति नगर्नुहोस् ।
२०. मेनपावर कम्पनीको नाम ठेगाना परिवर्तन भएको कारणले सम्पर्क गर्न नसकिए विभागमा सम्पर्क गर्नुहोस् ।

विदेशबाट नेपालमा पैसा पठाउने तरिकासम्बन्धी जानकारी^{११}

विदेशबाट नेपालमा पैसा पठाउन के-के तरिकाहरू छन् ?

विदेशबाट नेपालमा आफ्ना आफन्तहरूलाई पैसा पठाउन बैंक खाता वा रेमिटेन्स कम्पनीहरूको माध्यम प्रयोग गर्न सकिन्छ । रेमिटेन्स कम्पनीका उदाहरणहरू Western Union Money Transfer, IME, Money Gram, आदि हुन् र बैंक खाताभन्दा रेमिटेन्सबाट पैसा पठाउन तुलनात्मकरूपमा सस्तो र सरल हुन्छ ।

रेमिटेन्सबाट पैसा पठाउँदा आफूले रोजगारी गरिरहेको देश र पैसा पठाउन चाहेको देशमा उपलब्ध रेमिटेन्स कम्पनीहरूमध्ये कुनैको काउन्टरमा गई पैसा पठाउने र प्राप्त गर्ने व्यक्ति, ठेगाना, रकम आदि जानकारीहरू एउटा फाराममा भरेपछि रेमिटेन्स कम्पनीले एउटा गोप्य नम्बर पैसा पठाउने व्यक्तिलाई दिन्छ । फाराममा पैसा प्राप्त गर्ने भनेर तोकिएको व्यक्तिले उक्त नम्बर र आफ्नो परिचयपत्र लिई उक्त रेमिटेन्स कम्पनीको काउन्टरमा गएमा सजिलै पैसा प्राप्त गर्न सकिन्छ । बैंकबाट बैंक खातामार्फत मात्र पैसा पठाउन सकिन्छ । यसका लागि पैसा पठाउने र प्राप्त गर्ने दुवै व्यक्तिको बैंक खाता हुनुपर्छ र बैंकको अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल हुन पनि जरूरी हुन्छ । पैसा पठाउने व्यक्तिले पैसा प्राप्त गर्ने व्यक्तिको बैंकको नाम, खाता नम्बर र बैंकको एक अन्तर्राष्ट्रिय कोड जसलाई स्विफ्ट कोड (SWIFT-Society of Worldwide International Financial Software) भनिन्छ, यी जानकारीहरू बैंकमा उपलब्ध गराएपछि इच्छाएको व्यक्तिको खातामा रकम पुग्नेछ । सो माध्यमबाट पैसा पठाउन साधारणतया रेमिटेन्सभन्दा महँगो पर्छ ।

पैसा पठाउने क्रममा अनौपचारिक र गैरकानुनी माध्यमहरू पनि भेटिन्छन् । यस्ता संयन्त्रमा आफूले पठाएको पैसाको कुनै ग्यारेन्टी नहुने हुनाले पैसा डुब्ने सम्भावना हुन्छ र अतः यस्तो माध्यम प्रयोग नगर्नु नै राम्रो हुन्छ ।

वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने व्यक्तिहरूले थाहा पाउनुपर्ने कुराहरू^{१२}:

क) उमेर र विवरण: १८ वर्ष पूरा भएको अवस्थामा मात्र वैदेशिक रोजगारीको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

रोजगारीमा जानेक्रममा भुटो विवरण वा कागजात पेश गर्नुहुँदैन ।

ख) संस्थागत पहल: वैदेशिक रोजगारको निमित्त अनुमति प्राप्त गरेका एजेन्सीहरूसँग मात्र वैदेशिक रोजगारीमा जाने

११ नेपाल सरकार, श्रम तथा वैदेशिक रोजगार मन्त्रालय, वैदेशिक रोजगार विभाग,

१२ नेपाल सरकार, श्रम तथा वैदेशिक रोजगार मन्त्रालय, वैदेशिक रोजगार विभाग,

सम्बन्धी कारोबार गर्नुपर्छ । संस्थासँग व्यक्तिगत तवरले जानेगरी काम कारबाही गर्नुहुँदैन । व्यक्तिगत रूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहनेले वैदेशिक रोजगार विभागको स्वीकृति प्राप्त गर्नुपर्दछ ।

- ग) आवश्यक प्रमाणहरू सुरक्षित राख्नुपर्ने:** वैदेशिक रोजगारको निमित्त जानेक्रममा वैदेशिक रोजगार एजेन्सीलाई रकम बुझाएपछि रसिद लिई सुरक्षित राख्नुपर्छ । वैदेशिक रोजगारीको निमित्त एकमुष्ट वा किस्तामा रकम बुझाएको भएमा कुन किस्तावापत कति रकम बुझाइएको हो, सोसमेतको निस्सा लिनुपर्छ । बुझाएको रकम र प्राप्त रसिदमा रकम फरक परेनपरेको यकीन गरी गरी वास्तविक तिरेको रकम जनाएको रसिद लिनुपर्छ । रसिदमा सम्बन्धित एजेन्सीको छाप भएनभएको र बुझिलेको दस्तखत भएनभएको जाँची लिनुपर्दछ । राहदानी, भिसा, श्रम स्वीकृति, करारपत्र, तालिमहरूको प्रमाणपत्र, रकम बुझाएको रसिदहरू, बिमा, स्वास्थ्य परीक्षण आदिको कागजात आफूसँग सुरक्षित राखी त्यसको फोटोकपी घर परिवारका व्यक्तिहरू वा भरपर्दो अभिभावकलाई छोड्नुपर्दछ ।
- घ) तालिम तथा सुरक्षा:** वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामको लागि कुनै सीपमूलक तालिम आवश्यक भए त्यस्तो तालिम लिएको हुनुपर्ने र मान्यताप्राप्त संस्थाबाट अभिमुखीकरण तालिम हासिल गर्नुपर्छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने क्रममा गर्नुपर्ने बिमा तथा कल्याणकारी कोषमा अनिवार्यरूपमा रकम जम्मा गर्नुपर्दछ । एजेन्सी वा कोही कसैबाट वैदेशिक रोजगारीसम्बन्धी विषयमा गलत वा ठगी गर्न लागेको शङ्का लागेमा वा त्यसो भएपरेमा वैदेशिक रोजगार विभाग वा नजिकको जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा प्रहरीमा तुरुन्त खबर गर्नुपर्दछ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्तिले अनुमति लिएको अवस्थामा बाहेक अन्य मुलुकको मार्ग प्रयोग गरी वैदेशिक रोजगारीमा जानुहुँदैन । वैदेशिक रोजगारीको निमित्त विदेश प्रस्थान गर्नुपूर्व वैदेशिक रोजगार विभागबाट राहदानीमा श्रम स्वीकृतिको स्टिकर लगाएको हुनुपर्छ ।
- ङ) पूर्व तयारीको अवलम्बन:** वैदेशिक रोजगारमा जाने नेपालीले अनुमतिको अवधिपश्चात् नियमानुसार म्याद थप नगरी अवैधानिकरूपमा विदेशमा बस्न वा काम गर्न हुँदैन । वैदेशिक रोजगारीको क्रममा भएको सम्झौता अनुसारको अवधिभित्र करार भङ्ग नभएसम्म उक्त कार्य छाडी अन्यत्र काम गर्न वा बिना स्वीकृति काम छाडी अन्यत्र जान हुँदैन ।
- च) क्षतिपूर्ति:** कुनै कारणले विदेशबाट असमयमा फर्कनुपरेमा वैदेशिक रोजगार विभाग र पठाउने एजेन्सीमा फिर्ता आएको १५ दिन भित्रमा जानकारी गराउनुपर्दछ ।
- छ) विदेशमा सम्पर्क र समन्वय:** नियमअनुसार वैदेशिक रोजगारीमा गएपछि उक्त मुलुकमा रहेको नेपाली दुतावास, वा नियोग वा श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयले तोकेको सम्बद्ध संस्थामा सम्पर्क कायम गरी आफू आएको जानकारी गराउनुपर्नेछ । वैदेशिक रोजगारको क्रममा समस्या आएको अवस्थामा उक्त निकायमा जानकारी गराउनुपर्नेछ ।
- ज) श्रम स्वीकृति:** वैदेशिक रोजगार विभागबाट श्रम स्वीकृति नलिई वैदेशिक रोजगारमा जानुहुँदैन ।
- झ) अभिमुखीकरण तालिम:** वैदेशिक रोजगारमा जानुपूर्व अभिमुखीकरण तालिम लिनुपर्छ र जान लागेको देश, आफूले गर्ने काम र पाउने पारिश्रमिकबारे राम्ररी जानकारी लिई जानुपर्दछ ।
- ञ) अन्य गर्नुपर्ने कार्यहरू:** स्वास्थ्य परीक्षण, जीवन विमा, दुर्घटना विमा विदेशमा काम गर्न जानुपूर्व अनिवार्यरूपमा गर्नुपर्दछ ।
- ट) मृतक कामदारका हकदारले पाउने आर्थिक सहायता:** वैदेशिक रोजगार ऐन २०६४ को दफा ३८ 'घ' मा उल्लेख भएअनुसार र वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०६४ को नियम २८ बमोजिम वैदेशिक रोजगारमा गई मृत्यु भएका (Any kind of death) कामदारका परिवारलाई निम्नअनुसार प्रक्रिया पूरा गरी रु ३,००,००० (तीन लाख) आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ (२०७१।६।३० देखि लागु)

केस स्टडी^{१३}

सिन्धुपाल्चोककी १६ वर्षीया तामाङ थरकी एक बालिका ७० साल जेष्ठ महिनामा दुई वर्षका लागि खाडी मुलुक ओमन उडेकी थिइन् । तर, दुई महिनामै फर्किन् । खै किन फर्काए थाहा छैन उनी भन्छिन्, काम र भाषा नजानेर होला । पौरखी नेपालको सेफ हाउसमा भेटिएकी उनी निकै थलिएकी जस्ता देखिन्थिन् । स्पष्ट कुरा नगर्ने, टोलाउने र बेलाबेला रुन खोज्थिन् । मामाले १५ हजार रूपैयाँमा ओमन उडाएको, उता गएर थुप्रै घरमा काम गरेको तर सुको पैसा हात नलागेको उनी बताउँथिन् ।

पासपोर्टमा २६ वर्ष लेखेर ओमन गएकी रहिछन्, सेफ हाउसकी सुभद्रा राणाले उनको वास्तविकता सुनाइन्, काम नजानेर एउटा घरबाट अर्को घरमा सारि राखेछन् । कुटपिट गरेछन् । बलात्कार पनि गरेछन् क्यारे । मानसिक रूपमै बिरामी लाग्छिन् उनी ।

उनलाई नेपाल आएको समेत पत्तो थिएन । भन्छिन्, एयरपोर्टमा भर्दा ओमनै होला भन्टानेकी थिएँ । एयरपोर्टबाट सिधै सेफ हाउस ल्याइएकी उनी बीचमा घर गइन् । तर, गाउँमा राख्न नसकेर उनको बुवाले फेरि यहाँ ल्याए, राणाले भनिन्, आत्महत्या गर्न खोजिछन् । यहाँ आएर अलि सुधिएको छ अवस्था ।

माइती नेपालले उद्धार गरेका महिला तथा युवती अङ्गभङ्ग भएका, रोगव्याधि लागेका र मानसिक स्थिति बिग्रिएका हुने गरेको अच्युतकुमार बताउँछन् । कोही-कोही त यहाँ आइसकेपछि पनि नेपाल लगिदेऊ भन्दै रुन्छन्, उनले सुनाए, पाँच र छ दिनपछि मात्रै होशमा आउँछन् । र, आफ्नो नाम, थर, ठेगाना बताउँछन् । माइती नेपालले सन् २००९ मा गरेको अध्ययनले खाडी देशबाट फर्किने ५७ प्रतिशत महिला मानसिक रोगी हुने देखाएको थियो । ३३ प्रतिशत चाहिँ ठीकै हुँदा रहेछन्, अच्युतकुमार भन्छन्, चार प्रतिशतलाई टीबी लाग्ने र चार प्रतिशत गर्भवती हुने गरेको पाइयो । अहिलेसम्म यो आँकडा बढिसक्यो होला ।

महिलाहरूको शारीरिक अवस्था नाजुक हुनु र मानसिक स्थिति गुम्नुको प्रमुख कारण सामूहिक बलात्कार र कुटपिट भएको पौरखी नेपालकी मञ्जु गुरुङ बताउँछिन् । यतिसम्म पीडा खेपेर आएका हुन्छन् कि उनीहरूका कुरा सुन्दा नै आङ सिरिङ हुन्छ, उनी भन्छिन्, मालिकहरूले दुईतलाबाट खसालिदिने, कोराले हिकार्उने, भित्तामा बजार्ने, आँखा फुटाइदिने, घाँटी अट्याएर मार्न खोज्ने, दैनिक बलात्कार गर्ने आदि गर्दा रहेछन् । कतिले त डराएर यस्तो कुरा भन्दै-भन्दैनन् । महिनासम्म मौन बस्छन् । डर हराउँदै गएपछि मुख खोल्छन् ।

विस्तृत जानकारी को लागि <http://www.nagariknews.com/friday/story/18784.html#sthash.WSIDMAS1.dpuf> मा हेर्नुहोस् ।

सत्र १८: बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी सामान्य परिचय

५० मिनेट

१८.१ सत्रको परिचय :

बालबालिका हुर्कनको लागि सबैभन्दा उपयुक्त स्थान भनेको परिवार हो । परिवारले बालबालिकाको विकास र कल्याणको लागि प्राकृतिक वातावरण प्रदान गर्दछ । विभिन्न कारणले बालबालिकाले आफ्ना परिवार वा प्राथमिक स्याहारकर्ताबाट शारीरिक, भावनात्मक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक रूपमा उचित, निरन्तर तथा गुणस्तरीय स्याहार, पालनपोषण र मार्गदर्शन पाइरहेका हुँदैनन् । उचित स्याहारबाट वञ्चित बालबालिका भन्नाले परिवारभित्रै बेवास्ता गरिएका र/वा दूरव्यवहारमा परेका बालबालिका, सडकमा आश्रित बालबालिका वा अन्य गुणस्तरहीन वैकल्पिक हेरचाहमा रहेका बालबालिका, शरणार्थी तथा विस्थापित एवं बेचबिखनमा परेका बालबालिका र वैकल्पिक हेरचाहको आवश्यकताको जोखिममा रहेका बालबालिका भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।

१८.२ अपेक्षित उपलब्धि :

यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीले,

- वैकल्पिक हेरचाह भनेको के हो भन्नेबारेमा बताउन सक्नेछन् ।
- वैकल्पिक हेरचाहका सन्दर्भमा राज्यको भूमिका तथा स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको भूमिकाका बारेमा प्रस्ट भई कार्यान्वयनका लागि घच्च्याउन सक्नेछन् ।

१८.३ सत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सामग्री :

न्यूजप्रिन्ट पेपर, मार्कर, कलर मेटाकार्ड, गम र मास्किङ्ग टेप, आदि ।

१८.४ सत्रको तयारी :

यस सत्रका लागि निम्न तयारी गर्नु उपयोगी हुनेछ :

- सम्भव भएमा सहभागीहरूको बालबालिकाप्रतिको ज्ञान र वैकल्पिक हेरचाह सम्बन्धमा बुझाइको स्तरलाई पूर्व अवलोकन गर्नुहोस् र आवश्यकताअनुरूप अध्ययन सामग्री पढी थप जानकारी सङ्ग्रह गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा दिएको विषयवस्तुको राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस् । आवश्यकतानुसार सहायक शीर्षकलाई छुट्टाछुट्टै मेटाकार्डमा उतार्नुहोस् । मुख्य-मुख्य बुँदालाई न्यूजप्रिन्ट पेपरमा लेख्नुहोस् ।

१८.५ सत्र सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया :

सहभागीहरूलाई छलफल गरिने विषयवस्तुको बारेमा जानकारी गराउनुहोस् । 'यस विषयको आवश्यकता किन छ' र 'हामीले समुदायस्तरमा यसबारे किन छलफल गर्नुपर्दछ' भन्ने बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप १: बालबालिकाका वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी अधिकारहरू के-के हुन् ? (८० मिनेट)

- 'अनाथालय तथा बालगृहको स्थापना किन भएको होला' भनी सहभागीबीच संक्षिप्त छलफल चलाउनुहोस् । 'कस्ता बालबालिका त्यहाँ राखिन्छ' भनी छलफल चलाउनुहोस् ।
- 'पारिवारिक हेरचाहबाट वञ्चित बालबालिका भनेका को हुन्' भन्नेबारेमा कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् । 'बालबालिका कसरी आफ्नो घर तथा परिवारबाट अलग्गिन पुग्दछन्' भन्ने सन्दर्भमा छलफल चलाउनुहोस् ।
- त्यसपछि नेपालको सन्दर्भमा पारिवारिक हेरचाहबाट वञ्चित बालबालिकाको अवस्थाको बारेमा बताउनुहोस् । वैकल्पिक हेरचाह भनेको के हो ? बताउनुहोस् ।
- बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय निर्देशिका, २००९ र 'वैकल्पिक हेरचाहका सम्बन्धमा नेपालमा कस्तो नीतिगत व्यवस्था रहेको छ' भन्नेबारेमा पनि बताउनुहोस् ।
- 'पारिवारिक हेरचाहबाट वञ्चित बालबालिकाको बारेमा उपयुक्त समाधान के हुन सक्दछ' भनी प्रश्न गर्नुहोस् र कक्षाकोठा छलफल चलाउनुहोस् ।
- 'पारिवारिक हेरचाहबाट वञ्चित बालबालिकाका लागि राज्यस्तरमा र समुदायस्तरमा के-के गर्न सकिन्छ' भन्ने सन्दर्भमा बताउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २: सत्रको मूल्याङ्कन र सारसंक्षेप (१० मिनेट)

यस सत्रमा हामीले के-के छलफल गर्नुभयो ? भनी सहभागीसँग प्रश्न गर्दै यस सत्रका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् । सत्रको मूल्याङ्कन गर्न देहायका प्रश्नहरू गर्न सकिन्छ :

- बालबालिकाकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय निर्देशिका, २००९ को मुख्य सन्देश के हो ?
- बालबालिकाकाको वैकल्पिक हेरचाह सम्बन्धमा नेपालमा कस्तो नीति अङ्गीकार गरिएको छ ?
- बालबालिकाकाको वैकल्पिक हेरचाह सम्बन्धमा राज्यको र स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको के-कस्तो भूमिका हुनुपर्दछ?
- माथिका जस्ता प्रश्नहरू गर्दा सहभागीहरूको बुझाइ थप स्पष्ट पार्नुपर्ने देखिएमा आवश्यकताअनुसार त्यसो गर्नुहोस् ।
- यस सत्रमा गरिएका छलफलका विषय वा शीर्षकहरू पुनःएकपटक भनी सत्रको अन्त्य गर्नुहोस् ।

बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी सामान्य परिचय

उचित स्याहारबाट वञ्चित बालबालिका भनेका को हुन्?

बालअधिकार बालबालिकाको मानवअधिकार हो । कुनै पनि बहाना तथा परिवेशमा बालअधिकारको उल्लंघन गर्न पाइन्न भन्ने विश्वव्यापी मान्यता छ र यस मान्यतालाई नेपाल सरकारले पनि स्वीकार गरिसकेको छ । बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासको लागि उचित स्याहारको आवश्यकता पर्दछ । तर विभिन्न कारणले बालबालिकाले आफ्ना परिवार वा प्राथमिक स्याहारकर्ताबाट शारीरिक, भावनात्मक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक रूपमा उचित, निरन्तर तथा गुणस्तरीय हेरचाह, पालनपोषण र मार्गदर्शन पाइरहेका हुँदैनन् । उचित स्याहारबाट वञ्चित बालबालिका भन्नाले परिवारभित्रै बेवास्ता गरिएका र/वा दूरव्यवहारमा परेका बालबालिका, सडकमा आश्रित बालबालिका वा अन्य गुणस्तरहीन वैकल्पिक स्याहारमा रहेका बालबालिका, शरणार्थी तथा विस्थापित एवं बेचबिखनमा परेका बालबालिका र वैकल्पिक हेरचाहको आवश्यकतामा रहेका बालबालिका भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।^१

नेपालमा कैयौं बालबालिका आफ्नो घरपरिवारमा पाउनुपर्ने माया-ममताबाट वञ्चित भएका छन् । घरपरिवार तथा नजिकका आफन्तबाट पाउनुपर्ने माया-ममतापूर्ण व्यवहारको अभावमा परित्यक्त जीवन बिताउन बाध्य भएका बालबालिकाको सङ्ख्या ठूलो छ । यस्ता बालबालिकाको बालापन नै गम्भीर सङ्कटमा परेको हुन्छ । यस्तो अवस्था विशेषतः गरीबी, अपाङ्गता भएका अभिभावक, भेदभाव, बसाइँसराई, युद्ध, विस्थापन लगायतका कारणले गर्दा हुने गर्दछ । जसका कारण धेरै बालबालिका सडक, श्रम र आवासीय बालगृहमा पुग्ने गर्दछन् ।^२

नेपालमा परिवारविहीन बालबालिकाको सङ्ख्या कति छ त ? केन्द्रीय बालकल्याण समिति तथा नेपाल लेबर फोर्स सर्भेअनुसार वि.सं. २०६९ र सन् २००८ को अध्ययनले नेपालमा उचित हेरचाहबाट वञ्चित बालबालिकाको अवस्था देहाएबमोजिम देखाइएको छ :

- १५ हजार १०१ बालबालिका परिवारविहीन छन् । जसमध्ये पारिवारिक संरक्षणविहीन ७ हजार ७७६, परिवारमा अन्य वयस्क व्यक्ति नभएका र बालबालिका स्वयं अभिभावक भएका ३०१ र आफन्तको संरक्षणमा ७ हजार १७ बालबालिका रहेका छन् ।
- नेपालमा सञ्चालित ५९४ बालगृहहरूमा १६ हजार ६१७ जना बालबालिका आश्रित छन् ।
- करिब ३ लाख बालबालिका एचआईभी र एड्स प्रभावित (अर्थात् एचआईभी सङ्क्रमित बाबुआमाका सन्तान वा स्वयं आफैँ सङ्क्रमित) छन् ।

१ परिवार र समुदायमा बालबालिकाको उचित संरक्षण, सेभ द चिल्ड्रेनले प्रकाशन गरेको सूचना सामग्री ।

२ ऐ. ऐ.

- सन् २०१२ मा मानव बेचबिखनमा परेकामध्ये ५५ प्रतिशत बालबालिका रहेका थिए ।
- ५ देखि १४ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकामध्ये ३४ प्रतिशत श्रमिकका रूपमा कार्यरत छन् ।

बालबालिकाको वैकल्पिक स्याहार भनेको के हो ?

गरीबी, रोग, अपाङ्गता, प्राकृतिक प्रकोप, द्वन्द्व, हिंसा, युद्ध आदिका कारण बालबालिका गम्भीर नकारात्मक वातावरणमा बाँच्न बाध्य हुने गर्दछन् । यस्ता बालबालिकाको जीवन अत्यन्त जोखिमपूर्ण हुन्छ । यस्तो अवस्थामा रहेका बालबालिका आफ्नो परिवारबाट प्रायः टाढा बस्दछन् र पारिवारिक मायाममता लगायतका आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित हुन पुग्दछन् । कोही बालबालिका आफ्नै परिवारमा बसिरहेका भएतापनि परिवारले उनीहरूलाई पर्याप्त स्याहार दिन नसकेको पाइन्छ ।

पारिवारिक मायाममता, हेरचाहलगायतका बालापन संरक्षणका लागि नभई नहुने आवश्यक सेवासुविधा औपचारिक तथा

अनौपचारिकरूपमा व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई वैकल्पिक हेरचाह भनिन्छ । वैकल्पिक हेरचाह अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन दुवै प्रकृतिको हुन्छ । अझै पनि धेरै देशहरूमा आमाबाबु गुमाएका वा आमाबाबुबाट त्यागिएका, परिवारबाट बिछोडमा परेका बालबालिकालाई हेरचाह तथा संरक्षणको लागि पहिलो विकल्पको रूपमा अनाथालय तथा बालगृहमा राख्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । नेपालमा पनि बालगृहमा बालबालिका राख्ने प्रचलन व्यापकरूपमा रहेको पाइन्छ । नेपालमा बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील संस्थाहरूले गरेको अध्ययनले के देखाउँदछ भने, बालगृहमा राखिएका बालबालिकामध्ये करिब ५८ प्रतिशत बालबालिकाको आमा तथा बाबुमध्ये एक जना जीवितै रहेको पाइएको छ । स्मरणीय के छ भने बालगृहमा बस्ने बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक तथा भावनात्मक विकासको लागि त्यहाँ अनुकूल वातावरण उपलब्ध हुँदैन । विश्वमा अनेकौं देशहरूमा युनिसेफले गरेको अध्ययनले यो तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ ।

बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय निर्देशिका, २००९ ले परिवारमा आधारित हेरचाहको महत्त्व र बालगृहको सङ्ख्या घटाउनुपर्ने कुरालाई स्पष्टरूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । अर्को शब्दमा, वैकल्पिक हेरचाहका अन्य उपाय सम्भव नभएमा मात्र बालबालिकालाई अन्तिम विकल्पको रूपमा बालगृहमा त्यो पनि सकेसम्म छोटो समयको लागि राखिनुपर्दछ ।

बालबालिकाको वैकल्पिक स्याहारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय निर्देशिका, २००९

संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाले वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी निर्देशिकालाई २० नोभेम्बर २००९ मा पारित गरेको हो । बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी निर्देशिकालाई अभिभावकको संरक्षणविहीन भएका तथा अत्यन्त जोखिमपूर्ण परिवेशमा बाँच्न बाध्य भएका विश्वका लाखौं बालबालिकाको संरक्षणका लागि कोसेढुङ्गा मानिएको यस निर्देशिकामा मुख्यतया: देहायका दुई सिद्धान्तहरू उल्लेख गरिएका छन् :

क) आवश्यकताको सिद्धान्त:

बालबालिकालाई वैकल्पिक हेरचाहमा राख्ने निर्णय गर्नुभन्दा पहिले 'उनीहरूको लागि वैकल्पिक हेरचाह आवश्यक छ त' भन्ने विचार गर्नुपर्दछ । अर्को शब्दमा, वैकल्पिक हेरचाहमा राख्नुभन्दा पहिले अन्य विकल्पहरूको बारेमा यथोचित ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ । त्यसरी नै 'वैकल्पिक हेरचाहमा राख्नुपर्ने कारण के-के हुन्', सोका बारेमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान हुनुपर्दछ । ती कारण तथा समस्याहरूलाई हल गरेमा निज बालक वा बालिकालाई वैकल्पिक हेरचाहमा नराख्ने आधार हुन्छ कि हुँदैन भन्ने सन्दर्भमा विशेषरूपमा समीक्षा गरिनुपर्दछ । जस्तै: अभिभावक भएका बालबालिकालाई सम्झाइबुझाइ गरेर, या त गरीबीका कारण भएमा वैकल्पिक आयआर्जनको अवसरको लागि सहयोग पुऱ्याउने जस्ता विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन गरेर वैकल्पिक हेरचाहमा राख्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्न सकिन्छ भने त्यस्ता विकल्पहरूको पर्याप्तमात्रामा प्रयास गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यतालाई यस सिद्धान्तले जोड दिएको पाइन्छ ।

यदि प्राथमिक हेरचाहकर्ता अभिभावक नभएका बालबालिकालाई निजको नजिकको आफन्तको संरक्षणमा राख्न सकिने वातावरण छ कि छैन ? यदि उक्त परिवारलाई केही सहयोग गरेमा राख्न सक्ने सामर्थ्य राख्छ कि राख्दैन या निज बालक वा बालिकाका लागि उनी जन्मेहुर्केको वातावरणमा राख्न सम्भव छ कि छैन आदि सवालमा गम्भीरतापूर्वक विश्लेषण गर्न यो सिद्धान्तले जोड दिएको पाइन्छ ।

ख) अनुकूलताको सिद्धान्तः

यदि माथि उल्लेख गरिएको रोकथामका उपायहरूको अवलम्बन गर्दा पनि कुनै बालक तथा बालिकालाई वैकल्पिक हेरचाहमा राख्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य नभएमा उनको लागि सबैभन्दा उपयुक्त प्रकारको वैकल्पिक हेरचाहको खोजी गरिनुपर्दछ । उपयुक्त वैकल्पिक हेरचाहका स्वरूपमा परिवार तथा समुदायमा आधारित वैकल्पिक हेरचाहका स्वरूपहरू साथै संस्थागत हेरचाह पनि हुन सक्दछ । बालबालिकालाई बालगृहमा राखी हेरचाह दिने हो भने छानिएका बालगृहहरूको बालबालिकाको आवश्यकता पुरा गर्नसक्ने अवस्था हुनुपर्दछ । त्यस्ता बालगृहले सरकारले तोकेका आधारभूत मापदण्डहरू पुरा गरेको हुनुपर्दछ । त्यसरी नै बालगृहको भौतिक अवस्था, कार्यरत कर्मचारीको योग्यता, क्षमता, बालबालिकाको पठनपाठन, मनोरञ्जन, खानपिन आदिका लागि भएको व्यवस्था जस्ता आधारभूत बालअधिकारको उपभोग गर्न पाउने वातावरण छ कि छैन भन्ने यकीन गरिनु नै अनुकूलताको सिद्धान्तको मूल मर्म हो ।

यी दुवै सिद्धान्तहरूको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र उनको चाहनाअनुरूप वैकल्पिक हेरचाहको स्वरूप छनोट गरिएको छ कि छैन भन्ने कुरालाई प्राथमिकताका साथ हेरिनुपर्दछ ।

यस निर्देशिकाले परिवारमा आधारित हेरचाहलाई महत्त्व दिन्छ र सकेसम्म बालगृहको सङ्ख्यालाई कम गर्दै लैजानुपर्दछ भन्ने सवालमा जोड दिएको पाइन्छ । यस कार्यका लागि परिवारबाट बालबालिकालाई अलग्याउने तथा परित्याग गर्ने अवस्थाको रोकथाम गर्ने र स्थानीय परिवारमा आधारित हेरचाहका विकल्पहरूको महत्त्वलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ भनेर जोड दिएको पाइन्छ । साथै आर्थिक अभाव वा गरीबीलाई मात्र कारणका रूपमा लिई कुनै पनि बालबालिकालाई परिवारबाट अलग बनाउने वा वैकल्पिक हेरचाहमा राख्ने कार्यलाई निर्देशिकाले पूर्णरूपमा निरूत्साहित गरेको पाइन्छ ।

वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी नीति र कानून

बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ मा वैकल्पिक हेरचाहका सम्बन्धमा पनि व्यवस्था गरिएको छ । यस ऐनको परिच्छेद ३ मा बालकको संरक्षण र संरक्षकको व्यवस्था अन्तर्गत दफा २१ देखि ३१ सम्म वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी विभिन्न पक्षहरूबारे उल्लेख गरिएको छ । दफा २१ को एकाघरका कोही नहुने बालक वा बालिकाको हेरचाह र निजको सम्पत्तिको जिम्मा अन्तर्गत कुनै बालक वा बालिकाको हेरचाह गर्न एकाघरका कोही नातेदार नभएको कुराको जानकारी बालकल्याण अधिकारी वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई प्राप्त हुन आएमा निजले त्यस्तो बालक वा बालिकाको पालनपोषणको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । त्यस्तो व्यवस्था मिलाउँदा सकभर बालकलाई निजको नजिकको नातेदारको जिम्मा लगाइदिनुपर्दछ । त्यस्तो नातेदार कोही नभएमा सो बालक वा बालिकाको पालनपोषणको निमित्त निजलाई कुनै इच्छुक व्यक्ति वा संस्थाको जिम्मा दिन सकिनेछ । बालक वा बालिकाको पालनपोषणको जिम्मा

लिने कुनै नातेदार, व्यक्ति वा संस्था नभएमा त्यस्तो बालक वा बालिकालाई नजिकको बालकल्याण गृहमा बुझाइदिनुपर्दछ भनी स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै, दफा २२ मा संरक्षकको नियुक्ति अन्तर्गत बाबु, आमा वा एकाघरका उमेर पुगेका कोही नातेदार जीवित नरहेको वा जीवित रहेको भएपनि शारीरिक वा मानसिक अशक्तताको कारणले बालक वा बालिकाको पालनपोषण तथा रेखदेख गर्न नसक्ने भएमा त्यस्तो बालक वा बालिकालाई कुनै संरक्षकको जिम्मा लगाउनको निमित्त जोसुकैले पनि बालकल्याण अधिकारीसमक्ष निवेदन दिन सक्नेछ । यस्तो निवेदन पर्न आएमा बालकल्याण अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो बालक वा बालिकाको निमित्त यस दफाको अन्य कुराको अधिनमा रही संरक्षक नियुक्त गरिदिनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ (विस्तृत जानकारीको लागि बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ हेर्नुहोस्) ।

साथै, बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ ले वैकल्पिक हेरचाहका सन्दर्भमा परिवारलाई आवश्यक सहयोग र अन्य पारिवारिक वातावरण प्रदान गर्ने विकल्पलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । साथै, देशीय धर्मपुत्र तथा धर्मपुत्री राख्ने प्रक्रियालाई सहज बनाउन र अन्तर्देशीय धर्मपुत्र तथा धर्मपुत्री राख्ने सम्बन्धमा पनि विद्यमान कानूनमा परिमार्जन गर्नको लागि यो नीतिले सुझाएको छ ।

समाधान के त ?

के कारणले बालबालिका परिवारविहीन हुन पुग्दछन् ? बाबुआमा, परिवारका सदस्यहरूको मृत्यु हुनु, कुनै कारणवश बालबालिका परिवारबाट विछोडिन पुग्नु वा बाबुआमा पत्ता नलाग्नु तथा शारीरिक वा मानसिक अवस्थाले गर्दा आफ्ना छोराछोरीको हेरचाह गर्न सक्ने अवस्थामा आमाबाबु नहुनु आदि बालबालिका परिवारविहीन हुने प्राकृतिक अवस्थाहरू हुन् । मानवसिर्जित कारणहरूमा बाबुआमा तथा परिवारले बालबालिका त्याग्नु वा हेरचाह नगर्नु, बालबालिका घरबाट भागेर बाबुआमा तथा परिवारको स्याहारबाट वञ्चित हुनु या घर या बसोबासको स्थायी ठेगाना पत्ता नलाग्नु लगायतका सन्दर्भहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

किन बालबालिकालाई बालगृहमा पठाइन्छ ? यसका धेरै कारणहरू हुन सक्दछन् । विशेष गरेर नेपालको सन्दर्भमा बालबालिका परिवारबाट बिछोड भई अनाथालय वा बालगृहमा बस्न बाध्य पार्ने प्रमुख कारक तत्त्वमा गरीबी, रोग, अपाङ्गता, द्वन्द्व र विभेदको नीति रहेको पाइन्छ । बालबालिकालाई संस्थागत स्याहारमा राख्दा उनीहरूको विकासमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ भन्ने कुरा थुप्रै देशमा गरिएका अनुसन्धानले देखाएतापनि नेपाललगायत अन्य कतिपय देशमा यो प्रणाली अझै प्रचलनमा छ । नेपालका पनि धेरै संस्थाहरूमा बालबालिकाप्रति गरिने दूर्व्यवहार र अपहेलनाका घटना भयावह रूपमा पाइएको विभिन्न अध्ययनले देखाएको छ ।^३

नेपालको सन्दर्भमा भन्ने हो आमाबाबु नभएका कारणले बालबालिका बालगृहमा राखिएका हुन् भन्ने प्रचलन व्यापक छ । तर यथार्थमा भने यो फरक छ । बालगृहमा पुगेका अधिकांश बालबालिका साधारणतया: तिनका आमाबाबुले खाना, लत्ताकपडा, शिक्षा दिन नसक्नाका कारणले त्यहाँ पुगेका हुन् भन्ने ठानिन्छ । संस्थागत वातावरणले बालबालिकाको शारीरिक, संवेगात्मक र सामाजिक आवश्यकता पूर्ति नहुने प्रमाणित भइसकेको छ । साधारणतया: यस्ता संस्थाहरूमा आर्थिक स्रोतको कमी र आवश्यक कर्मचारीको अभाव हुनाका साथै क्षमताभन्दा बढी बालबालिका राखिएका हुन्छन् । यस्ता अवस्थामा बालबालिका शोषण, दूर्व्यवहार र बेवास्ताका शिकार हुने जोखिममा पर्दछन् । टिडिएच र युनिसेफ नेपालले २००८ मा प्रकाशित गरेको एक प्रतिवेदनमा तीन विभिन्न भौगोलिक स्थानमा अवस्थित बालगृहहरूमा संरक्षित जम्मा १,७०६ जना बालबालिकामध्ये १५ प्रतिशत बालबालिकाको मात्र आमा बाबु दुवैको मृत्यु भइसकेको थियो । आमा वा बाबुमध्ये एकजना जीवित भएको बालबालिकाको सङ्ख्या २३ प्रतिशत (१२ प्रतिशत आमा र ११ प्रतिशत बाबुको मृत्यु भएको) थियो भने बाँकी ६२ प्रतिशतका आमाबाबु दुवै जीवित थिए । बालगृहका कर्मचारीका अनुसार ३३ प्रतिशत बालबालिका परित्याग गरिएका थिए ।^४

विभिन्न अध्ययनहरूले के देखाएका छन् भने उपयुक्त सहयोग प्रदान गरिएमा अधिकांश परिवारले आफ्ना छोराछोरी आफैँसँग राख्न सक्दछन् । बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहसम्बन्धी निर्देशिका, २००९ को धारा १४ मा 'आर्थिक तथा भौतिक गरीबी वा गरीबीसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा सम्बन्ध राख्ने कुरा, बालबालिकालाई आमाबाबुबाट अलग गराउने, अथवा वैकल्पिक हेरचाहमा लैजाने वा

३ निसंस्थाकरण तर्फका १० चरणहरू, टेरे देजोम्स र होप फर हिमालयन किड्स, नेपाल, पेज...

४ निसंस्थाकरण तर्फका १० चरणहरू, टेरे देजोम्स र होप फर हिमालयन किड्स, नेपाल, पेज...

उनीहरूको पुनर्स्थापना रोक्ने एकमात्र कारणका रूपमा लिन हुँदैन बरु यसलाई त परिवारलाई उपयुक्त सहयोगको खाँचो भएको सङ्केतको रूपमा लिइनुपर्दछ भनी प्रस्टसँग उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएको अध्ययनले के देखाउँछ भने नेपालमा स्थापना भएको धेरैजसो बालगृहहरू व्यवसायको रूपमा सञ्चालित छन् । त्यसैले नेपालको सन्दर्भमा बालगृहको स्थापना गर्ने र परिवारविहीन बालबालिका भित्र्याउने प्रचलन व्यवसायकै रूपमा चलिआएको प्रसङ्गको समय-समयमा सञ्चारमाध्यमहरूमा चर्चा परिचर्चा हुने गर्दछ । संस्थागत हेरचाहमा राखिने बालबालिका बाबुआमाविहीन हुन् भनिएतापनि त्यस्तो नरहेको पाइएको छ । विभिन्न प्रलोभन दिई विशेषगरेर दुरदराजमा बस्ने गरीब परिवारका बालबालिकालाई बालगृहमा राख्ने कार्यमा विचौलियाहरूको बिगबिगी रहेको खबर पनि बेलाबखतमा सुन्नमा आउँदछन् । तसर्थ, यस्ता क्रियाकलापलाई निरूत्साहित पार्नका लागि बालअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशीलसबै चनाखो भएर वैकल्पिक हेरचाहमा कुनै बालक वा बालिका पुन्याउनुआगावै भरसक त्यहाँ नपुन्याउनु सबै विकल्पहरूको खोजी गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

राज्यको दायित्व के हो ?

बालबालिका हुर्कनको लागि सबैभन्दा उपयुक्त स्थान भनेको परिवार हो । परिवारले बालबालिकाको विकास र कल्याणको लागि प्राकृतिक वातावरण प्रदान गर्दछ । कुनै खास कारणले आमाबाबु तथा परिवारले बालबालिकाको हेरचाह र स्यारसुसारको दायित्व निर्वाह गर्न नसक्ने अवस्था आएमा परिवारलाई आवश्यक संरक्षण तथा सहयोग गर्ने दायित्वमूलतः राज्यको हुन्छ । यस अन्तर्गत राज्यले परिवारलाई सहयोग गर्दा बालबालिकाको हेरचाह गर्ने अहम् दायित्व वहन गर्न सक्नेगरी परिवारलाई सक्षम बनाइनुपर्दछ ।

सामान्तयाः अनाथालयमा राखिने बालबालिका बाबुआमा/अभिभावक वा स्यारकर्ता नभएर ल्याइएको हो भन्नेमा सत्यता नभएको माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । नेपालको दूर्गम गाउँहरूमा बसोबास गर्ने एवम् आर्थिक अवस्था कमजोर भएका परिवारलाई भुक्त्याएर वा प्रलोभनमा पारेर पनि तिनका बालबालिकालाई सहर बजारमा खोलिएका संस्थागत स्याहारमा राखिने प्रचलन बढ्दो छ । यसरी बालबालिकाको स्याहारसुसार र पालनपोषण गर्ने उद्देश्यका साथ खोलिएका केही संस्थाका सञ्चालकहरूको निहित स्वार्थका कारण पनि कति बालबालिका परिवार तथा समुदायबाट बाहिर निकालिएको अवस्था विद्यमान रहेको छ । तसर्थ, राज्यले यस्ता विकृतिहरूको अन्त्य गर्नको लागि निःसंस्थाकरणको प्रयासलाई प्राथमिकतामा साथ लागु गर्नुपर्दछ । राज्यले संस्थागत स्याहार वैकल्पिक स्याहारको पहिलो छनौट नभएर अन्तिम विकल्प मात्र हो भन्ने यथार्थलाई हृदयङ्गम गरी तदस्क्रताका साथ कार्यान्वयनमा लाग्नुपर्दछ ।

स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संरचनाहरू तथा संघसंस्थाको दायित्व

(क) चेतना जागरण:

विश्वका कैयौं देशमा गरिएका अध्ययनले के देखाएको छ भने बालबालिकाका लागि सबैभन्दा उपयुक्त स्थान तथा प्राकृतिक वासस्थान भनेको निज बालबालिकाको आफ्नो घरपरिवार हो, जहाँ बालबालिकाले जीवनपयोगी सीप र जीवन पद्धतिका आवश्यक कला प्राप्त गरिरहेका हुन्छन् । यी सबै कुराहरू बोलीव्यवहार, सहकार्य र आपसी सहयोगमार्फत बालबालिकाले औपचारिक तथा अनौपचारिक तवरबाट स्वभाविकरूपमा नै ग्रहण गरिरहेका हुन्छन् । त्यसैले बालबालिकाले आफ्नो घर परिवारमा कुन प्रकारको हेरचाह पाउँदछन् भन्ने मान्यतालाई व्यापकरूपमा प्रचार-प्रसार गर्नुपर्दछ ।

(ख) जोखिमलाई कम गराउने :

आफ्नो घरपरिवारबाट बालबालिका मूलतः प्राकृतिक तथा मानवीय (कृत्रिम) कारणले गर्दा बिछोडिन पुग्दछन् भन्ने सन्दर्भमा माथि नै चर्चा गरियो । विशेषगरी, मानवीय कारणले हुने जोखिम न्यूनीकरण गराई परिवारबाट अलग हुन सक्ने सम्भावना भएको बालबालिकालाई निजकै परिवारमा राख्नको लागि पहल गरिनुपर्दछ । जस्तै: गरीबी, अपाङ्गता तथा गम्भीर प्रकृतिका

तथा दीर्घरोगले ग्रसित भएका परिवारलाई मनोवैज्ञानिक तथा भौतिक सहयोग पुऱ्याई त्यस्तो वातावरण निर्माणका लागि सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ ।

(ग) वैकल्पिक सहयोग चाहिने बालबालिकाको पहिचान :

यस्ता बालबालिकाको सही पहिचान गर्नु र माथि उल्लेखित विकल्पहरूले काम नगर्ने यकीन भएमा स्थानीयतहमा बालसंरक्षणका क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्थाहरूको पहुँचमा पुऱ्याउन मद्दत गर्न सकिन्छ ।

(घ) जिल्लातहको संरचना वा निकायमा सिफारिस गर्ने :

स्थानीयतहमा क्रियाशील संघसंस्थाहरूले वैकल्पिक हेरचाहको लागि उपयुक्त व्यवस्था गर्न असमर्थ भएमा त्यस्ता बालबालिकालाई जिल्लातहमा पनि सिफारिस गर्नुपर्ने हुनसक्दछ । यस्तो परिस्थितिमा सोअनुरूपको भूमिका निर्वाह गरी सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ ।

प्रशिक्षण तालिकाको नमूना
समुदायतहका स्वास्थ्यकर्मीका लागि बालसंरक्षणसम्बन्धी प्रशिक्षणका विषयवस्तु

क्र. सं.	सत्रको शीर्षक	समय	कैफियत
०१	सहभागीबीच परिचय तथा प्रशिक्षण उद्देश्यहरूबारे जानकारी	४५ मिनेट	भाग १ हेर्नुहोस्
०२	बालबालिका र बालअधिकारको आवश्यकता	६० मिनेट	भाग १ हेर्नुहोस्
०३	बालअधिकार र यसका सिद्धान्तहरू	६० मिनेट	भाग १ हेर्नुहोस्
०४	बालसंरक्षण कार्य के हो ?	६० मिनेट	भाग ३ हेर्नुहोस्
०५	बालसंरक्षण कार्यको आधारभूत सिद्धान्तहरू	९० मिनेट	भाग ३ हेर्नुहोस्
०६	बालअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू (हिंसा, शोषण, हेला-हेलचेक्राई, दुर्व्यवहार तथा शारीरिक सजाय/दण्ड)	९० मिनेट	
०७	बालदुर्व्यवहारका चिन्हहरूको पहिचान कसरी गर्ने ?	६० मिनेट	
	बालअधिकार उल्लंघन घटना र सहकार्य	६० मिनेट	
०८	स्वस्थ संस्थामा हुनसक्ने बालदुर्व्यवहारको रोकथाम	६० मिनेट	
०९	हिंसामा परेका बालबालिका मैत्री सञ्चार सीप	६० मिनेट	
१०	संभावित जोखिमको न्यूनिकरणका लागि पूर्व-तयारी (स्वास्थ्य कार्यकर्ता तथा बालबालिकाको दृष्टिकोणमा)	४५ मिनेट	
११	बालबालिका माथि हुने हिंसा रोकथाममा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका	४५ मिनेट	
१२	घटना व्यवस्थापनमा स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका	६० मिनेट	
१३	सिफारिश तथा समुदायमा उपलब्ध अन्य सेवा (स्वास्थ्य) का लागि संयोजन	६० मिनेट	
१४	अतयन्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेको बालबालिकाको संरक्षण	६० मिनेट	
१५	आपत्कालीन अवस्थामा बालसंरक्षणका लागि स्थानीयतहमा क्रियाशील बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको भूमिका र कार्यहरू	६० मिनेट	
		९७५ मिनेट	

